

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
ОСВІТА

О. П. Глазова

Українська мова

Language

5
клас

О. П. Глазова

Українська мова

5 клас

Підручник
для закладів загальної середньої освіти

Видання друге, доопрацьоване

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2018

УДК 811.161.2*кл5(075.3)
Г52

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 10.01.2018 № 22)

Глазова О. П.
Г52 Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти / О. П. Глазова. — Вид. 2-ге, доопр. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2018. — 240 с. : іл.
ISBN 978-617-656-851-3.

УДК 811.161.2*кл5(075.3)

ISBN 978-617-656-851-3

© О. П. Глазова, 2013
© Видавничий дім «Освіта», 2018

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

*Музика Михайла Вербицького
Слова Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Юні громадяни інформаційного суспільства!

Навчання в школі — лише початок вашої освіти, адже людина XXI століття має навчатися впродовж усього життя — такі умови інформаційної доби. Знання ви маєте не лише здобувати, а й учитися успішно їх використовувати!

Спроможність і готовність вдало й доречно застосовувати знання дорослі називають *компетентностями*. Сформовані на основі знань компетентності допоможуть вам стати незалежними, успішними та щасливими.

Думаєте, до чого тут підручник з української мови? Але саме від того, як ви володієте державною мовою, як знаєте її закони, як умієте застосувати правила, залежить те, наскільки вправно ви будете спілкуватися. І ще — тільки той, хто добре володіє мовою, спроможний чітко мислити! Тому на уроках мови ви навчатиметеся також мислення. Цей підручник привчатиме вас із повагою ставитися до всіх людей, а ще — поважати самих себе і вірити в те, що майбутнє нашої країни залежить від кожного з нас.

Що краще людина володіє мовою, то точніше вона мислить, тим глибше розвиває свої здібності й повніше самовиражається. Саме знання мови, а отже, володіння мовленням є важливими ознаками освіченості особи, її духовності й культури, свідченням відповідальності за долю рідного слова на рідній землі.

Орієнтуватися в підручнику допоможуть умовні позначки:

Інформація для ознайомлення та осмислення.

Правила, які потрібно запам'ятати.

Виконайте вдома.

Прагніть знати більше (завдання підвищеної складності).

Здобуваймо й опрацьовуймо нову інформацію.

Вчимося розуміти красу, розвиваймо фантазію та уяву.

Пропуск літери позначено двома крапками — ..

Пропуск слова позначено трьома крапками — ...

У кінці підручника розміщено такі допоміжні матеріали:

- Тлумачний словничок
- Словничок юного мовознавця
- Словничок назв почуттів
- Словничок правильної вимови слів

Успіхів вам у навчанні!

ВСТУП

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

- ✳ значення рідної мови для людини;
- ✳ роль державної мови в житті суспільства

ЧОГО ТРЕБА НАВЧАТИСЯ:

- ✳ поважати всіх людей навколо себе;
- ✳ постійно вчитися і прагнути саморозвитку

ЩО ТРЕБА ЗАПАМ'ЯТАТИ:

- ✳ для того, щоб бути незалежним і успішним, потрібно багато знати і вміти;
- ✳ світ тримається на професіоналізмі та взаємній повазі

НАД ЧИМ ВАРТО ЗАМИСЛИТИСЯ:

- ✳ Рідна мова — це також Батьківщина.

Античний вислів

§ 1. ЗНАЧЕННЯ МОВИ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ Й СУСПІЛЬСТВА. УКРАЇНСЬКА МОВА — ДЕРЖАВНА МОВА УКРАЇНИ

- 1** Прочитайте. Поставте до тексту кілька запитань і дайте на них відповіді.

Ви знаєте книжку про вихованого у вовчій зграї хлопчика Мауглі. Він знав мову не лише вовків, а й інших тварин, тобто розумів «мову джунглів». Звичайно, ця історія вигадана письменником. Але випадки, коли людські діти виживали серед диких звірів у лісах, справді траплялися. Повернутися до повноцінного життя в людському суспільстві такі діти не могли. І справа не в тім, що їм важко було звикнути до життя серед людей. Причина значно серйозніша: вони не могли опанувати звукову мову, якою спілкуються люди.

Людська звукова мова — найскладніший з усіх відомих видів спілкування. Без мови люди мало чим відрізнялися б від вищих тварин, людиноподібних мавп. Мова дає можливість передавати та сприймати повідомлення, тобто інформацію. Завдяки мові людина спроможна одержати знання про все на світі і про саму мову (За А. Білецьким).

❖ Визначте головну думку тексту. Доберіть до тексту заголовок.

- 2** Прочитайте вірш. За поданим у кінці підручника Тлумачним словничком з'ясуйте значення слів *жест* і *міміка*. Прочитайте рядки вірша, у яких ідеться про жести. У яких рядках сказано про міміку?

Колись первісні люди
не знали ані слова,
не вміли пояснити:
це — мамонт, то — корова.

Вони порозумілись
старались між собою —
показували пальцем,
кивали головою.

Якщо чужинці раптом
з'являлися з-за лісу,
нахмурювали брови,
хапалися за списа.

Стрічали друзів з миром,
усміхнено, охоче,
і дивувались щиро,
до неба звівши очі.

А потім, щоб онукам
про все це розказати,
то вигадали мову
і стали розмовляти.

Леся Вознюк

- ❖ Спробуйте передати зміст вірша без слів — лише мімікою та жеста-ми. Чи вдалося це вам? Чому? Зробіть висновок про значення в житті людей так званої звукової мови.
- ❖ Чи можна сказати, що найкращий засіб передавання досвіду з покоління в покоління — звукова мова? Відповідь підтвердіть прикладами.
- ❖ Назвіть почуття, передані за допомогою кожного із зображених на малюнку смайликів. Відповідаючи, скористайтесь довідкою. Чи можна сказати, що почуття передано через міміку?

ДОВІДКА ↘

Радість, здивування, страх, захоплення, гнів.

Обов'язковою умовою існування людської спільноти є постійний обмін думками, почуттями, переживаннями.

Найкращий засіб спілкування — **мова**.

За допомогою мови люди досягають взаєморозуміння в колективі, згуртовуються, домовляються, організовують спільну діяльність, на-лагоджують виробництво всього необхідного для життя.

3 Прочитайте. Про яке завдання мови в житті людей сказано в кожному реченні? Свої висновки звірте з таблицею на с. 8.

1. Спілкування — це обмін інформацією, передавання думок і почуттів однією людиною іншій (Г. Гайовий). 2. Коли немає мови,

людині просто-напросто немає чим думати (*О. Забужко*). 3. Через мову щиро і правдиво одкривається нам білий світ (*Д. Білоус*). 4. Рідна мова — мати єдності, державна мова — берегиня держави (*М. Даукша*).

МОВА НЕОБХІДНА, ЩОБ	
СПІЛКУВАТИСЯ	люди обмінюються думками й почуттями
ФОРМУВАТИ ДУМКИ	думки формуємо та виражаємо тільки за допомогою слів
ПІЗНАВАТИ СВІТ	людина пізнає світ, здобуває знання про нього
ОБ'ЄДНУВАТИ ЛЮДЕЙ	люди об'єднуються в одну спільноту

4 Перепишіть. Поясніть, як ви розумієте зміст кожного з речень.

1. Державною мовою в Україні є українська мова (*З Конституції України*). 2. Мова — не лише засіб спілкування, це спосіб мислення. (*С. Кримський*). 3. Українська мова — наша слава, це для думки — золота оправа (*О. Грибинюк*). 4. Кожний громадянин України має знати, що дім його — Україна і мова його держави — українська (*С. Єрмоленко*). 5. Мова, як герб, як прапор, як гімн належить до найвищих ознак держави, до її невмирущих символів (*В. Крищенко*).

- ✿ Назвіть державні символи України.
- ✿ Роздивіться плакат. Чому речення про спілкування українською мовою подано на тлі Державного прапора і поряд із Державним гербом України? Яку думку автор плаката увиразнив таким розташуванням?
- ✿ Чому державну мову називають найвищою ознакою держави?
- ✿ Який документ забезпечує роль української мови в Україні як державної?

5 Прочитайте вірш. До чого закликає читачів його автор? Сформулюйте головну думку вірша (тобто висновок, що з нього випливає).

Що ми без мови? Без води криниця,
 Без плоду нива, квітка без бджоли.
 Це вічного і мудрого криниця,
 Це — наші крила. З нею ми орли.

Хай рідна мова квітне, мов калина,
Ми — українці, всі ми — земляки,
Єдина мова — нація єдина.
Без неї не воскресне Україна,
А з нею ми — безсмертні на віки!

За Світланою Жук

6 **Перепишіть речення. Визначте, про яку роль мови йдеться в кожному з них.**

1. Мова — не тільки засіб спілкування, а й інструмент мислення та пізнання світу (*І. Ющук*). 2. Надзвичайно важлива роль мови — об'єднавча (*Л. Масенко*). 3. Народ, держава можуть бути безсмертні тільки тоді, коли мають свою мову (*Д. Павличко*). 4. Слово — то мудрості промінь, слово — то думка людська (*Олена Пчілка*). 5. Добре володіння рідною мовою важливе для навчання, тому що мова є основою мислення (*З Вікіпедії*).

❖ Що ви знаєте про Вікіпедію? Звертеся з поданим у кінці підручника **Тлумачним словником**.

❖ Поміркуйте, чому поет Дмитро Білоус закликав: «*Де б не був, учися говорити мовою людей, куди прийшов*». Чи згодні ви з поетом? Поясніть свою думку.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ❖ Яка роль мови в житті суспільства?
- ❖ Які засоби, крім мови, використовують люди для спілкування?
- ❖ Чому інші засоби спілкування (азбука Морзе, барабанний дріб, дорожні знаки тощо) не можуть повноцінно замінити звукової мови? У чому перевага звукової мови?
- ❖ Яке значення для громадян держави має державна мова?
- ❖ Чому державною мовою має бездоганно володіти кожен громадянин України незалежно від національності?
- ❖ Які мови, крім державної, вивчають у вашій школі? Яка роль кожної з цих мов у житті людей? А у вашому житті?
- ❖ Поясніть значення прислів'їв: *Горе в чужій землі без'язику*. *Хто скільки знає мов, той стільки разів людина*.
- ❖ Як мають ставитися до державної мови ті громадяни України, для яких вона не є рідною? Свою думку доведіть.
- ❖ Що може зробити кожен із нас для розвитку української мови?

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ**МОВА І МОВЛЕННЯ. ВИДИ МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ:****аудіювання, читання, говоріння, письмо****РІЗНОВИДИ МОВЛЕННЄВОГО СПІЛКУВАННЯ:****усне й писемне, монологічне й діалогічне**

- 7 Прочитайте казку. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання, подані після тексту.**

Жила собі дівчинка Марися, і не було в неї нікого: ні батьків, ні родичів. Любила дівчинка блукати лісом, розмовляти з пташками й деревами, роздивлятися квіти й трави.

Пішла якось сирітка в ліс по ягоди. У лісі вона зустріла сивого дідуса в солом'яному брилі й подертій сорочці. Пожаліла дівчинка жебрак й віддала йому зібрані ягоди.

А той дід був не жебрак, а чарівник. Подякував він Марисі за чуйність і загадав загадку: яка мова в світі найкраща? Дівчинка відповіла, що найкраща мова — пташина.

Коли Марися прийшла в село та щось у когось запитала, з її вуст пролунало... пташине щебетання. Розгубилася дівчинка й засумувала.

Тепер Марисю розуміли солов'ї, сороки та вивільги, але зовсім не розуміли люди. Дівчинка збагнула, що неправильно відгадала дідусеву загадку.

Люди в селі стривожилися: що буде з Марисею? Кожен допомагав їй, чим міг. У відповідь вдячна дівчинка могла тільки щебетати...

Пішла Марися до лісу і знайшла чарівника. Той поцікавився, чи щаслива вона. Пташиним голосом дівчинка відказала, що дуже нещасна, бо люди її не розуміють! Прошебетала Марися, що найгарніша мова — це рідна мова, якої навчили батьки.

Пішла дівчинка додому. Дорогою побачила гарну квітку і сказала про це вголос. Пролунали людські слова.

Так старий чарівник навчив дівчинку цінувати те, що маєш. Тепер Марися цінувала рідну мову, шанувала людей, які її підтримували. Ці люди стали їй ріднею *(За народною казкою)*.

- ✳ Що втратила дівчинка після того, як неправильно відгадала загадку: знання рідної мови чи здатність спілкуватися за її допомогою, тобто спроможність до мовлення?

- ❖ Назвіть почуття, які охопили дівчинку, коли вона почала щебетати замість того, щоб розмовляти. Значення кожного з названих почуттів з'ясуйте за поданим у кінці підручника **Словничком назв почуттів**.
- ❖ Поміркуйте: чому саме такі почуття охопили дівчинку?
- ❖ Чи могла Марися, втративши здатність до мовлення, повноцінно спілкуватися? Чому?

Поняття **мова** і **мовлення** потрібно розрізняти.

Мова — це засоби спілкування (слова, словосполучення, речення, тексти тощо). Мова забезпечує спілкування.

Мовлення — це мова в дії, у роботі.

Мова виявляє себе тільки в мовленні. Мовлення неможливе без мови.

8 Прочитайте прислів'я. Чи можна сказати, що в якомусь із них ідеться лише про мову, а в якомусь — тільки про мовлення? Поясніть.

1. Перш ніж звернутися до людини, обміркуй кожне слово.
2. Краще переконувати словами, як кулаками.
3. Щире слово й добре діло душу й серце обігріло.
4. Словом і війну втихомирюють.
5. За правду хвалять, за брехню ганяють.

- ❖ Чи можливе мовлення без знання мови? Чи може розвиватися мова, не спираючись на мовлення? Поясніть.
- ❖ У яких прислів'ях ідеться про вплив слова на почуття людини? Які почуття можуть викликати лагідні слова? Грубі слова? Скористайтеся поданим у кінці підручника **Словничком назв почуттів**.

Мовлення має дві форми — **усну й писемну**.

Коли ми говоримо або слухаємо, то вдаємося до **усної форми мовлення**, коли ж пишемо або читаємо, — до **писемної**.

Мовлення буває **монологічне** (висловлюється одна особа) та **діалогічне** (спілкуються двоє або більше осіб).

Процес мовлення називають **мовленнєвою діяльністю**.

Мовленнєва діяльність має чотири види: *аудіювання, читання, говоріння та письмо*.

Аудіювання не слід сплутувати зі слуханням! **Слухання** — це передусім сприймання будь-яких, тобто усіх звуків — музики, шуму дощу й вітру, пташиного співу, гуркоту автомобілів, шарудіння листя та ін. **Аудіювання** ж стосується тільки усного мовлення людини, це процес його одночасного слухання та розуміння.

9 Прочитайте. Про який вид мовленнєвої діяльності йдеться в кожному реченні?

1. Будь здібний до слухання, говори, добре обміркувавши відповідь (*З Біблії*). 2. Я пишу, щоб передати іншим свої думки (*Д. Бурстин*). 3. Читання — розуміння думок іншої людини (*О. Памук*). 4. Люди надто багато працюють за комп'ютерами, вони забагато говорять замість того, щоб слухати й чути одне одного (*Рей Бредбері*).

- ❖ До яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу?
- ❖ Який вид мовленнєвої діяльності є поєднанням слухання з одночасним розумінням?
- ❖ До яких видів мовлення ви вдаєтесь, працюючи за комп'ютером?

10 Перепишіть. Які з прислів'їв можна вважати правилами спілкування? До чого вони закликають?

1. Що думаєш сказати, спершу обміркуй. 2. Спочатку слово зваж, а тоді скажи. 3. Ліпше промовчати, ніж сварку почати. 4. Язик перетворюється на ворога, якщо раніше розуму говорить. 5. Не соромно мовчати, як нічого сказати.

- ❖ Як ви розумієте вислів *зважити слово*? У яких випадках язик може перетворитися на ворога?
- ❖ До якої форми мовлення — діалогу чи монологу — ви вдаєтесь частіше у спілкуванні з родиною? На уроці? Спілкуючись з однокласниками на перерві? Чому?

11 Прочитайте уривок із народної казки спочатку мовчки, потім уголос.

Іванко добре знав цей ліс. Та сьогодні він не міг його впізнати! Все стало якесь інше. Стовбури дерев зробилися величезні. Звідкілясь узялися густі й колючі чагарі, які тут ніколи не росли. Пекла ноги кропива, кололи бур'яни.

Йти Іванкові було дуже важко. Перед ним з'явилося болото. Спробував ногою — грузне. Почав Іванко стрибати з купини на купину, а вони наче самі з-під ніг тікають. Та хлопець таки перебрався на той бік болота.

Коли дивиться — височенний кущ папороті, товстий, як дуб. А на одному листку внизу світиться квітка — п'ять золотих пелюсток і посередині око. Крутиться те око і сміється...

Простягнув хлопець руку і схопив квітку, яка обпекла руку, наче вогнем, але він її не кинув, тримав міцно. І тут квітка почала рости, заблищала дужче, аж очі сліпило. Іван миттю сховав її під сорочку. Квітка притулилася до нього, наче аж проросла в самісіньке серце.

З того часу Іванко почав розуміти мову всього живого: рослин, звірів, худоби, птахів, комах. Зовсім змінилося з того часу Іванкове життя!

- ❖ Коли, за народною легендою, цвіте папороть? Якими фантастичними якостями цвіт папороті нібито наділяв людину? Розкажіть про це.
- ❖ Пофантазуйте: що могло трапитися після того, як хлопець почав розуміти мову всього живого? Розкажіть про це.
- ❖ Якого значення висловам «мова тварин» та «мова рослин» надано в казці?
- ❖ Чи спроможна сучасна людина порозумітися з природою? Яким чином?
- ❖ Розкрийте значення прислів'я: *З природою живи у дружбі, то буде вона тобі у службі.*
- ❖ До яких видів мовленнєвої діяльності ви вдалися, виконуючи вправу?
- ❖ Роздивіться ілюстрацію до тексту. Якою уявляєте квітку папороті ви? Намалуйте її або опишіть словами.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Говоріння

СКЛАДАННЯ Й РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ ВІДПОВІДНО ДО ЗАПРОПОНОВАНОЇ СИТУАЦІЇ СПІЛКУВАННЯ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ЖИТТЄВИМ ДОСВІДОМ УЧНІВ (ДІАЛОГ ЕТИКЕТНОГО ХАРАКТЕРУ З ВИКОРИСТАННЯМ ЕТИКЕТНИХ ФОРМУЛ)

Мовлення має **монологічну** або **діалогічну** форму.

Монолог — це висловлення однієї особи.

Діалог — розмова двох або кількох осіб. Кожен зі співрозмовників по чергово то говорить, то слухає.

Отже, в усному діалогічному спілкуванні поєднано **говоріння** та **аудіювання (слухання — розуміння)**.

Висловлення кожного учасника спілкування називається **реплікою**.

12 Прочитайте народні усмішки мовчки. Монологом чи діалогом є кожен поданий текст?

— Оленко, останнім часом ти стала набагато краще виконувати домашні завдання. Напевно, тобі хтось допомагає?

— Зовсім ні, Галино Петрівно. Просто вже два тижні, як у нас не працює Інтернет.

— Синочку, поки ти був у літньому таборі, я за тобою так скучила! Скажи мені тепле слово!

— Шапка.

— А ще тепліше?

— Шерстяна шапка!

- ❖ Скільки осіб бере участь у кожному діалозі?
- ❖ Ким є співрозмовники і як ви це зрозуміли?
- ❖ Прочитайте усмішки вголос за особами.

Сукупність норм поведінки, правил чемності називають **етикетом**. Правила поведінки передбачають використання сталих висловів, так званих **слів ввічливості**. Інакше їх називають **етикетними формулами**.

Певні етикетні формули вживають під час привітання, прощання, знайомства, для вибачення, висловлення подяки або поздоровлення, запрошення, для похвали, прохання.

13 Подані слова й словосполучення запишіть у такій послідовності: ті, що вживаються

- для привітання; ● для вибачення;
- під час прощання; ● для висловлення вдячності.

Здрастуйте. Щиро дякую. Даруйте. Бувайте здорові! Доброго ранку! Велике спасибі. До побачення! Дуже вдячний. На все добре! Перепрошую. Привіт! Добрий день (добридень)! Прощавайте! Доброго вечора! Вітаю вас! До наступної зустрічі! Прошу вибачити (пробачити). Ходи здоровий. Бувайте здорові, майтеся гаразд!

14 Ознайомтеся з основними правилами спілкування. Поясніть, чому їх потрібно дотримуватись.

Основні правила спілкування

- Будь уважним, доброзичливим, люб'язним, виявляй увагу до співрозмовника. Під час розмови дивися співрозмовникові у вічі.
- Ретельно обмірковуй кожне своє слово. Будь чесним, чуйним і справедливим. Ніколи не хвались.
- Обов'язково вживай доречні слова ввічливості.

- Уважно вислуховуй співрозмовника, ніколи його не перебивай. Поважай думку співбесідника, навіть якщо ти з нею не згоден. Говори про те, що цікаво співрозмовникові. Ніколи не виявляй свого поганого настрою.
- Не говори надто голосно. Говори зрозуміло, чітко, точно. Не вживай грубих слів.

15 Складіть і розіграйте діалог, який міг би відбутися між двома однокласниками (однокласницями) під час шкільної перерви. Використайте в репліках подані слова, сполучення слів і речення. Які з них є етикетними формулами?

Доброго ранку! (або Добрий ранок!) Як справи? Радий тебе бачити. Розклад уроків. Допоможи, будь ласка. Якщо тобі не важко. Бібліотека. Час роботи. Перелік підручників. Необхідні для роботи словники. Не все встигли придбати. Щиро вдячний. Спасибі. Прощу. Дякую. Радий допомогти.

На наше мовлення впливають умови, за яких відбувається спілкування (такі умови називають **ситуацією спілкування**). Треба навчитись орієнтуватися в цих умовах.

Передусім потрібно з'ясувати, офіційними чи неофіційними є обставини, у яких ви спілкуватиметесь; хто *адресат* вашого мовлення. Потім визначити, яка *мета* спілкування, тобто чого ви прагнете: про щось повідомити, щось з'ясувати, до чогось спонукати. Треба визначити *тему* (про що говоритимете) і *головну думку* майбутньої розмови (які висновки з цього випливатимуть).

16 Поміркуйте і скажіть: за офіційних чи неофіційних обставин відбуватиметься спілкування і хто може стати адресатом вашого мовлення, якщо ви прийдете:

- до поштового відділення, поліклініки, музею, бібліотеки, кінотеатру, спортзалу, крамниці;
- до бабусі в гості, сестри на день народження, однокласника, щоб разом робити уроки, сусідів на їхнє родинне свято.

17 Уявивши, що ви прийшли до шкільної бібліотеки, зорієнтуйтеся в умовах спілкування. Для цього замисліться над таким:

- офіційною чи неофіційною можна вважати ситуацію спілкування?
- хто буде адресатом вашого мовлення?
- яка тема спілкування (про що ви говоритимете)?
- яка головна думка вашого висловлення (які висновки має зробити ваш співрозмовник)?

18 Придумайте діалог між учнем (ученицею) і бібліотекарем. Підготуйтеся розіграти цей діалог з однокласником (однокласницею). Дотримуйте основних правил спілкування.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

ТЕКСТ І ЙОГО ОЗНАКИ. ТЕМА І ГОЛОВНА ДУМКА ТЕКСТУ. ПОДІЛ ТЕКСТУ НА МІКРОТЕМИ Й АБЗАЦИ

19 Прочитайте записи, розміщені в двох колонках. Який із записів є текстом? За якими ознаками ви це визначили?

- ❖ Чи завжди кілька речень утворюють текст? Чому?
- ❖ Що потрібно, щоб утворився текст?
- ❖ Чому текст називають *зв'язним висловленням*? Звертеся з поданим нижче правилом.

Ходить жовтень по краю та й виганяє птахів із гаю. Осінь в Україні порівняно тепла й тривала. Давні назви жовтня «хмурень», «зазимник». 14 жовтня відзначають свято Покрови. Для кожної пори року характерні певні світлові і температурні умови. Вересень пахне яблуками, а жовтень — капустою.

Пішла Осінь у гості до Жовтня, та не застала дома: він по всіх усядах із пензлем ходить. То калині ягоди підфарбує, то листю золота додасть. Що вже Осінь не придумувала — і дощі, і зливи, і вітри насилала, і заморозки в Зими позичала — не відривається синок від малювання! Байдужий до всього іншого! Але ж краса яка навколо! (За В. Нагорняком).

Текст — це група речень, об'єднаних між собою змістом та граматично.

Змістову єдність тексту забезпечує наявність у ньому **теми** та **головної думки**.

Тема тексту — це його зміст, те, про що (або про кого) в ньому йдеться.

Головна думка тексту — те, заради чого його було створено (чого він навчає, до чого закликає, від чого застерігає).

Заголовок тексту стисло передає його тему або головну думку.

Граматично речення в тексті пов'язані таким чином:

- речення розташовані в певній послідовності;
- речення поєднані інтонаційно.

Текст має таку будову: **початок (зачин), основну частину та кінцівку.**

Зачин готує до сприйняття того, про що йтиметься в тексті.

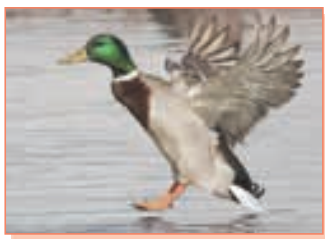
В основній частині розкривається зміст тексту (його тема).

Кінцівка — це завершення тексту, своєрідний підсумок усього висловленого.

20 Запишіть речення в такій послідовності, щоб вони утворили текст.

Вони летять у вирій. Узимку зникають комахи, висихають зелені стеблинки рослин. Восени більшість наших птахів стає мандрівниками. Кучугури снігу заносять смачне насіння. Птахи ніколи не збиваються зі свого маршруту. Перельоти тривають вже тисячі років, тому кожен птах мандрує своїм шляхом. Пташки покидають нас, тому що вони бояться голоду. Багато з них спокійнісінько пережили б зимовий холод, та їм нема чого їсти.

- ❖ Прочитайте складений текст. Доберіть до нього заголовок.
- ❖ Що передає дібраний заголовок: тему тексту чи його головну думку?
- ❖ Назвіть птахів, які восени відлітають у вирій. Складіть про них текст із 4–5 речень (усно).

ПАМ'ЯТКА →

Як визначити, чи є висловлення текстом

Щоб з'ясувати, чи є висловлення текстом, поміркуйте:

- чи пов'язані всі речення висловлення за змістом (однією темою);
- чи наявна у висловленні головна думка;
- чи розташовані речення в певній послідовності (якщо порядок речень порушити, висловлення втратить зміст).

Тему тексту автор розкриває поступово, він переходить від однієї частини теми до іншої. **Частина загальної теми тексту називається мікротемою.** Таких мікротем може бути більше або менше, залежно від складності та обсягу тексту.

Мікротему розкривають кілька речень тексту. **Частина тексту, об'єднана однією мікротемою, називається абзацом.** Кожен абзац записують із нового рядка.

Серед речень абзацу завжди є речення, найбільш значуще за змістом. Саме це речення передає ключову думку і містить так звані **ключові (головні для розуміння змісту) слова.** Саме в цьому реченні сформульовано **мікротему** тексту (частину його загальної теми), яку розкриває абзац.

Скласти план тексту — означає визначити в тексті мікротеми, чітко та стисло їх сформулювати. **Мікротеми тексту** — це пункти його плану.

21 Прочитайте текст, визначте його тему. Доберіть заголовок, який передавав би тему тексту. Визначте та сформулюйте мікротеми тексту (пункти плану). План запишіть.

Один чоловік упіймав солов'я, приніс додому і зробив для нього клітку зі срібла. Щодня він приходив помилуватися кліткою й послухати солов'я. Та бідолашна пташина тільки жалібно пищала. Знайшов чоловік мудреця, який знав пташину мову. Той послухав солов'їний стогін і сказав, що птах сумує за своїм гніздом. Господар випустив солов'я на волю. А сам верхи на коні подався услід за птахом. Соловей дістався свого гніздечка на дереві, радісно і дзвінко заспівав. І зрозумів чоловік, що навіть пташці воля й батьківщина дорожчі над усе у світі (*Народна творчість*).

- ❖ Перепишіть текст, поділяючи на абзаци. Перед текстом запишіть заголовок.
- ❖ Чи допоміг вам поділити текст на абзаци складений вами план? Яким чином?
- ❖ У кожному пункті записаного вами плану визначте головні за змістом, тобто ключові слова.

22 Складіть усно текст (4–5 речень) про те, як, де і з ким ви провели літні канікули. До створеного тексту доберіть заголовок.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ. ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

- ✱ що таке текст і що називається реченням;
- ✱ види речень за метою висловлення;
- ✱ однорідні члени речення;
- ✱ прості і складні речення;
- ✱ лексичне значення слова;
- ✱ частини мови

ЧОГО ТРЕБА НАВЧАТИСЯ:

- ✱ правильно інтонувати речення;
- ✱ складати план тексту, добирати заголовки;
- ✱ ставити в реченнях розділові знаки;
- ✱ визначати частини мови

ЩО ТРЕБА ЗАПАМ'ЯТАТИ:

- ✱ основні правила спілкування

НАД ЧИМ ВАРТО ЗАМИСЛИТИСЯ:

- ✱ Слово чемне кожному приємне.

Народна мудрість

§ 2. УСНІ Й ПИСЬМОВІ ВИСЛОВЛЕННЯ, ТЕКСТ. ІНТОНАЦІЯ РЕЧЕНЬ, РІЗНИХ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В КІНЦІ РЕЧЕННЯ

23 Дайте відповіді на запитання.

- Назвіть людей, із якими ви спілкуєтеся щодня. Про що ви найчастіше говорите?
- Як часто ви спілкуєтеся телефоном? Хто розпочинає телефонні розмови? Про що вони?
- Коли ви востаннє одержали та прочитали адресований вам лист або записку? Чи був їхній зміст цікавий? Корисний? Чим саме?
- Поясніть різницю між усним спілкуванням віч-на-віч або телефоном і листовним, тобто письмовим спілкуванням. У чому переваги кожного? У чому недоліки?

Усе життя людини минає у спілкуванні. З батьками, іншими членами вашої родини, учителями, друзями ви спілкуєтеся щодня, найчастіше — усно, рідше — письмово.

Усе те, що промовлено, почуто, прочитано або записано засобами мови (словами, реченнями, текстами), є **висловленням**.

Йдучи до школи, ви чуєте лагідні слова мами: «Гарного дня! Хороших тобі оцінок!» У відповідь кажете: «Дякую! Я старатимусь!». Це — усне спілкування. Почуті та сказані вами слова й речення є **усними висловленнями**.

Над дверима школи розміщено плакат, на ньому — виведено слова «Ласкаво просимо!» Цими словами всіх, хто підходить до школи, гостинно вітають учителі та учні. Це — письмове спілкування. Записані та прочитані вами й іншими людьми слова й речення є **письмовим висловленням**.

24 Прочитайте прислів'я. У яких із них ідеться про усні висловлення? У яких — про письмові? У яких — про ті й інші одночасно?

1. Добре тому жити, хто вміє гарно говорити. 2. Хто багато читає, той найбільше знає. 3. За гарне писання хвалимо не перо, а писаря. 4. Ніколи не кажи: «Не вмію», а завжди говори: «Навчуся». 5. Де розумом не дійду, то в книжці знайду.

- ✳️ Поясніть зміст першого прислів'я. Що означає *гарно говорити*?
- ✳️ Чому найбільше знань має той, хто багато читає? Чи можна читання книжки вважати спілкуванням із її автором?

- ❖ Чи є прислів'я висловленням? Чому довгий час прислів'я передавалися з покоління в покоління лише в усній формі?
- ❖ Чому прислів'я й сьогодні не втрачають популярності?

25 Прочитайте. Чи є прочитане висловлення текстом? Чому ви так думаєте?

Чи доводилося вам чути: «Грамотність сьогодні не потрібна! Вивчення мовних правил — даремно витрачені зусилля та згаяний час!»

Справді, навіщо вчитися писати грамотно?

По-перше, грамотне письмо — це повага до того, з ким ви спілкуєтеся. По-друге, помилки ускладнюють спілкування — відволікають від змісту, а можуть його і спотворити.

І ще одне. Чи не здається вам, що людина, яка не може навчитися писати грамотно, є лінивою? Вона не спроможна зробити над собою зусилля, не може або не хоче вдосконалюватись (За О. Горчинською).

- ❖ Яке висловлення називають *текстом*?
- ❖ Доберіть до тексту заголовок, який передає його зміст, тобто тему.
- ❖ До чого закликає текст? Сформулюйте його головну думку.
- ❖ Чи згодні ви з автором тексту? Поясніть чому.

26 Перепишіть, відділяючи речення одне від одного розділовими знаками і великою літерою. Записані речення прочитайте, правильно їх інтонуючи.

Знак питання зажурився й йому здалося що люди частіше використовують знак оклику чому вони мало ставлять одне одному запитань чому їм більше подобається вигукувати й викрикувати

Якось знак питання зустрів школярів вони безперервно запитували про щось у дорослих і один в одного знак питання аж затанцював з радощів він переконався що потрібний людям як приємно бути корисним

- ❖ Для чого між реченнями при читанні роблять паузи?
- ❖ Який розділовий знак вказує на інтонацію кожного з речень?
- ❖ Серед записаних речень укажіть розповідні й питальні.

27 Прочитайте, правильно інтонуючи речення. Визначте речення розповідні, питальні та спонукальні. Поясніть розділові знаки в кінці речень.

1. Народ мій є! Народ мій завжди буде! (В. Симоненко). 2. Хто люди ті? Всі родичі мої! (А. Малишко). 3. Озираюсь. Де ж гори?

Я хочу побачити обіцяні гори! (М. Коцюбинський). 4. І де взялись ці хмари сніжнобілі? З яких ясних країн ці чайки налетіли? (Олександр Олесь). 5. Не топчіть колосся! (С. Продан). 6. Шипшину й пісню не віддам нікому (М. Рильський).

- ❖ Які члени речення називають *однорідними*? Визначте однорідні члени в останньому реченні.

28 Прочитайте, інтонуючи речення відповідно до розділових знаків. Перепишіть, визначте однорідні члени речення.

1. Добре слово краще за мед і цукор. 2. Правда не тоне у воді, не горить у вогні. 3. Робота сама за себе скаже, покаже, докаже. 4. Багатство полягає не в майні, а в гідності. 5. Старанність, упертість і труд достаток дають. 6. Книжку читають не очима, а розумом. 7. Щире слово, добре діло душу й серце обіграло (Народна творчість).

- ❖ Поясніть уживання в реченнях розділових знаків.
- ❖ Розкрийте зміст першого прислів'я. У відповіді вживайте однорідні члени речення.

29 Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі кличного відмінка.

1. Неси мене, (кінь), до рідної хати (Народна творчість). 2. Не розгубися, (син), у дорозі! (І. Калениченко). 3. Заспівай мені, (матуся), заспівай (П. Біливода). 4. Як тебе звати, (земляк)? (Григор Тютюнник). 5. І я нічого, (друг), не забув (М. Луків).

- ❖ Яка роль звертання в мовленні? Кого називає звертання?
- ❖ Поясніть розділові знаки в записаних реченнях.
- ❖ Визначте речення питальні та спонукальні. Чому саме в таких реченнях найчастіше вживають звертання?
- ❖ Складіть речення, у яких звертаннями були б слова *друзе, подруго, однокласники* (усно).

30 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Рано сонечко схопилось у росі перлистій вмилось (І. Франко). 2. Річка синіє зітхає сміється (М. Рильський). 3. В'ються тумани пливуть над землею (В. Сосюра). 4. Не крийся туманом небо! (Т. Масенко). 5. Вийди сонечко на наше полечко! (Народна творчість). 6. Злітай птице у чисте небо! (Г. Гордасевич).

- ❖ Підкресліть однорідні члени речення.
- ❖ Визначте в реченнях звертання.

31 Складіть і запишіть текст «Яким я уявляю справжнього друга». У тексті використайте подані прислів'я, розставивши в них пропущені розділові знаки.

- У дружбі шукають щирості а не вигоди.
 - Друга знаходять у щасті а перевіряють у біді.
 - Не можна бути і другом і улесником.
- ❖ Які з ужитих у прислів'ях слів називають почуття? Уточніть значення цих слів за поданим у кінці підручника **Словничком назв почуттів**.

§ 3. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. СЛОВО ЯК ЧАСТИНА МОВИ

32 Складіть і запишіть речення, розташувавши подані слова в потрібній послідовності.

- Життя, без, уявити, книжки, неможливо.
 - Сторінок, її, знання, з, ми, отримуємо.
 - Дарує, вона, саме, радість, відкриттів, нам.
 - Наука, винайшла, сучасна, форму, нову, книжки.
 - Книжка, створили, яку, в, вигляді, цифровому, електронною, називається.
- ❖ Зробіть висновок: що є «будівельним матеріалом» для речень.
- ❖ Чи користуєтеся ви електронними книжками? Якщо ні, то чи хотіли б? Які переваги має електронна книжка над «паперовою»? У чому їй, на вашу думку, програє?

33 Складіть речення з поданих слів, поставивши їх у потрібній формі (деякі слова можна пропустити).

1. Відповідальний, бути, слово, за, кожний, свій. 2. Бути, хтось, серйозний, потрібно, з, можна, пожартувати, а, потрібно, й, інший, з. 3. Почуття, люди, розуміти, вчитися, необхідно, та, ураховувати, спілкування, при.

- ❖ Чому для того, щоб слова утворили речення, кожне слово необхідно поставити в певній граматичній формі? Зробіть висновок: як пов'язані між собою слова в реченні.
- ❖ Чому, спілкуючись, необхідно враховувати почуття співрозмовника, його переживання, настрої?

Речення складаються зі слів.

Слова в реченні пов'язуються **граматично**:

- за допомогою закінчень: Пташк[и] щебеч[уть] радісн[і];
- або закінчень і прийменників: Посідал[и] пташк[и] на ялинц[і].

34

Доповніть подані речення дібраними з довідки словами, поставивши їх у потрібній граматичній формі. Утворені речення запишіть.

- Щира душа українського народу найповніше виявилася в
- Пісня... поруч із людиною упродовж усього її
- У піснях українці ... свої
- Гарна пісня збагачує... почуття, підносить і зміцнює

ДОВІДКА ↴

Життя. Пісня. Йти. Висловлювати. Красивіший. Наші. Надія, мрія, сподівання. Гідність.

35

Прочитайте. Значення виділених слів з'ясуйте за поданим у кінці підручника Тлумачним словником.

Історія нашого народу *героїчна*. Він пройшов через тяжкі випробування, тяжко жив і змагався. Проте будував, творив, мислив, боровся, оборонявся, будував *фортеці* й міста, орав ниви. У сучасність він увійшов одним із найчисленніших народів Європи.

Наш народ створив і творить дивовижний світ пісень, казок, оповідань і легенд. Він народив тебе, твоїх батьків, дідів та прадідів. Шануй його мову, історію, *культуру* (За В. Шевчуком).

- ❖ Визначте в реченнях однорідні члени. Поясніть розділові знаки в цих реченнях.

Для того, щоб успішно спілкуватися, потрібно:

- вибирати найдоцільніші для вираження думок слова, добре розуміючи лексичне значення кожного;
- для поєднання слів у речення ставити їх у потрібній граматичній формі.

Уміння утворювати зі слів речення необхідне кожному мовцеві. Тому треба розрізняти **частини мови** та знати, які з них змінюються і як саме.

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ			
Частина мови	Що означає	На які питання відповідає	Як змінюємо
Іменник	предмет	хто? що?	за числами й відмінками
Прикметник	ознаку предмета	який? яка? яке? які? чий? чия? чиє? чий?	за родами, числами, відмінками
Займенник	вказує на особу або предмет, не називаючи їх	хто? що?	за відмінками
Числівник	кількість або порядок предметів при лічбі	скільки? котрій? котра? котré? котрі?	за відмінками, родами й числами
Дієслово	дію предмета	що робить? що робив? що зробить?	за часами, числами, особами й родами
Прислівник	ознаку дії	як? де? коли? куди? звідки? навіщо?	не змінюємо

36 Подані слова прочитайте в такій послідовності:

- іменники,
- числівники,
- прикметники,
- дієслова,
- займенники,
- прислівники.

Скористайтесь поданою таблицею.

Читати, перший, ми, день, школа, прагнути, оцінка, клас, сьогодні, канікули, підручник, уперше, учень, п'ятий, веселий, подвір'я, уважно, дванадцять, вони, навчатися, тридцять, ви, день, старанно, осінній, працювати, зранку, шкільний, ти, допомагати.

- ❖ Розкажіть про ваш перший день у школі цього навчального року. Уживайте подані у вправі іменники, ставлячи їх у потрібній формі.
- ❖ Із поданими у вправі числівниками усно складіть два речення
- ❖ Чому подані в таблиці частини мови називають самостійними?

37 Перепишіть, ставлячи в потрібній формі подані в дужках іменники. Що змінюється в іменниках?

1. Велика вереснева тиша стоїть над (земля) (М. Стельмах).
2. Небо осені безкрає сумно дивиться в (ріка) (П. Перебийніс).
3. А маслючків брунатні карапузики з (дощі) в шахи грають

у (трава) (*Л. Костенко*). 4. Так негадано ця осінь закурликала над (степ) (*Б. Олійник*). 5. *Спинилася* осінь на (ганок) *високому*, *кленовим* (перо) пише (пісня) нову (*Н. Матюх*).

- ❖ Скільки є відмінків? Назвіть їх.
- ❖ Визначте відмінки й число всіх ужитих у реченнях іменників.
- ❖ Як ви розумієте вислови *небо дивиться в ріку* та *осінь закурликала*?
- ❖ Чи можуть насправді гриби грати в шахи із дощами? Як ви уявляєте собі таку картину? Змалюйте її словами.
- ❖ Поясніть написання виділених слів.

38

Поставте іменники у формі орудного відмінка однини й запишіть. Закінчення виділіть рамкою.

ЗРАЗОК ↴

Пісня – *піснею*.

Україна, земля, доля, сестра, паляниця, душа, хліб, брат, батько, поле, серце, осінь, честь, міць, матір, кров, совість.

- ❖ Укажіть іменники — назви істот. Як ви їх вирізняєте?

39

Роздивіться осінні краєвиди. До кожного з них доберіть назву, що складається з іменника й прикметника.

- ❖ Назвіть почуття, які викликає у вас споглядання краси природи. Готуючи відповідь, скористайтеся поданим у кінці підручника **Словничком назв почуттів**.

40

Перепишіть. Поставте в потрібній формі подані в дужках прикметники.

1. Усі ми любимо (співучий) та (дзвінкий) (український) мову (*П. Тичина*). 2. У мові — чари (барвінковий), аж сяють барви (веселковий) (*Д. Білоус*). 3. Батьківщина, мати, мова — три (цілющий),

(вічний) слова (*М. Сингаївський*). 4. Мов (поганий) не існує в світі. Є лише (поганий) язики (*А. Бортняк*).

41 Прочитайте. Назвіть прикметники разом з іменниками, із якими вони пов’язані за змістом. Визначте рід, число та відмінок іменників та прикметників.

- 1. Сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками (*Д. Павличко*).
- 2. Вишивала мати рушники золотими й синіми нитками (*Є. Зозуляк*).
- 3. Наберу на голку я бісер кольоровий. Синій колір — то душа, хрест вишневий — цвіт любові (*О. Кожем’яка*).

- ❖ Які кольори для української вишивки традиційні? Що означає червоний колір? У відповіді вживайте прикметники.
- ❖ Як українці ставляться до сорочки-вишиванки, вишиваного рушника? Розкажіть про це.

ОСОБИ ЗАЙМЕННИКІВ		
Особа	Однина	Множина
I	я	ми
II	ти	ви
III	він, вона, воно	вони

42 Перепишіть прислів’я, ставлячи подані в дужках особові займенники в потрібній формі. Визначте відмінки та число всіх особових займенників, позначте їх у дужках. Скористайтеся таблицею.

- 1. Як ми до людей, так і люди до (ми).
- 2. Живи для людей, поживуть і люди для (ти).
- 3. Ми з (ти), як риба з водою.
- 4. Що людям, те й (ми).
- 5. Книга — твій друг, без (вона), як без рук.
- 6. Книга корисна, коли (вона) читають.
- 7. Уліз між ворон, то й каркай разом із (вони).

- ❖ Роздивіться пам’ятник книжкам і науці, установлений у Полтаві. Чому він зображає сову? У розповіді вживайте займенники.

- 43 Прочитайте народні усмішки за особами. Поставте питання до виділених слів. Визначте, якими частинами мови вони є.**

Син каже татові:
— Таточку, в Івася *двадцять вісім* зубів, а в мене лише *двадцять два*!

Батько, читаючи книжку, відповідає:

— Ой, діти, дайте спокій! Поділіться самі!

У музеї до мумії підходять хлопці:

— Що це тут унизу написано: «*двісті шістдесят п'ятий* рік до н. е.»? — питає перший.

— Мабуть, це номер машини, яка переїхала цього чоловіка, — пояснює другий.

- 44 Розгляньте таблицю. Самостійно доберіть по кілька прикладів числівників для обох її колонок.**

ЧИСЛІВНИКИ	
Означають кількість предметів і відповідають на питання <i>скільки?</i>	Означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання <i>котрій? котра? котré? котрі?</i>
чотири	четвертий, четверта, четверте, четверті
десять	десятий, десята, десяте, десяті
дванадцять	дванадцятий, дванадцята, дванадцятье, дванадцяті
сто	сотий, сота, соте, соті

- 45 Перепишіть, замінюючи числа словами. Укажіть у реченнях числівники, до кожного поставте питання.**

1. За площею України належить 40 місце у світі. На заході з Україною мають спільні державні кордони 5 країн (*З календаря*).
2. Найбільшою річкою України є Дніпро. Із загальної довжини понад 2000 км на Україну припадає 900 км (*З Вікіпедії*).

- ✳ Зберіть інформацію про площу та населення вашого міста (села). Числа запишіть словами. Складіть висловлення «Моя мала батьківщина в цифрах» (усно).

46 Прочитайте. Визначте дієслова, до кожного поставте питання. Укажіть дієслова минулого, теперішнього та майбутнього часу.

1. У самісінькім центрі Європи ми *жили*, живемо й будемо жити (В. Мордань). 2. По світі широкому буде та пісня літати (Леся Українка). 3. Журавлі пролітали над бором, із ріднею прощалися хором (М. Пригара). 4. Чи пам'ятатимуть дерева, що я під ними *ходив*? (М. Самійленко). 5. Народ свою минувшину повік не забуде. Ми були, ми є під небом і ми далі будемо (Б. Колодій).

❖ Визначте число та особу виділених особових дієслів.

Зверніть увагу! У дієсловах на **-ть, -ться** пишуть **знак м'якшення**: пишуть, пишеться.

Не пишуть знак м'якшення в дієсловах на **-ш, -шся**: пишеш, запишешся.

47 Перепишіть загадки, відгадайте їх. Замість крапок уставте, де потрібно, знак м'якшення.

1. Дві сестри до осені зеленіють..., потім одна червоніє, а друга чорніє. 2. Мене просят.. і чекают..., а як прийду — утікают... 3. Йде слідом за тобою, утікай — не утечеш..., доганяй — не доженеш... 4. Стоїт..., колихаєт...ся, головою величаєт...ся, а торкнеш.. — кусаєт...ся. 5. Сіла зграя пташенят на п'ят.. дротенят. Якщо ти їх упізнаєш..., то мелодію зіграєш... .

ДОВІДКА ↘

Дощ. Порічка й чорна смородина. Будяк. Тінь. Ноти.

В особових закінченнях дієслів теперішнього й майбутнього часу пишуть літери **е, є, и, ї**.

Щоб дізнатися, яку букву писати, дієслово потрібно поставити у формі третьої особи множини.

Закінчення у формі 3-ої особи множини	Пишемо в особових закінченнях
-уть, -ють пиш уть , зна ють	е, є пиш еш , зна єш
-ать, -ять біж ать , стоя ть	и, ї біж иш , стоя їш

48 Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

1. Удар забува...ться, а слово пам'ята...ться. 2. Рана заго...ться, зле слово — ніколи. 3. Що вимов...ш язиком, того не виб'єш і кілком. 4. Бурчанням надокуч...ш, прикладом науч...ш. 5. Лихого язика аршином не зміря...ш. 6. Як ма...ш брехати, то краще мовчи. 7. Менше говори, то більше почу...ш (*Народна творчість*).

- ✳ Поясніть уживання і невживання в дієсловах знака м'якшення.
- ✳ Які прислів'я стосуються спілкування? Розкрийте їхнє значення.

49 Перепишіть, знімаючи рискі. Поясніть написання дієслів з не.

1. Не/зітхай, а працюй, марно часу не/гай! (*Б. Грінченко*).
 2. Не/гайся у добрі. Не/обізлися в горі (*Т. Севернюк*). 3. Не/попадайся в сіть брехні (*В. Черепков*). 4. Я в ніжну душу не/впускаю страшну байдужості іржу (*С. Келар*).

- ✳ Значення виділеного слова з'ясуйте за поданим у кінці підручника **Тлумачним словником**.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ**Читання • Говоріння****ТИПИ МОВЛЕННЯ. ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ РОЗПОВІДІ.****УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ**

- 50 Розгляньте таблицю «Типи мовлення» на ф́орзаці підручника. Чи можна сказати, що якийсь тип мовлення трапляється у спілкуванні частіше за інші? Поясніть.**

Розповідь — це висловлення, у якому йдеться про послідовні дії особи або предмета або ж про події, що відбувалися (відбуваються або відбуватимуться) в певній послідовності. До розповіді можна поставити питання **що відбулося?**

- 51 Прочитайте. Яке з поданих у «хмаринках» запитань можна поставити до тексту в цілому?**

Грицик лежав на березі й дивився на дніпрову поверхню. Раптом він побачив, що до острова щось пливе. Над водою виднілася лише голова. «Видра, чи що?» — промайнуло в голові. Проте це була не видра. Коли голова підпливла ближче, Грицик зрозумів, що це пес. За мить тварина вибралася з води. Грицик отетерів. Над ним стояв величезний вовк. Повітря розітнув вереск Грицика: «Рятуйте!»

До берега вже поспішали козаки. Попереду, вихоплюючи шаблю з піхов, біг Швайка. Грицик був переконаний, що він негайно кине́ться на лютого звіра. Проте Швайка, придивившись, уклав шаблю в піхви, а тоді розвів руки так, мовби зустрів найкращого друга.

— Барвінку! — сказав він вовкові. — Братику мій сіренький!

І здоровенний хижак повівся, мов цуценятко. Він тонко за-скавулів і кинувся Швайці на груди. А що був не цуценятком, а важким звіром, то Швайка ледве втримався на ногах.

Тоді Швайка почав вибирати з вовчої шерсті реп'яхи. Один клубочок, той, що збився біля правого вовчого вуха, він нишком заховав до кишені. Трохи згодом біля вогнища козак дістав реп'яховий клубочок і видобув з нього тонку полотняну смужку. Тоді розгорнув її й заходився роздивлятися якісь закарлючки. Потім кинув смужку у вогнище (За В. Рутківським).

- ❖ Визначте в тексті дієслова. Чи можна сказати, що вони називають послідовні дії осіб, про які йдеться в тексті?

ПІДКАЗКА ➔

Якщо до тексту в цілому можна поставити питання **що відбулося?**, це — **розповідь**. Якщо якийсь фрагмент висловлення відповідає на питання **який?**, цей фрагмент — **опис** (предмета, тварини тощо).

- ❖ Перегляньте кінофільм «Сторожова застава» за повістю Володимира Рутківського. Розкажіть, про що в ньому йдеться. Своїми враженнями поділіться з однокласниками (однокласницями).

52 Прочитайте текст. Доведіть, що текст є розповіддю. Скористайтеся поданою після тексту пам'яткою.

Колись давно жила собі в лісі бабуса, збирала зілля та лікувала ним людей.

Знайшла якось вона в лісі немовлятко. Мало воно всього місяців шість, але вже говорило. Зраділа стара, взяла хлопчика, виховує. Назвала його Іванком.

Виповнився хлопцеві рік. Дала йому бабуса кухлик відвару чудодійного зілля, випив Іванко і виріс, наче на п'ять років старшим став. Щороку стара хлопцеві відвар давала. За п'ять років став з Іванка богатир.

Прилетів якось у ті краї лютий змії. Оселився край одного села й почав людей грабувати та поля палити.

Повела бабуса Іванка в лісові хащі, тупнула тричі ногою об землю. Відкрилася перед ними печера. Стоїть у печері кінь, висить на стіні меч, а в кутку стоїть діжка. Випив Іван аж три кухлі відвару з діжки й таку силу в собі відчув, що коня зміг би підняти *(За народною казкою)*.

- ❖ Як ця казка могла б закінчитися? Придумайте кінцівку (1–2 речення).
- ❖ Визначте тему та головну думку тексту.
- ❖ Складіть і запишіть план тексту (в останньому пункті відобразьте придуману вами кінцівку). За планом перекажіть текст разом із кінцівкою (усно).

ПАМ'ЯТКА ↘

Як довести, що висловлення є розповіддю

Висловлення є розповіддю, якщо воно відповідає таким вимогам:

- у ньому йдеться про кілька подій або ж дій, виконаних особою або предметом (або кількома особами чи предметами);
- дії виконувалися послідовно, одна за одною;
- до висловлювання в цілому можна поставити питання *що відбулося?*

53 Прочитайте вірш Олександра Олеся. Поставте питання до виділених слів. Що вони означають? Які це частини мови?

Удосвіта дві хмароньки зустрілися *вгорі*
 І *мовчки* зупинилися, як Божих дві зорі.
 Хотілось їм зостатися, *удвох* прожити вік,
 А вітер злий сміявся вже десь *збоку* біля них.
 І стали *тихо* плакати дві хмароньки ясні,
 І сльози їхні падали, сріблясті і рясні.

- ❖ Яка частина мови називається прислівником?

54 Прочитайте. Випишіть прислівники разом із дієсловами, з якими вони пов’язані за змістом. У дужках запишіть питання, на яке вони відповідають. Що означає кожен прислівник?

ЗРАЗОК ↴

Створила (як?) мовчки.

1. Природа мудра все створила мовчки (*Л. Костенко*). 2. Тумани пролягли врізнобіч (*Г. Бідняк*). 3. Осінь вже підходить крадькома (*Н. Забіла*). 4. Навшпиньки осінь вирушає в путь (*Т. Катрич*). 5. Недавно тут гойдалися жита. Тепер стерня лелеці ноги коле (*М. Луків*).

55 Перепишіть, знімаючи ризики. Поясніть написання прислівників. Укажіть однозвучні з прислівниками іменники з прийменниками.

1. У/горі над/нами чисте небо (*З. Красуляк*). 2. Богатир сховав скарб у/горі Кичері (*Народна творчість*). 3. Дорога йшла з/гори на/гору, над самою річкою (*І. Нечуй-Левицький*). 4. Правда як олія, завжди на/гору спливає.

56 Прочитайте. Перепишіть, знімаючи ризикі. Підкресліть прислівники разом із тими словами, з якими вони пов’язані за змістом.

1. На/пам’ять всі скаржаться, а на розум — ніхто. 2. На/пам’ять знаю, що склерозу не маю. 3. Поглянь на/двір — знати-меш, який хазяїн. 4. Хвалений борщ на/двір виливають. 5. Зуби з язиком ворогують, а живуть у/купі. 6. Кожна курка у/купі своїй господиня (*Народна мудрість*).

- ❖ Складіть казку про пригоди мандрівника Дієслова та майстра Прислівника. Розкажіть її у класі.
- ❖ Визначте в реченнях службові частини мови — прийменники та сполучники.

57 Розгляньте таблицю. Поясніть, чому прийменник і сполучник не належать до самостійних частин мови.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ			
Частина мови	Для чого слугує	На яке питання відповідає	Як змінюється
Прийменник	для зв’язку слів		не змінюємо
Сполучник	для зв’язку слів і речень		не змінюємо

- 58** Перепишіть, розставляючи пропущені коми перед сполучниками *а, але*.

1. Думки рухай не язиком а розумом. 2. Око бачить далеко але серце чує глибоко. 3. Дім силою будують але розумом скріплюють. 4. Серце співає а душа радіє. 5. Працєю плечима а не очима. 6. На словах він Дніпро перепливе а сам і калюжі не переступить. 7. Очі без душі сліпі а вуха без серця глухі.

- 59** Роздивіться плакат «Українська мова — мого життя основа». Укладіть перелік книжок, які ви вважаєте важливими для свого розвитку. Обговоріть його з однокласниками (однокласницями).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ✱ Що називають *текстом*?
- ✱ Витлумачте поняття *тема тексту* та *головна думка тексту*.
- ✱ З чого утворюється текст?
- ✱ Які ви знаєте речення за метою висловлення? Наведіть приклади.
- ✱ Які розділові знаки ставлять у кінці речень?
- ✱ Які розділові знаки ставлять при однорідних членах речення? Наведіть приклад речення, що містить однорідні члени.
- ✱ Що потрібно знати й уміти, щоб скласти зі слів речення?
- ✱ Визначте лексичне значення слів *радість, гордість, інформація, Вікіпедія*. До якого словника потрібно звернутися?
- ✱ Які ви знаєте самостійні частини мови? Наведіть приклади.

Виконайте тестові завдання онлайн

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

- ✿ що таке лексичне значення слова;
- ✿ що таке синоніми, антоніми, омоніми, яка їхня роль у мовленні

ЧОГО ТРЕБА НАВЧАТИСЯ:

- ✿ користуватися тлумачним словником

ЩО ТРЕБА ЗАПАМ'ЯТАТИ:

- ✿ синоніми й антоніми допомагають точніше висловити думки;
- ✿ що таке пароніми

НАД ЧИМ ВАРТО ЗАМИСЛИТИСЯ:

- ✿ Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!..

Тарас Шевченко

§ 4. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Усі слова, які вживаються в мові, становлять її **лексику**. Розділ науки про мову, що вивчає всі наявні в мові слова, називається **лексикологією**.

Лексичне значення слова — це те, що слово означає, це зміст, укладений у нього народом — творцем певної мови.

Лексичне значення слова не треба сплутувати з його граматичним значенням. **Граматичне значення** вказує на належність слова до певної частини мови та на його граматичні ознаки.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Слово	Лексичне значення	Граматичне значення
<i>Бандура</i>	український народний багато-струнний музичний інструмент	іменник жіночого роду, Н. в. одн.
<i>Пурпуровий</i>	темно-червоний або яскраво-червоний із фіолетовим відтінком	прикметник чоловічого роду, Н. в. одн.

60 Прочитайте. Витлумачте лексичне значення виділених слів.

1. Богдан Хмельницький *булавою* скликав на Січ свої полки. Він *завжди* першим йшов до бою, за ним спішили козаки (*О. Луній*).
 2. Художник чудові картини *малює*, в *музеї* милуюсь пейзажами я, там рідна природа, річки і долини, лани золоті, Україна *моя!* (*Ю. Турчина*).
 3. *Віграшковому ноутбуці* для дітей від шести місяців до трьох років *три* режими: навчання, музика, англійська мова (*З реклами*).

✳ Визначте граматичне значення виділених слів (якою частиною мови є, граматичні ознаки).

Лексичні значення слів пояснюються у тлумачному словнику.

В 11-томному Тлумачному словнику української мови, виданому в 1970–1980 рр., пояснюється значення 134 тисяч слів. 2001 р. видано Великий тлумачний словник сучасної української мови, що вміщує пояснення 170 тисяч слів.

Словник складається зі **словникових статей**. Кожна з них розпочинається словом, яке пояснюють. Таке слово зветься **заголовним**. Після заголовного слова подаються його граматичні характеристики (до іменника — закінчення форми родового відмінка і рід, до прикметника — закінчення форми жіночого і середнього родів, до дієслова — його особові закінчення тощо). Далі витлумачується лексичне значення слова.

Наприклад:

Брунатний, -а, -е. Коричневий; темно-жовтий.

Розгубитися, -ююся, -юєшся. Втратити спокій, не знаючи від хвилювання, що діяти.

61 Визначте лексичне значення поданих слів за Тлумачним словничком у кінці підручника.

Вислів, кмітливий, гуртувати, взаємини, вчасний, мріяти, чепурний.

- ❖ Із двома словами (на вибір) усно складіть речення.
- ❖ Назвіть серед слів іменники, прикметники, дієслова. Визначте граматичне значення кожного слова.

62 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ

Визначте за поданим лексичним значенням слова — назви почуттів і станів людини. Скористайтеся довідкою.

1. Творче піднесення, приплив творчих сил. 2. Приємне почуття, спричинене досягненням мети, забезпеченням потреби. 3. Сильне збентеження, незадоволення, зніяковіття через свою або інших людей негідну поведінку, недостойні дії, вчинки. 4. Неспокій, збентеження, хвилювання, викликані передчуттям чогось неприємного, небезпечного, страхом перед чимось. 5. Почуття, спричинене чимось незвичайним, несподіваним, незрозумілим, дивним.

ДОВІДКА ↘

Здивування, тривога, натхнення, задоволення, сором.

- ❖ Якими частинами мови є всі подані в довідці слова? Назвіть властиві цій частині мови граматичні ознаки.

63 Із тлумачного словника випишіть три слова, що починаються літерою Г, означають назву предмета, назву ознаки, назву дії. Визначте граматичне значення кожного з виписаних слів.

- ❖ Витлумачте значення східного прислів'я *Батько слова — розум, мати слова — мова*.

64 Перепишіть. Витлумачте лексичне значення виділених слів. За потреби зверніться до Тлумачного словничка в кінці підручника.

1. Слова прості і *щирі* вибирай! І розум, і краса душі у слові. Лиш та людина любить рідний край, яка шанує й любить рідну мову (С. Жук). 2. Слово має діло означати, між *серцями* зводити

мости (М. Луків). 3. І горнеться слово до слова... Єднає і зближує мова (М. Сингаївський). 4. Не суржик, а мова народу — міцніше душі джерело (В. Косовський).

- ❖ Лексичне значення слова суржик з'ясуйте за **Словником юного мовознавця** в кінці підручника.
- ❖ Поясніть відмінність між лексичним і граматичним значенням слова.

Використання слова в невласливому йому лексичному значенні, а також використання замість слів української мови росіянізмів (російських слів) або перекручених слів відносять до **лексичних помилок**.

До лексичних помилок належать і невинуваті повторення в одному або в сусідніх реченнях того самого слова або спільнокоренових слів, а також уживання зайвих для вираження думки слів.

65 Я — РЕДАКТОР

Прочитайте речення, визначте допущені в них лексичні помилки. Запишіть речення, виправивши помилки.

1. Іспит з державної мови здають у всіх учбових закладах.
2. Школяр має навчитися користуватися словниками і справочниками.
3. Я рахую, що відвідувати книжний магазин потрібно почаше.

ПІДКАЗКА ↴

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Іспити здають	Іспити складають
Учбовий заклад	Навчальний заклад
Я рахую, що...	Я вважаю, що... (На мою думку,...)
Книжний магазин	Книжковий магазин, книгарня
Почаше	Якнайчастіше
Справочник	Довідник

- ❖ Які з помилково вжитих і виправлених вами слів слід віднести до росіянізмів? Поясніть, чому таких слів потрібно уникати.

66 Прочитайте. Пригадайте: чи доводилося вам чути від інших або й уживати слова-пóкручі. Як ви ставитеся до вживання таких слів?

Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова однієї мови за граматичними вимóгами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і живосилом тягне його

в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний пóкруч чи, як кажуть у нас, в Україні, сýржик (Б. Антоненко-Давидович).

- ❖ Складіть висловлення «Від суржику рятує нас словник». Сформулюйте 2–3 поради щодо використання тлумачного словника.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

СТИЛІ МОВЛЕННЯ

- 67** Прочитайте. Про що йдеться в кожному з уривків? Який уривок узятो з підручника? Який — із художнього твору? Як ви це зрозуміли?

I. Кущі калини ростуть у лісовій та лісостеповій зоні, як у ди-
кому середовищі, так і в садах, скверах та парках. Ростає калина й на
берегах річок, озер і боліт, у ярах та долинах. Кущі калини вирос-
тають до 4 метрів. Стовбур — гладенький, укритий сірувато-бурою
корою. Листочки — великі, мають 3–5 виступів. У великих білих
суцвіттях є квіти двох видів: плодоносні, які знаходяться в центрі,
та безплідні — довкола, що служать рослині для приваблення комах-
запилувачів. Ягоди калини — соковиті, червоні, із жовтою м'якоттю,
червоним соком, плоскою великою кісточкою, їстівні. Достигають у
серпні-вересні. У ягодах міститься цукор, вітамін С, каротин та інші
корисні речовини. Ягоди використовують у народній медицині.

II. Є на світі плоди і дерева незнані:
Помаранчі, цитрини, кокоси, банани,
Виногради солодкі, інжир і маслини,
А для нас наймиліша — червона калина.
І наїдку в ній мало, й краса небагата,
Не вистигне влітку, терпка й гіркувата.
Восени червоніє, а спіє — в морози.
І не ягоди в неї — кривавії сльози.
Чумаки від'їжджали в далеку дорогу
І калину везли, проти лиха підмогу.
Запорожці пили із калини напій,
Як за правду і волю виходили в бій.
Розростуться, розквітнуть гаї калинові,
І сопілки заграють мелодії нові,
Кожну душу зігріють, застиглу й холодну,
І розбудять і славу, і силу народну.

Іван Коваленко

За різних умов спілкування про те саме ми говоримо чи пишемо по-різному, тобто використовуємо різні **стилі мовлення**. Кожен зі стилів має свої особливості: своєрідні слова, будову речень тощо.

Стилі мовлення вивчає розділ науки про мову, який називають **стилістикою**.

❖ Розгляньте таблицю «Стилі мовлення» на ф́орзаці підручника. Розкажіть, у якій галузі життя застосовують кожен зі стилів мовлення.

68

Прочитайте висловлення різних стилів. У якій галузі життя можливе кожне з висловлень? Хто є можливим адресатом? Яка мета спілкування?

Науковий стиль

Мова — система звукових знаків. Виконує важливі комунікативні, пізнавальні, оцінні функції. У процесі мовленнєвого самоздійснення постає у вигляді текстів. Мовні одиниці (фонемі, морфемі, лексеми, речення та ін.) і відношення між ними витворюють складну структуру мовної системи (*Зі словника*).

Офіційно-діловий стиль

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом (*Конституція України*).

Художній стиль

Як нема без зірок небозводу,
Як блакиті без неба нема,
Так і мови нема без народу
І народу без мови нема.
Для народу свого велика
Кожна з мов, як творіння вінець.
Люд без мови — то глина безлика,
Без'язика отара овець.

Володимир Забаштанський

Публіцистичний стиль

Якщо в минулому українська мова часом трактувалася переважно як мова селянська, побутова, така, якій багато чого бракувало, не вистачало засобів, скажімо, для викладу складних понять, то хто зва-

жився б, не бувши невігласом, щось подібне сказати нині? Багатство мови фіксує 11-томний Словник української мови (*З журналу*).

Розмовний стиль

- А який урок, ти, Даринко, любиш найбільше?
- Літературу люблю. Історію. І мову також.
- А який усе-таки більше?
- Люблю читати. А який урок більше люблю, не замислювалася. Побіжу, бо дома книжка цікавуща... (*З розмови*).

69 Подані речення прочитайте в такій послідовності:

- доцільні в тексті наукового стилю;
- речення художнього стилю;
- речення, звичні для побутового спілкування, тобто такі, що належать до розмовного стилю.

1. Доню, завтра зі школи бігом додому, бо ж ідемо на день народження до бабуні! 2. Дай, бабусю, поцілую сивину твого волосся, теплим диханням зігрію снігом вибілені коси. 3. Необхідність збереження активного життя і здоров'я в літньому віці — одна з тем сучасних наукових досліджень.

- ❖ Поясніть, чим ви керувалися, розрізняючи речення наукового, художнього та розмовного стилів.

§ 5. ОДНОЗНАЧНІ І БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

70 Прочитайте вірш. Як поет пояснює походження назви криничного журавля? Якими особливостями свого вигляду птах журавель і криничний журавель подібні?

Журавлі

Не багато їх залишилося,
Де-не-де ще стоять у селі.
В криниці дзвонкові задивилися,
Зажурилися журавлі.

Їх не з дерева поробили
Наші прадіди і діди.
Вони просто їх приручили,
Як прийшли вони до води.

Юрій Ряст

Слова з одним лексичним значенням називають однозначними. Слова, які мають кілька лексичних значень, називають багатозначними.

У тлумачному словнику різні значення багатозначного слова подають в одній статті й нумерують цифрами.

Наприклад: **Журавель, -вля, ч.** 1. Великий перелітний птах із довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом, живе на лісових і степових болотах. 2. Довга жердина, приладнана біля колодязя як важіль для витягування води, або й весь пристрій із такою жердиною. 3. Народний сюжетний танець, у якому танцівники зображують журавлів.

Багатозначні слова називають предмети, ознаки, дії, у чомусь подібні між собою. Так, колодязний журавель обрисами нагадує цибатого птаха. Учасники народного танка «Журавель» наслідують рухи птаха.

71 Поясніть: чому головна значуща частина слова, як і підземна частина рослини, зветься *корінь*? Чому пристрій, що дає користувачеві можливість взаємодіяти з комп'ютером, зветься *мишка* (від англ. mouse)?

72 Прочитайте прислів'я. Яке лексичне значення має в кожному реченні слово *голова*?

1. Як голова сивіє, чоловік мудріє. 2. Хліб — усьому голова. 3. Скільки голів, стільки й думок. 4. Голова має слухати серце, а серце голову. 5. Не той голова, що дуже кричить, а той, хто вміє навчить. 6. Аби голова пройшла — хвіст дожене. 7. Дурний язик — голові не приятель. 8. Сир гарний, та голова мала.

ДОВІДКА ↴

Частина тіла людини або тварини. Орган мислення; мозок. Керівник установи, організації, товариства та ін. Авторитетна особа. Основне, головне в чомусь. Перші ряди, передня частина чогось. Продукт харчування у вигляді кулі або конуса.

✳ Витлумачте значення прислів'я: *Біда тому колективу, де голова без голови.*

73 Багатозначні й однозначні слова запишіть у дві колонки.

Дніпро, вирій, душа, Київ, урок, лексикологія, доглядати, префікс, темний, кришити, ручка.

- ❖ З одним із багатозначних слів складіть два речення (усно), у яких слово матиме різні лексичні значення.

- 74** У поданому в кінці підручника Тлумачному словничку відшукайте чотири однозначних слова. Складіть і запишіть із цими словами речення.

- ❖ Поясніть, чому однозначних слів у мові менше, ніж багатозначних.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ Читання • Говоріння

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА

- 75** Прочитайте. Який предмет описано у висловленні? Яке загальне питання можна поставити до висловлення в цілому?

Бабусина скриня була чималá, дерев'яна, але не трухлява, хоч і стара. Тільки розсохлася дуже. Стояла на коліщатках, зовні була окута широкими смугами заліза.

Усередині скриня була гарно помальована. По стінках були зображені квіти. На полупаному віку скрині сяяла ціла картина. На ній був козак Мамай із кобзою. Картина зовсім не почорніла од кіптяви часу.

Старовинна скриня

Скриня мала *прискринок* для грошей, коралів, для ниток і голок (За О. Ільченком).

- ❖ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за **Тлумачним словничком** у кінці підручника.
- ❖ Що вам відомо про козака Мамаю? Які почуття викликає у вас народна картина «Козак Мамай»?
- ❖ Яке було призначення скрині? Чому літні люди досі зберігають скрині?

Опис — це висловлення, у якому йдеться про ознаки предмета.

Ці ознаки є постійними або одночасними. В описі йдеться про ознаки всього предмета та про ознаки його окремих частин.

До опису можна поставити одне з таких питань: який? яка? яке? які?

76 Прочитайте висловлення. Які предмети описано? Чи можна поставити до висловлень загальні питання *яка книжка?* та який *смартфон?*

I. Книжка великого формату — 30×19 см. Товщина книжки — 4,5 см. Обкладинка тверда, матова, брунатного кольору. Назву книжки — «Українська міфологія» — розміщено у верхній третині обкладинки і виведено золотистими літерами. Під назвою зображено знайдену під час розкопок стародавню прикрасу. На звороті обкладинки зображено давню скульптуру та повторено назву книжки. Вага книжки — 400 г (*З Інтернету*).

II. Смартфон виготовлений із синтетичного матеріалу. Він має форму прямокутника 143,6 × 66,8 × 7,9 мм. Вага приладу — 137,4 г. Колір задньої кришки й передніх панелей — золотавий. Форма пристрою вирізняється плавно вигнутими лініями. Екран великий, із вигнутим склом. Кнопка швидкого запуску приємна на дотик і зручна в користуванні (*З рекламного буклета*).

77 Прочитайте. Доведіть, що подане висловлення є описом. Скористайтеся підказкою.

Це дрібний кущик із тоненьким довгим стебельцем. Листя за кольором мало відрізняється від болотного моху. Зате дрібні рожеві квітки видно здалеку. Сидять вони на довгих ніжках на самих кінцях гілочок.

Плоди журавлини — чималі червоні ягоди, розміром до 10–12 мм у діаметрі. Вони соковиті, але кислючі.

Ягоди журавлини зберігаються дуже довго. Від псування їх оберігає восковий наліт, яким вони вкриті (*За А. Давидовим*).

ПАМ'ЯТКА ↴**Як довести, що висловлення є описом предмета**

Висловлення є описом, якщо воно відповідає таким вимогам:

- у ньому вказано ознаки предмета (назвати предмет), вказано ознаки його частин (назвати ці частини);
- до висловлення можна поставити загальне питання *який?* (*яка?* *яке?* *які?*).

78 Прочитайте загадки, відгадайте їх. З уроків літератури ви знаєте, що загадка — це прихований опис предмета. Поміркуйте: назву предмета чи його ознаки покладено в основу такого прихованого опису?

1. Круглий, як куля, зелений, як трава, червоний, як кров, солодкий, як мед. 2. Що то за коні стоять на припоні: довгасті, голчасті, зеленої масті, нікого не возять, лише солі просять? 3. Блищить дивне скельце і з усіх кривляється: як до нього усміхнешся, воно теж всміхається. 4. Чорний Іван, дерев'яний жупан: де носом проведе, там помітку кладе.

ДОВІДКА ↴

Огірки. Дзеркало. Олівець. Кавун.

✳ Складіть 2–3 загадки про зображені предмети, запропонуйте вашим друзям їх відгадати.

Опис предмета не слід сплутувати з **оцінкою предмета**, хоч оцінка, як і опис, відповідає на питання *який?* *яка?* *яке?* *які?*

Опис предмета передає такі його ознаки, як розмір, форма, колір (сприймаємо зором), запах (сприймаємо нюхом), гучність (сприймаємо слухом) та ін. **Оцінка предмета** є результатом людського мислення.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Предмет	Опис предмета	Оцінка предмета
Яблуко	велике, рум'яне, смачне, ароматне	чудове
Соловейко	маленький, сірий, прудкий, голосистий	прекрасний

Опис предмета може бути складений у науковому чи в художньому стилях.

Мета наукового опису — забезпечити точність інформації про розмір, форму, вагу, колір предмета тощо. Науковий опис здебільшого стислий, усі слова в ньому вживають у прямому значенні.

Мета художнього опису — створити образ предмета, викликати до нього певне ставлення. У такому описі використовують художні засоби: епітети, порівняння та ін. Часто в художньому описі предметів складають оцінку.

79

Прочитайте. Який із поданих уривків складено в науковому стилі, який — у художньому? Свою думку поясніть. Скористайтеся підказкою.

I. Шапка красноголовця (підосичника) — 5–20 см у діаметрі, подушкоподібна, з обвислою по краях шкіркою, волокниста, суха, темно-червона, оранжево-червона або бурувата. Колір шапки змінює відтінки, при досяганні вицвітає. Пеньок гриба сірий, циліндричної форми, донизу потовщений, 8–14 см завдовжки, 1,5–3 см завтовшки (З довідника).

II. Ось стоять два близнюки-красноголовці. Вони такі молоденькі, що їхні заросені туманом картузики не встигли відліпитись од міцних товстеньких ніжок. Вони такі гарні! На зарослій зозулиним льоном купинці стоїть отакенне красноголовище! Шапка на ньому перебакирилась, завбільшки вона не менше полу-

миска, а ніжка завтовшки з мою руку. Такого я ще ніколи не бачив! (За М. Стельмахом).

ПІДКАЗКА ↘

В уривку подано вичерпну інформацію про основні ознаки предмета, чітко вказано (назвати, що саме: розмір, форму, вагу та ін.) предмета. Усі слова вжито в прямому значенні. Опис стислий, конкретний. Отже, опис складено в науковому стилі.

В уривку названо не всі, а лише головні ознаки предмета (назвати які). Використано слова, вжиті в переносному значенні (назвати ці слова), художні засоби (назвати). Отже, опис складено в художньому стилі.

80 **Складіть усний художній опис предмета, який дуже потрібен вам у щоденному житті (пенала, мобільного телефона тощо). Скористайтесь поданою нижче пам'яткою.**

ПАМ'ЯТКА ↘

Як скласти опис предмета

- Накресліть на чернетці таблицю з двох колонок. Першу назвіть «предмет і його частини», другу — «ознаки».
- Уважно роздивіться предмет, який маєте описати. Визначте частини цього предмета, з'ясуйте їхні назви. Назви частин предмета впишіть у першу колонку таблиці.
- Назвіть ознаки кожної з визначених вами частин предмета. Назви ознак упишіть у другу колонку таблиці.
- Запишіть на чернетці кілька речень опису предмета. Обов'язково використовуйте слова — назви частин предмета і назви ознаки з таблиці.
- Зосередьтеся на тому, який опис предмета ви маєте скласти: науковий чи художній. Якщо ви складаєте науковий опис, подбайте, щоб усі слова було вжито в прямому значенні.
- Якщо опис предмета художній, обов'язково використовуйте слова в переносному значенні, а також художні засоби: порівняння та епітети. Якщо опис художній, завершіть його оцінкою предмета.

❖ Уявіть собі «чарівний» предмет, про який ідеться в казках або фантастичних художніх творах: шапку-невидимку, чарівну паличку тощо. Пофантазувавши, складіть і запишіть художній опис такого предмета. Скористайтесь пам'яткою.

§ 6. ВИКОРИСТАННЯ БАГАТОЗНАЧНИХ СЛІВ У ПРЯМОМУ Й ПЕРЕНОСНОМУ ЗНАЧЕННЯХ

81 Прочитайте діалог спочатку мовчки, потім уголос за особами.
Чи згодні ви з другим співрозмовником? Чому?

— Сонце якесь сьогодні сердите. Поглянь, хмари які свинцеві! Взагалі день якийсь непривітний.

— Так казати не можна! День не буває привітний чи непривітний. Хмари не зі свинцю, а з пари! Сонце не може бути ні сердитим, ні лагідним, бо воно неживе! Сонце завжди однакове, воно не людина, щоб мати настрій!

- ❖ Якби вам довелося малювати небо, як би ви зобразили «свинцеві» хмари і «сердите» сонце?
- ❖ Витлумачте значення прислів'їв: *Восени сонце крізь плач сміється. Не всі хмари із собою дощ несуть.*

Багатозначні слова можуть уживатися в *прямому* і *переносному* значеннях.

Пряме значення — це властиве слову звичайне значення.

Переносне значення — образна назва ознаки предмета, явища, дії. Переносним його називають тому, що мовець свідомо переносить назву предмета (ознаки, явища) на інше, бо ці предмети чимось подібні одне до одного.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Пряме значення	Переносне значення
гострий ніж	гостре слово
крутий підйом	крутий характер
обступили люди	обступили сумніви

Уживання слів у **переносному значенні** робить мовлення образним, поетичним. Найчастіше слова в переносному значенні вживають у художньому стилі мовлення.

У статтях тлумачного словника переносне значення слова подається під окремою цифрою з позначкою **перен.**

Наприклад:

Вир, -у, ч. 1. Місце в річці або морі, де протилежні течії утворюють круговий рух води. 2. *Перен.* Стрімкий рух, бурхливі обставини, які захоплюють, втягують кого-небудь. *Вир боротьби.*

82 Прочитайте. У якій із колонок виділені слова вжиті у властивому їм (прямому) значенні, у якій — у переносному? Подібність яких ознак предметів чи явищ стала основою вживання слів у переносному значенні?

Дитина *біжить*.
Солодкий цукор
Відкрий обличчя

Куди *біжить* дорога? (Є. Гуцало).
Солодкий вітер віє із Дніпра (Д. Павличко).
Відкрий для себе Україну! (Г. Бідняк)

❖ У якому стилі слова в переносному значенні вживаються найчастіше?

83 Перепишіть лише ті речення, у яких є слова, ужиті в переносному значенні. Поясніть це значення.

1. Удень і ввечері небо буде безхмарним. Без опадів (*Із прогнозу погоди*). 2. Згасає день за синіми лісами. *Пливуть* рожеві хмари небесами (Д. Загул). 3. А хмари бігли, хмари бігли і спотикалися об грім (Л. Костенко). 4. Нічний дрібний дощ до ранку закінчився. Проте у другій половині дня він відновиться (*Із прогнозу погоди*). 5. Тьохнула перша дощина. *Защебетало* дощем (Б. Олійник).

❖ У якому стилі мовлення слова в переносному значенні вживаються найчастіше? Яким вони роблять мовлення?

❖ У виділених словах визначте ненаголошені голосні звуки. Поясніть правопис цих слів.

84 Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні.

Сонечко почало з-за гори випл..вати, воно грало, усміхалося. Як л..генькі блискавочки, забігали по з..млі його промені, кришта-
лем заіскрилася роса на з..леній траві. Л..генький віт..рець скрізь
ро..носить т..пло осіннього ранку. Хороше так, в..село! (*За Пана-
сом Мирним*).

❖ Доведіть, що переносне значення слова стає зрозумілим лише у зв'язку з іншими словами.

- 85 Прочитайте за особами. Поясніть вислів *важке слово*. До слова *слово* доберіть 2–3 прикметники-означення, ужитих у переносному значенні.**

Слово

Сергійко прийшов додому раніше, ніж завжди.

— Мабуть, якась планета іншим боком повернулася, — висловила припущення мама.

— Чому? — здивувався Сергій.

— Бо ти відразу після уроків додому з'явився.

— А-а-а, — сказав Сергійко й подумав: «Чому б мені не стати зразковим? Ось дам собі слово і вивчу уроки... І тільки після цього піду гуляти...»

Сів Сергійко обідати. Надворі сонячно. Хлопці, певно, вже на вулиці. Там так гарно! «Може, не сьогодні починати перевиховуватись? — подумав хлопчик. — Ніхто ж не знає, що я собі слово давав. Я ж сам собі, а не в соцмережах. І не в газеті... Почну із завтрашнього дня!»

Анастасія Стефурак. Прислів'я

У Сергійка ніби скеля з плечей зсунулася. Дивно... Одне тільки слово, а яке воно важке... (За Є. Дударем).

- ❖ Поясніть значення вислову *ніби скеля з плечей зсунулася*.
- ❖ Роздивіться, як художниця Анастасія Стефурак проілюструвала прислів'я про важливість вимовленого слова. А як би ви проілюстрували вислів *важке слово*? Опишіть уявну ілюстрацію словами.

86 ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ

Прочитайте прислів'я. Які слова вжито в них у переносному значенні? Розкрийте це значення.

1. Гостре словечко коле сердечко. 2. І від солодких слів буває гірко. 3. Шабля ранить голову, а слово ятрить душу. 4. Не бий дубцем, а карай слівцем. 5. Людину в'яжуть не мотузком, а словом. 6. Холодним словом серця не зігрієш. 7. Теплий погляд і лід розтопить. 8. Мовчанка гнів гасить.

- ❖ Розкрийте зміст прислів'я: *За словом в кишеню не полізе*. На яке вміння людини це прислів'я вказує? Чим таке вміння корисне?

87 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

З поданими сполученнями слів складіть і запишіть речення.

Барвінкове слово, солов'їна мова, золотосяйні поля, смарагдові ліси.

- ❖ Розкажіть, які уявлення (зорові, слухові) викликають у вас подані слова-образи?
- ❖ Що є основою образності мовлення? Значення слова образність з'ясуйте за **Словником юного мовознавця** в кінці підручника. Ознакою якого стилю мовлення є образність?

88 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Слова, вжиті в переносному значенні, підкресліть.

1. Холодний віт..р осінню д..хнув (*Т. Севернюк*). 2. Хмара заблудилася на небі і ро..плакалась (*За С. Мудрик*). 3. Після бурі та грому в'ет..ся сте..ка додому (*М. Рудь*). 4. До з..млі вже прихилився зоряний вечір (*М. Стельмах*). 5. Підіймаєт..ся місяць над містом, заглядає до мене в вікно (*В. Сосюра*). 6. І сміют..ся у серці дзвіночки (*Н. Харасайло*).

- ❖ Яке почуття передано останнім реченням? Чим це почуття може бути спричинено?
- ❖ Доведіть, що переносне значення слова стає зрозумілим лише у зв'язку з іншими словами.

89 Складіть і запишіть висловлення про осінній ліс або парк (5–6 речень), уживши подані слова в переносному значенні. У якому стилі мовлення ви складатимете висловлення? Чим зумовлено вибір стилю?

Золотий, сріблястий, сумний, сіється, сердиться, летється.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ**Говоріння****УСНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ТВАРИНИ****90 Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему та головну думку. Що ви можете сказати про людей, які прихистили покалічену тварину?**

Кіт був великий, попелястий з білими плямами на спині й череві. Хвіст у нього був куций і негарний.

Ходив кіт дивно, попід самими стінами. Доходив до кутка, тоді повертав і йшов прямо на двері.

Тварина була сліпа. Ще кошеням собаки відгризли котові хвоста й видряпали очі. Тому до псів кіт був ненáвисний. Як тільки чув у під'їзді собаку, починав злісно стрибати на двері.

До людей кіт був дуже добрий. А хазяїв, які його врятували в лютий мороз і прихистили, щиро любив. Коли kota гладили, він низько вигинав спину, нахилив убік голову й жалісно нявкав. Тварина любила пестливі слова.

Хазяї не могли нахвалитися на його охайність і лагідність. Щоб бути корисним, кіт навіть пробував ловити мишей, але з цього нічого не вийшло.

Усі милувалися його блискучою й пухнастою шерстю. Іншою прикрасою kota були його довжелезні й цупкі вуса.

Безхвостого й сліпого kota любили за його чемність і порядність (*З журналу*).

- ✳ Визначте стиль тексту, свою думку доведіть.
- ✳ Які типи мовлення поєднано в тексті? Як ви це визначили?
- ✳ Доберіть до тексту заголовок. Що він передає — тему чи головну думку?
- ✳ Прочитайте з тексту лише ті речення, які описують тварину.

91

Прочитайте текст мовчки, визначте його тему й головну думку.

Золота рибка

У невеличкій річечці зітхає вода. Над річкою ростуть дві тополі.

Давид часто приходив до цих тополь. Хлопець згадує, як на цьому місці він кошиком упіймав між корінням золоту рибку. Вона вмістилася в його дитячій долоні. Луска була блискуча та яскрава, наче зіткана з сонячного проміння.

Хлопець чекав, поки рибка заговорить людським голосом і розгорне перед ним чарівний світ казки. Але вона глипала отверділим ротом і нічого не казала. Рибка задихалася в руці хлопчика. Опуклим райдужним оком вона дивилася в чутливу душу дитини.

Тоді Давид опустил руку у воду. Рибка відчула волю, стрепенулася, завмерла, підвела червоні плавники й зникла в глибині.

І хоч золота рибка не заговорила до нього, але, певно, мала якісь чари, бо Давид запам'ятав її на все життя (*За М. Стельмахом*).

- ✳ Як ви розумієте вислів *чарівний світ казки*?
- ✳ Визначте в тексті слова, ужиті в переносному значенні.
- ✳ Поясніть вислови *зітхає вода*, *райдужне око*, *дивитися в душу*.
- ✳ Які типи мовлення поєднано в тексті?
- ✳ Прочитайте речення, у яких описано золоту рибку.
- ✳ Складіть колективно план тексту, запишіть його. За планом напишіть переказ тексту.

92 Я — РЕДАКТОР

Прочитайте речення, визначте допущені в них лексичні помилки. Запишіть речення, виправивши помилки.

1. За вірну відповідь на уроці я отримав гарну оцінку. 2. Моє відношення до прочитаного оповідання я висловив у своєму творі.

ПІДКАЗКА ↘

НЕПРАВИЛЬНО

Вірна відповідь
Відношення до людей
Получити оцінку
Виразив думки

ПРАВИЛЬНО

Правильна відповідь
Ставлення до людей
Одержати (отримати) оцінку
Висловив думки

§ 7. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ. СИНОНІМИ

93 Прочитайте. Які слова називають ту саму дію?

Кожна людина свою вдачу має. Он Оля Тишкова — не ходить, а капотить на своїх височеньких каблучках. Дід Юрко не ходить, а човгає, чапає, часом шкутильгає, а як підтомиться, то плентається чи там чвалає. Сидір Наумович, як усі кажуть, суне. Це старі так, а молоденькі — підтюпцем женуть. Хто йде розгонисто й швидко, того питають: «Куди це ти чимчикуєш?» (За І. Сенченком).

- ❖ Яке зі слів виражає загальне, основне значення усіх вами названих?
- ❖ Що ви знаєте про синоніми? Яка їхня роль у мовленні?

Слова, різні за звучанням і написанням, але однакові або близькі за лексичним значенням, називаються синонімами.
Наприклад:

- йти, простувати, прямувати, ступати, крокувати, прошкувати, чвалати, чимчикувати, рухатись, телющитись, тарабанитися;
- швидкий, прудкий, хуткий, шпаркий, квапливий, блискавичний, моторний, жвавий, енергійний, рухливий.

Синоніми утворюють **синонімічні ряди**, або **гнізда**. У синонімічному ряду (гнізді) є **основне (опорне, стрижневе, ключове) слово**, яке найчіткіше виражає загальне значення синонімів.

Наприклад: **великий**, здоровий, чималий, гігантський.

У тлумачних словниках синоніми часто використовують для пояснення значень слів. Є спеціальні **словники синонімів**.

- 94** Подані слова згрупуйте в синонімічні ряди та запишіть. У кожному з рядів підкресліть опорне слово, що вміщує основне значення слів синонімічного ряду.

Розумний, відважний, кремезний, жорстокий, сміливий, життєрадісний, безжалісний, доблесний, коренастий, бадьорий, мужній, жилавий, немилосердний, веселий, плечистий, безпощадний, хоробрий, опасистий, дебелий, чемний, нещадний, мудрий, мажорний, ввічливий, розважливий, лютий, гречний, розсудливий, безстрашний.

- ❖ З одним рядом синонімів складіть висловлення. Яким роблять мовлення синоніми?

У мові є так звані **абсолютні синоніми**. Вони є повністю рівнозначними і тотожними за значенням.

Наприклад: *літера* — *буква*; *сім'я* — *родина*; *райдуга* — *веселка*; *століття* — *сторіччя*, *вік*; *баритися* — *гаятися*; *тільки* — *лише*; *крізь* — *через*.

Абсолютних синонімів у мові небагато.

Більшість синонімів розрізняються відтінками значень: *красивий* — *гарний*, *вродливий*, *привабливий*, *чарівний*, *чудовий*.

- 95** Прочитайте прислів'я, визначте в них синоніми. Які з них є абсолютними?

1. Не лукав, не хитруй, а добре працюй.
2. Де багато шуму й гамору, там мало толку.
3. Диво — як сито, а чудо — як решето. 4. З пустого в порожнє переливати нічого. 5. Куций безхвостого не дожене. 6. Де можна в лантух, там мішка не треба. 7. Хвалився горщик, що розіб'є казана. 8. Хто збився з дороги, той радий і стежині. 9. Глузд за розум завернув. 10. З нього ні діла, ні роботи.

- 96** До поданих слів доберіть синоніми, утворені синонімічні ряди запишіть. Які з дібраних вами синонімів абсолютні?

Абетка, оселя, жовтогарячий, цуценя, рухатися.

Пес і собака —
то вдача однака.

ДОВІДКА ↘

Оранжевий, помаранчевий, апельсиновий; пересуватися, переміщатися, ворушитися, просуватися; щеня, собака, песеня; домівка, помешкання, квартира, житло, господа; азбука, алфавіт.

Більшість синонімів відрізняються **відтінками лексичного значення**. Так, слово *дорога* означає смугу землі, призначену для їзди чи ходіння; *шлях* сполучає населені пункти; *шосе* — це дорога з твердим покриттям; *бруківка* — частина дороги або вулиці, вимощена камінням; *гостинець* — великий битий шлях; *манівець* — обхідний, непрямий шлях.

Здебільшого синоніми належать до тієї самої частини мови.

Наприклад:

- *чемний, привітний, люб'язний, делікатний* — прикметники.
- *іти, шкандибати, плестися, дибуляти* — дієслова.

97 Прочитайте, визначте синоніми. Якими частинами мови вони є? Поясніть відмінності у відтінках лексичного значення кожного із синонімів (якщо вони є).

1. Ой говори, балакай, розмовляй! (*Г. Мазуренко*).
2. Ви можете белькотіти щось собі під ніс, теревенити з друзями, балакати з сусідами чи вести переговори з партнерами. І всі вас будуть слухати (*З журналу*).
3. Ти з матір'ю погломони, Іване (*А. Малишко*).
4. Молодиці цокотіли, як птиці на дереві (*І. Нечуй-Левицький*).
5. Не триндич. Сказав — значить роби (*Ю. Збанацький*).

❖ Яка роль синонімів у мовленні? Відповідь проілюструйте прикладами.

98 Перепишіть, уписуючи пропущені літери. Визначте синоніми. Якими частинами мови вони є?

1. Мужність і відвага в..дуть до пер..моги.
2. Справжня людина хоробра, смілива.
3. Бував у в..ликому решеті і в малому ситі.
4. Хитрого чоловіка від лукавого часом не відрізниш.
5. Ворог л..ше вади й недоліки помічає.
6. Буря, біда і війна не тр..вають вічно й бе..кінечно.

❖ Укажіть речення з однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

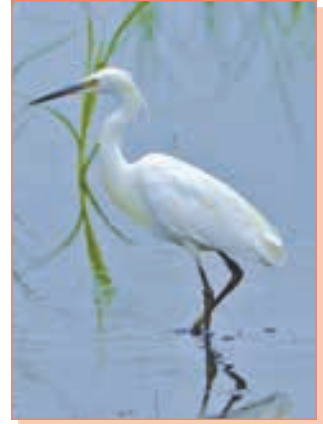
99 ПОПРАЦЬОУТЕ В ГРУПАХ

Прочитайте текст, уникаючи повторів слів. Для цього повторювані слова замінюйте їхніми синонімами.

Понад берегами озера стояли великі білі птахи. Птахи пильно дивилися у воду. Ось один птах злетів і зник у хащах очеретів. За цим птахом знялися другий птах і третій.

Один із птахів загубив перо. Перо впало недалеко. Ми підняли перо. Що це було за чудове перо! Перо чарувало витонченою формою, білосніжним кольором, було пухнасте, м'яке. Пір'яна нагадувала художній твір.

Це було перо білої чаплі. Саме розкішне пір'я чапель відіграло в їхній долі сумну роль. У кінці позаминулого століття пір'ям оздоблювали капелюшки. Дуже скоро у країнах Європи білі чаплі стали рідкісними птахами (*З книжки «У світі тварин»*).

Біла чапля

- ❖ Чи виграв текст після заміни однакових слів їхніми синонімами? Чому?
- ❖ Який предмет описано в тексті? Якими спільнокореневими словами це слово назване? Як ви думаєте, чи потрібно замінювати синонімами спільнокореневі слова? Чому?

Слова, що повторюються в сусідніх реченнях тексту, потрібно замінювати їхніми синонімами. Так само потрібно замінювати синонімами спільнокореневі слова.

Наприклад. *Галчєня було жовтороте, але не дуже мале. Пір'я на галчєнятї **на ньому** вже повиростало. Ще трохи — і галчєня **пташеня** літатиме добре* (За Г. Демченко).

Дуже часто повторювані слова замінюють особовими займенниками *він, вона, воно, вони*. Такі слова називають **текстуальними синонімами**, адже однакове значення вони мають лише в конкретному тексті.

У нашій мові, як і в усіх інших, уживається чимало слів, запозичених з інших мов: англійської, німецької, французької, італійської та багатьох інших.

Наприклад: *комп'ютер, ноутбук, диктант, концерт, пейзаж*.

Уживати запозичені слова варто тоді, коли вони не мають українських відповідників, тобто синонімів.

Якщо ж такі синоніми є, **зловживати іншомовними словами не слід**. Наприклад, краще говорити *книголюб* (а не *бібліоман*), *ознака* (а не *симптом*), *тотожний* (а не *ідентичний*).

100 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Перепишіть незграбно перекладені англійські прислів'я, замінюючи, де потрібно, іншомовні слова українськими відповідниками, поставивши їх у потрібній граматичній формі.

1. Імітована доброта не варта подяки. 2. Якби заздрість була інфекційна, цілий світ був би хворий. 3. Заздрощі цілять в інших, а травмують себе. 4. Щоб судити про пудинг, треба його покуштувати.

ДОВІДКА →

Шкодити, удаваний, заразний, запіканка.

101 До іншомовних слів доберіть із довідки синоніми — слова української мови. Запишіть слова парами.

I. Процент, аргумент, лайнер, адвокат, лексикон.

II. Пілот, контроль, аплодисменти, імітація, лаконічність.

ДОВІДКА →

I. Відсоток, літак, захисник, доказ, словник.

II. Льотчик, оплески, перевірка, наслідування, стислість.

§ 8. АНТОНІМИ

102 Прочитайте прислів'я, укажіть у них слова з протилежним лексичним значенням.

1. За роботою добро ходить, а за лінощами — зло. 2. Де гірка праця, там солодкий відпочинок. 3. Краще розумна догана, ніж нерозумна похвала. 4. Брехня тільки доти стоїть, доки правда не прийде. 5. Одні очі і плачуть, і сміються. 6. Від одного берега відстав, а до другого не пристав. 7. Запряг прямо, та поїхав криво.

❖ Що ви знаєте про *антоніми*? Якими частинами мови є антоніми в кожному з речень?

Слова з протилежним лексичним значенням називаються антонімами. Антоніми утворюють не ряди, як синоніми, а **пари**. Наприклад: *день — ніч; великий — малий; дозволяти — забороняти; голосно — тихо; там — тут.*

Антоніми є словами тієї самої частини мови.

Часто антоніми включають до статей тлумачного словника, щоб точніше пояснити лексичне значення слів. Є спеціальні **словники антонімів**.

103 Прочитайте вірш, правильно інтонуючи речення. Випишіть антоніми парами.

Два брати жили на світі,
Був один з них працюватий,
А другий — ледачий дуже.
Слухай казку про них, друже.
Той хоробрий і правдивий,
Той брехливий, полохливий,
Той розумний, той дурний,
Той великий, той малий.
День і ніч брати сварились
І ніколи не мирились.
Все, що перший будував,
Другий миттю руйнував.
Кожен рать повів свою,
Стрілись вороги в бою.

Із високим стрівсь низький,
На товстого йшов худий,
Стрів білявого чорнявий,
Огрядного — худорлявий,
На сумного йшов веселий,
На тендітного — дебелий.
Ця кривавая війна —
Нині сива давнина.
Хоч брати вже й помирились,
Після них слова лишились,
Дуже горді, незалежні,
Абсолютно протилежні.
В мові ці слова живуть,
Їх антонімами звуть.

Алла Свашенко

104 Прочитайте. У кожному з речень визначте антоніми. Які з них є спільнокореневими словами?

1. Що руками будується, те руками й руйнується (*Б. Хмельницький*). 2. Чужа дорога не приведе до рідного дому (*О. Довгий*). 3. Ревуть Дніпрові береги — занурення і виринання (*І. Малкович*). 4. Через літа в душі несуть і перемоги, і поразки (*Д. Луценко*). 5. У житті, як у метро: одні піднімаються, інші спускаються (*В. Чемерис*). 6. Коли хабар заходить у двері, правда виходить крізь вікно (*Східна мудрість*). 7. У землі кроти за всякої погоди для себе риють виходи і входи (*Р. Качурівський*).

Невідомий художник.
Гетьман

✳ Роздивіться ілюстрацію. Кого на ній зображено? Розкажіть про цю особу. У розповіді вживайте спільнокореневі антоніми: *неволя* — *воля*, *бездержавність* — *державність*, *програвати* — *вигравати*.

105 До поданих слів доберіть антоніми. Утворені антонімічні пари запишіть.

Будень, сумний, збільшувати, розлука, жартома, забути, брехливо.

- ❖ Якими частинами мови є слова кожної утвореної антонімічної пари?
- ❖ З двома антонімічними парами складіть і запишіть речення.

106 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

До поданих слів доберіть спільнокореневі антоніми, які різняться префіксами або суфіксами.

ЗРАЗОК ↘

Уважний — неувважний.
Хмаронька — хмариньце.

Правда, сходитись, відчинити, кореневище, вовчик, ведмедисько, заселитись, вихід.

107 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте антоніми.

1. Ух...ляйся від зла і твори добро (З Біблії). 2. І гірко, й солодко мені пр...гадують м...нулі дні (М. Луків). 3. Правди в бр...хні не ро...мішуй (В. Симоненко). 4. Ж...ттєві істини прості, неначе бат...кові поради. Не все можливо у ж...тті купити чи продати (П. Перебийніс). 5. Кожна людина за свій вік наковтаєт...ся і радості, і п...чалі (М. Стельмах).

- ❖ З'ясуйте, якими частинами мови є антоніми в кожному з речень.
- ❖ Укажіть речення з однорідними членами.

108 Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи антоніми.

1. Цей уміє з чорного зробити ... 2. Чи будень чи ... — усе йому безділля. 3. В очі співає, а ... лає. 4. Гнів у нього крокує попереду, розум — ... 5. Вічно пхає свою ложку в ... миску. 6. На ньому далеко не поїдеш — де сядеш, там і ...

ДОВІДКА ↘

Поза́очі, неді́ля, бі́ле, позаду́, чу́жа, злі́зеш.

- ❖ На яку людську рису вказує кожне з прислів'їв?
- ❖ Складіть висловлення (усно) «Чого навчають нас прислів'я». Використайте антоніми.

109 До поданих слів доберіть антоніми, враховуючи багатозначність цих слів.

Світлий, глибокий, старий, холодний, недалекий.

❖ Дві антонімічні пари уведіть до самостійно складених речень.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Говоріння

ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ, ЩО МІСТИТЬ СИНОНІМИ Й АНТОНІМИ

110 Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.

Друзі

Лиско — звичайний дворовий пес. Він капловухий, має на лобі білу зірку. Його сіра шерсть дуже кудлата, кошлата і патлата. За спиною Лиско завжди тягає силу-силенну реп'яхів. По тому, що на шерсть начіпляється, можна вгадати, де пес був.

Тигрик з'явився в бабусі після того, як пропала десь стара кішка. Ніхто, мабуть, не радів кошеняті так, як Лиско. Пес стрибав, скакав, підскакував з радощів. Він не тільки гавкав, а й скавучав, ще й тихо повискував. А хвостом метлюхав так, що дивувалися, як він не відірвався.

Тигриком кошеня назвали не випадково. Воно було руде, смугасте й зовсім не лагідне, а люте. Якось Лиско відштовхнув Тигрика від миски з молоком. Кошеня розсердилося, розгнівалося, роздратовалося. Воно најачилося, розпушило хвіст і дряпнуло пса по морді.

Та ця сварка не призвела до ворогування між Лиском і Тигриком. Вони не сварилися, а дружили.

З чого почалася їхня дружба, невідомо. Можливо, відтоді, як сусідський собака напав на Тигрика, а Лиско прогнав того пса з двору. А може, тоді, як Тигрик відступив Лискові смажене куряче крильце. Проте дружба між ними з кожним днем міцніла (За Б. Комаром).

- ❖ Який тип мовлення є в тексті головним? Як ви це визначили?
- ❖ Який тип мовлення є допоміжним? Прочитайте речення, що містять елементи опису обох тварин.
- ❖ Визначте стиль тексту, свою думку підтвердіть прикладами з тексту.
- ❖ Укажіть ужиті в тексті синоніми й антоніми. Яка їхня роль в описі?
- ❖ Складіть колективно план тексту, запишіть його.
- ❖ Перекажіть за планом текст (усно). Уживайте синоніми й антоніми.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Говоріння

СКЛАДАННЯ Й РОЗІГРУВАННЯ ДІАЛОГІВ

- 111** Складіть і розіграйте діалог, що міг би відбутися між покупцем і продавцем (продавчиною) магазину канцприладдя. До поданих етикетних формул доберіть із довідки синонімічні. Утворені синонімічні ряди використайте в діалозі.

Добривдень, спасибі, будь ласка, прощавайте, вибачте.

ДОВІДКА →

Дякую (дуже вдячн(-ий, -а); про́шу; бувайте (до побачення, до зустрічі, на все добре, бувайте здорові, ходіть здорові); перепрошую (прошу вибачити, даруйте).

- 112** Складіть і розіграйте діалог між двома читачами (читачками) районної бібліотеки, один (одна) з яких ще не знає правил користування книгозбірнею, інший (інша) підказує, як записатися, як добирати літературу. У репліках діалогу використайте подані синоніми.

Спочатку, насамперед, передовсім; розповісти, розказати, повідомити; з'ясувати, дізнатися, визначити; відшукати, знайти; шафи, стелажі; скринька, ящик; розмовляти, говорити, спілкуватись.

- ❖ Чи доводилося вам «лікувати» пошарпані бібліотечні книжки? Розкажіть про це. У розповіді вживайте антоніми.

§ 9. ОМОНІМИ

- 113** Прочитайте. Витлумачте лексичне значення виділених у реченнях слів. Чим слова кожної пари однакові? Чим відмінні?

На зелених луках пасся круторогий *тур*.

В'язи стояли в золотому осінньому вбранні.

Завершився другий *тур* мовного конкурсу.

Чемпіон мав міцні *в'язи* та дужі мускули.

ДОВІДКА →

Етап змагання, конкурсу, гри. Дикий бик. Шийні хребці. Листяні дерева.

Слова, однакові за звучанням та написанням, але різні за лексичним значенням, називаються омонімами.

Омоніми належать до однієї частини мови. Наприклад: *веснянка* — хорова обрядова пісня і *веснянка* — крапочка ластовиння; *досипати* — додавати, наповнювати щось, насипаючи, і *досипати* — спати до певного часу. Омоніми утворилися внаслідок **випадкового збігу звучання** слів.

Наприклад:

- прозора *пара* (газ, у який перетворюється вода при випаровуванні) — *пара* (двоє) коней;
- читання *байки* (літературного твору) — спідниця з *байки* (тканини).

Найчастіше омонімічні пари виникають унаслідок **запозичення іншомовних слів**, за звуковим складом тотожних зі словами, що вже були в мові.

Наприклад:

- *чайка* — птах і *чайка* (з тур.) — бойовий човен козаків;
- *лава* — меблі, призначені для сидіння, *лава* — спосіб шиккування, коли люди стоять один біля одного в лінію, шеренга, ряд та *лава* (з італ.) — розплавлена вулканічна маса;
- *балка* (з тур.) — яр і *балка* (з нім.) — дерев'яна колода.

114 Прочитайте. Визначте слова, що мають омоніми. На підтвердження своєї думки складіть із цими омонімами речення (усно).

1. Летіла зозуля та й стала кувати (*Народна творчість*).
2. Шумлять навколо дерева, димить туманом балка (*М. Луків*).
3. В Україні іриси лагідно називають півниками, косичками (*З довідника*).
4. Тіло плітки вкрито сріблястою лускою, боки та черево білуваті (*З Вікіпедії*).
5. У крону липи, наче у колиску, сховався чи то вітер, чи то птах (*Є. Гуцало*).

- ❖ Складіть усно речення з омонімами: *рись* (хижа тварина) — *рись* (швидкий біг коня); *кран* (для підймання вантажів) — *кран* (для перекидання води).

У статтях тлумачного словника **омоніми** позначено цифрою біля слова. Після заголовного слова подаються його важливі граматичні характеристики (до іменника — закінчення форми родового відмінка і рід, до прикметника — закінчення форми жіночого і середнього родів, до дієслова — його особові закінчення тощо) і тлумачення його значення.

Наприклад:

Лáска¹, -и, ж. Доброзичливе, привітне ставлення до кого-небудь.

Лáска², -и, ж. Невелика хижа тварина.

Омоніми, що збігаються за звуковим складом у всіх формах, називаються **абсолютними (повними)**: *тирса* (трав'яниста степова рослина) і *тирса* (подрібнена на порошок деревина).

Є спеціальні **словники омонімів**.

115 Прочитайте. Витлумачте лексичне значення виділених слів.

1. Несеться по морю козацька із веслами *чайка*, тривожно кигиче, над нею літаючи, *чайка* (О. Різниченко). 2. Гарний світ. Та рідний *край* найдорожчий, найгарніший — лиш поглянь на неба *край!* (Н. Мовчан-Карпуть).

❖ Звіртеся з **Тлумачним словником** у кінці підручника. Зверніть увагу на будову словникових статей.

116 Складіть словникові статті на подані омоніми.

I. Мул, літній, вити. II. Нота, полька, такт.

❖ З кожним із витлумачених у статті омонімів складіть речення.

117 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

З кожним із поданих слів усно складіть по два речення так, щоб ці слова були омонімами.

I. Грамота, лебідка, підкочувати, козел.

II. Вити, шотландка, літній, марка.

Омоніми можуть надавати реченням гумористичного забарвлення. Вони бувають основою для створення *каламбурів*.

Каламбур — дотепна гра слів, що ґрунтується на використанні омонімії, багатозначності або подібності вимови слів.

Наприклад: *Повз хату, повз тин і повз клуб, чорнющого диму повз клуб* (О. Різниченко). Коли траву я у лузі **косив**, заєць на мене з лісу **косив**. Я тільки одного не розберу: як відкладають кабачки **ікру?** (В. Шаройко).

118 Прочитайте. Визначте в реченнях омоніми.

1. Де лисички бродили, там лисички вродили (А. Камінчук).
2. Був холодний місяць лютий, лис ходив голодний, лютий (А. Качан).
3. Ляц зустрівся із лящем і вгостив його лящем (Є. Гуцало).

4. У таксі спитала такса: «А яка в вас нині такса?» 5. Хвацько човен вів моторний хлопець спритний і моторний. 6. В годівничку для вівсянки ми насипали вівсянки (*З журналу*).

❖ Чи можна вважати ці речення каламбурами? Поясніть. Значення слова *гумор* з'ясуйте за **Тлумачним словничком** в кінці підручника.

119 ПОПРАЦЬОУЄ В ГРУПАХ

Прочитайте каламбури, укажіть ужиті в тексті омоніми.

1. «Нас з Китом у морі кілька!» — похвалилась Крабу Кілька (*Г. Гарченко*). 2. Гукав матросам з хвилі котик: «Я звір морський, не Мурчик-котик!» (*З журналу*). 3. Навіть хижа ласка любить ласку (*Народна творчість*).

❖ Складіть каламбури, обігравши омоніми: *брівка* (смужка волосся над очима — край тротуару) та *заводити* (допомагати комусь увійти — упроваджувати щось, починати — видавати протяжні звуки, вити).

120 **Прочитайте сполучення слів. Назвіть серед них такі, що містять багатозначні слова. Пари сполучень слів з омонімами випишіть.**

Солодкий цукор, солодкий сон; гриф гітари, хижий гриф; перлове намисто, перлова каша; гірка редька, гіркий спогад; фаянсова чашечка, колінна чашечка; ключ від кімнати, журавлиний ключ.

❖ Як відрізнити багатозначні слова від омонімів?

Від багатозначних слів омоніми відрізняються тим, що лексичні значення омонімів не пов'язані між собою, не впливають одне з одного.

Омоніми утворені випадковим збігом вимови й написання слів, що мають **різне лексичне значення**.

121 **Прочитайте речення. Що в кожному з них обігрується — багатозначність слова чи вживання омонімів? Перевірте себе за словником.**

1. Журавлиний в небі ключ відімкнув весну, мов ключ (*О. Різниченко*). 2. Я не скрипковий ключ, а журавлиний тобі над полем в небі напишу (*Л. Костенко*). 3. Осіння пошта вчора принесла кленовий лист, що ходить без конверта (*Є. Гуцало*).

122 Розгляньте таблицю. Самостійно доберіть до кожної групи слів приклади (усно).

ГРУПИ СЛІВ	ЗА ЗВУЧАННЯМ	ЗА ЗНАЧЕННЯМ	ПРИКЛАДИ
Омоніми	однакові	зовсім різні	...
Синоніми	різні	однакові або близькі	...
Антоніми	різні	протилежні	...

123 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте вжиті в реченнях омоніми, синоніми та антоніми.

1. Ро..цвітає людина в щасті, а не в журбі, в світлі, а не в т..мряві, в сім'ї, а не в ро..луці (*О. Довженко*). 2. Справжнє свято — це лад у душі, уміння бачити чарівне в зв..чайному, н..бесне в з..мному (*За О. Сенчином*). 3. В..ртався я з річки, ішов я помалу, і сонечко разом зі мною чвалало. Побіг я прозогом, аж віт..р у вухах, і сонце за мною помчало щодуху! (*Л. Компанієць*). 4. Сіє квітки Маргаритка. Звут..ся квітки — маргаритки (*А. Камінчук*).

- ❖ Як ви розумієте вислів *бачити небесне в земному*? У прямому чи переносному значенні тут ужито слова?
- ❖ Укажіть речення, що містять однорідні члени. Поясніть уживання розділових знаків.
- ❖ Визначте слова, що називають почуття. Витлумачте суть цих почуттів. Звертєся зі **Словничком назв почуттів** у кінці підручника.

§ 10. ПАРОНІМИ

124 Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Що спричинило плутанину в розумінні вислову *ревіти білугою*? Як правильно сказати?

Тепер, звичайно, весь народ —
дорослі, навіть діти
прекрасно знають цей зворот:
білугою ревіти.
Та звідки помилка така
в східнослов'янських мовах?

Адже рибина це морська
з родини осетрових!
Лінгвісти свідчать не дарма,
що тут у мові хиба:
«В *білуги* голосу нема —
вона німа... як риба!»

Ох, ці таїни, хай їм грець!
Тут нашорошуй вуха:
у морі є такий ссавець
з дельфінових — *білуха*!
Він справді із морських глибин
реве, немов корова.

І дивно, як цих двох тварин
змогла поплутать мова?
Подібність винна звукова!
Та знають навіть діти
і розуміють ці слова —
білугою ревіти!

Білуха

Білуга

У мові є слова, дуже близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням. У мовленні такі слова легко сплутати.

Саме про сплутування схожих за вимовою слів ідеться у вірші Дмитра Білоуса. Дельфін *білуха* дійсно може видавати до 50 звукових сигналів, це свист, виск, щебетання, клекотання, скрегіт, пронизливий крик, рев... Риба, що має назву *білуга* — жодних звуків не видає, не дарма ж кажуть «мовчить, як риба».

Слова *білуга* і *білуха* — **пароніми**. Саме так називають **слова, подібні за вимовою, проте зовсім різні за лексичним значенням**. Щоб правильно використовувати такі слова у мовленні, їхнє лексичне значення краще перевіряти за словником.

125 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова.**

1. Національна валюта України — ... 2. Старовинна металева прикраса у формі обруча звалася... 3. Справжній друг вірний, а не зрадливий, щедрий, а не ... 4. Тлумачний і перекладний словники... для навчання. 5. Перед контрольною роботою друзі бажають одне одному ... 6. З людьми веселої ... приємно спілкуватися.

ДОВІДКА ↴

Гривня. Гривна. Корисливий. Корисний. Вдача. Удача.

❖ Чи є підстави вважати вписані слова паронімами? Назвіть їх.

Найчастіше **пароніми** мають один корінь, а **різняються лише суфіксом, префіксом чи закінченням**: *покажчик і показник, приводити і призводити, спиратися і опиратися, геройський і героїчний*.

До паронімів відносять також різнокореневі слова, що мають випадкову співзвучність: *бучний і гучний, воля і доля, мимохідь і мимохить, додолу і додому*. Серед паронімів чимало слів, запозичених з інших мов: *адресат і адресант; кампанія і компанія*.

Пароніми не слід сплутувати з омонімами. Пароніми — слова подібні за звучанням, різняться зазвичай одним або кількома звуками, тоді як омоніми — слова повністю співзвучні.

126 Складіть речення з поданими словами-паронімами.

- Дружний (пов'язаний дружбою, взаємною прихильністю, довір'ям, відданістю, злагоджений) — дружній (заснований на дружбі, взаємній прихильності, доброзичливий).
- Мимохідь (проходячи мимо кого-, чого-небудь; по дорозі; між іншим) — мимохить (мимоволі).

127 Я — РЕДАКТОР

Прочитайте речення, визначте допущені в них лексичні помилки. Запишіть речення, виправивши помилки.

1. Освоїти державну мову — важливе завдання кожного школяра. 2. Молодь має шанувати заповіді старших поколінь. 3. Надзвичайно важливим для нас є особовий приклад героїв. 4. Під час обговорення важливих питань необхідно рахуватися з чужою думкою.

ПІДКАЗКА →

НЕПРАВИЛЬНО

Освоїти мову
Заповіді дідів
Особовий приклад
Рахуватися з чужою думкою

ПРАВИЛЬНО

Опанувати мову
Заповіти дідів
Особистий приклад
Зважати на чужу думку

128 Прочитайте речення. Зробіть лексичний розбір виділених слів у вказаній послідовності. Скористайтеся поданим нижче зразком.

1. Журавлі кудись летіли, їх несли *могутні* крила. То летять вони з чужини на кохану *батьківщину* (В. Сосюра). 2. І полоще *чайка* в сонці крила, і *згубився* вітер вдалині (А. Камінчук). 3. А білий шлях стелився і *кликав* у синю далечінь (А. Казка). 4. «Тепер головне — свіжа сорочка і *чиста* совість», — усміхнувся тато (М. Стельмах).

ПОСЛІДОВНІСТЬ ЛЕКСИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВА

1. Поясніть лексичне значення слова (краще з використанням словника).
2. Поясніть, до багатозначних чи однозначних слів воно належить.
3. Скажіть, у прямому чи переносному значенні слово вжите.
4. Доберіть до нього синоніми, антоніми (якщо це можливо), назвіть його омоніми (якщо є).

ЗРАЗОК УСНОГО ЛЕКСИЧНОГО РОЗБОРУ ↴

Голосно курличуть журавлів ключі (Я. Щоголів).

Ключ — тут: ряд живих істот або однорідних предметів, які рухаються один за одним, утворюючи кут. Слово багатозначне, вжите в переносному значенні (пряме значення слова: знаряддя для замикання та відмикання замка). Синоніми — клин, трикутник. Омонім — ключ (джерело).

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО ЛЕКСИЧНОГО РОЗБОРУ ↴

Голосно курличуть журавлів ключі.
Ключ — ряд істот або предметів,
що рухаються кутком; багатознач.;
перен., синоніми — клин, трикутник;
омонім — ключ (джерело).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Говоріння • Письмо

ДОКЛАДНИЙ ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРЕДМЕТА АБО ТВАРИНИ, ЩО МІСТИТЬ СИНОНІМИ Й АНТОНІМИ

- 129** Прочитайте текст, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова-синоніми.

Білочка

Коли білочка народилася, вона була зовсім голенька і сліпа. За деякий час вона вкрилася густою та ... шерсткою, а потім відкрила, ... очка. Очі завбільшки як маленькі горішки, от тільки не тьмяні, а блискучі. На колір очі були теж подібні до горішків.

Як тільки білочка озирнулася навкруги, роздивилася..., очі стали відразу як великі горіхи, бо було дуже цікаво. Білочка висунула з гнізда гостру мордочку, повела,... вушками, над якими

з'явилися маленькі китички. Ці китички були не округлі, а гострі, зовсім як щіточки на дитячих пензликах.

Маленька білочка із заздрістю дивилася,... на старших братів і сестер, що плигали,... по зелених ялинах. Їх ніби вітер перекидав з дерева на дерево.

Та скоро в білочки зміцніли лапки, хвостик став пухнастий, і вже міг махати над мордочкою малої, як віяло. Мати почала вчити її лазити та стрибати (За О. Іваненко).

ДОВІДКА ↘

Пишний, розплющити, навколо, поворушити, поглядати, стрибати.

- ❖ Укажіть ужиті в тексті антонімічні пари.
- ❖ Яким зробили текст синоніми та антоніми?
- ❖ Визначте тему й головну думку тексту.
- ❖ Який тип мовлення є в тексті основним? Як ви це визначили?
- ❖ Прочитайте речення, що містять опис тваринки.

130 Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку.

Пундик

П'ятикласник Василь зняв із плеча ранець і витрусив із нього малюсіньке рудувате щеня. Воно тремтіло, дрижало та голосно й жалібно скавучало.

Маля ледве спиналося на свої гнучкі розкарякуваті лапи. Воно було ще сліпе і безпорадне. Цуценя лазило, повзало по землі, ніби чогось шукало.

Шерсть у щеняти була не кудлата, а гладенька. Оченята були не чорні й блискучі, а сірі та тьмяні. Хвостик був не куций, а довгенький.

Це миле створіння Василь знайшов на вулиці. Мабуть, хтось їхав машиною й викинув його. Хлопчик підібрав цуценя. Хай воно живе!

Василь узяв щеня й розтулив йому маленький писочок. Паща була не рожева, а чорна, піднебіння також чорне. Буде сердитий сторож! У кожному господарстві має бути собака.

Песика Василь вирішив назвати Пундиком. Коли ще він виросте і стане сердитим! А поки що він не лютий, а добрий і лагідний (За У. Самчуком).

- ❖ Які типи мовлення поєднано в тексті? Який тип мовлення основний? Як ви це визначили?
- ❖ Прочитайте речення, які утворюють опис тварини. На яке питання відповідає опис?

- ✳ Визначте вжиті в тексті синоніми. Яка їхня роль у мовленні?
- ✳ Прочитайте речення, що містять антонімічні пари. Яким зробили «портрет» песика антоніми?
- ✳ Складіть колективно план тексту. За планом напишіть переказ. Уживайте в переказі синоніми та антоніми.

131 Я — РЕДАКТОР

Запишіть речення у відредагованому вигляді.

1. Громадянські доручення потрібно виконувати вчасно і якісно. 2. На зборах директор об'явив мені подяку. 3. Першим мене привітав бувший однокласник. 4. Від здивування він широко розчинив очі. 5. Ніколи не слід вмішуватися в чужі справи.

ПІДКАЗКА ↴

НЕПРАВИЛЬНО	ПРАВИЛЬНО
Громадянські справи	Громадські справи
Бувший сусід	Колишній сусід
Об'явити догану	Оголосити догану
Вмішуватися у справи	Втручатися у справи
Розчинити очі	Розплющити очі

- ✳ Які з помилково вжитих слів є паронімами? Які — росіянізмами?

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ✳ Що вивчає лексикологія? Що таке *лексика*?
- ✳ Що таке *лексичне значення слова*? У яких словниках подається лексичне значення слова?
- ✳ Яке значення, крім лексичного, має слово? Наведіть приклади.
- ✳ Поясніть різницю між словами однозначними й багатозначними.
- ✳ У якому стилі мовлення вживають ужиті в переносному значенні слова?
- ✳ Що таке *синоніми*? Наведіть приклад синонімічного ряду.
- ✳ Яка роль синонімів у мовленні?
- ✳ Що таке *антоніми*? Наведіть приклад двох-трьох антонімічних пар.
- ✳ Яка роль антонімів у мовленні?
- ✳ Що таке *омоніми*? Як виникають омоніми? Наведіть приклади.

Виконайте тестові завдання онлайн

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

- ✦ з яких значущих частин складаються слова

ЧОГО ТРЕБА НАВЧАТИСЯ:

- ✦ розрізняти форми слова та спільнокореневі слова;
- ✦ розбирати слова за будовою

ЩО ТРЕБА ЗАПАМ'ЯТАТИ:

- ✦ правила написання слів

НАД ЧИМ ВАРТО ЗАМИСЛИТИСЯ:

- ✦ Освіта — це вид гігієни.
Письмо з помилками —
то як невимиті руки чи зуби.
Теперішня людина —
тільки освічена.

Василь Стус

§ 11. ОСНОВА СЛОВА І ЗАКІНЧЕННЯ — ЗНАЧУЩІ ЧАСТИНИ СЛОВА. ФОРМИ СЛОВА Й СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА

132 Запишіть слова, виділіть у кожному основу та закінчення.

Калина, сосна, стрункий, високі, ростуть, височіли.

- ✳ Визначте граматичне значення кожного слова.
- ✳ Яка *значуща частина слова* виражає його граматичне значення (вказує на рід, число, відмінок та ін.)?

Основа — це частина слова без закінчення. Основа виражає лексичне значення слова.

Закінчення — це змінна значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення (рід, число, відмінок, час, особу тощо).

Наприклад, у прикметнику *великий* закінчення *-ий* указує на такі граматичні значення: чоловічий рід, однина, називний відмінок.

Іменник *клен* так само має закінчення, яке виражає граматичне значення: чоловічий рід, однина, називний відмінок. Проте це закінчення нульове, тому що не виражене звуком (і не позначається літерою). В інших формах іменника (*клен* [а], *клен* [ом], *клен* [и], *клен* [ів]) закінчення виражені звуками.

133 Прочитайте прислів'я. Укажіть ужиті в реченнях різні форми одного слова, визначте в них закінчення та основу.

1. Дерево тримається землею, а людина — сім'єю.
2. Розум — скарб людини.
3. Щоб пізнати людину, треба з нею пуд солі з'їсти.
4. Гора з горою не сходиться, а людина з людиною завжди зійдеться.
5. Люди часто хворіють, бо берегтися не вміють.

- ✳ Що виражає закінчення слова? Чому закінчення — змінна частина?
- ✳ Доведіть, що основа є спільною для всіх форм одного слова.
- ✳ Що виражає основа слова? Чому основа для всіх форм слова є спільною?
- ✳ Розкрийте значення прислів'я: *Доки здоров'я служить, людина не тужить*. У відповіді вживайте різні форми слова *людина*.

134 Перепишіть слова, виділіть у кожному закінченні та основу.**ЗРАЗОК** →

Сонячн[ий], неб[о]

Краса, синій, веселка, цвітуть, небесний, питала, казали, рік.

- ❖ Визначте граматичне значення кожного слова. Яка значуща частина виражає його граматичне значення?
- ❖ Визначте лексичне значення слів. Яка значуща частина слова виражає його лексичне значення?

135 Доведіть, що подані слова мають нульові закінчення.

Син, любов, ліс, ніч, місяць, стіл, політ.

- ❖ Доберіть і запишіть п'ять слів із нульовим закінченням.
- ❖ Утворіть різні форми слова *син*. Лексичним чи граматичним значенням утворені форми розрізняються?

Форми слова розрізняються не лексичним, а тільки граматичним значенням. Граматичне значення найчастіше виражають закінчення (*мор[е], мор[ем], мор[я], мор[ів]*), рідше — одночасно закінчення та прийменники (*у мор[і], над мор[ем], до мор[я]*).

Утворення форм слова — це **словозміна**.

Форми змінюваних слів здебільшого розрізняються закінченнями (*земл[я], земл[і], земл[єю], земл[ями]; вірн[им], вірн[ого], вірн[ому], вірн[ими]*).

136 Перепишіть, визначте в реченнях форми одного слова, виділіть у них закінчення та основу.

1. Грім натрусив зі сливи слив, щоб легше було сливі (*М. Вінграновський*). 2. При дорозі, де тополя, синій льон зацвів у полі, біля льону синя річка, в небі синьому — синичка. 3. Слухає зелена трава, зелене поле і зелений гай зелену пісеньку зеленого коника (*А. Камінчук*). 4. Там тиша тишу лагідно колише (*О. Лозова*).

- ❖ Роздивіться фотоілюстрацію. Складіть і запишіть речення, використавши різні форми слова *золотистий*. Виділіть у цих формах слова закінчення та основу.

137 Перепишіть, уставляючи пропущені букви. Визначте в реченнях різні форми одного слова, виділіть у них закінчення.

1. Орел до орла л..тить. 2. Тигр і в клітці зал..шається тигром.
3. Пес пса по хвостові впізнає. 4. Лаяв заєць вовка, тільки вовк того не чув. 5. Собака женет..ся за зайцем, а заєць спішить за волею.
6. Знайся кінь з конем, а віл з волом. 7. На те кішка м..шей учить, щоб самій голову миші не об'їли. 8. Мавпи мавпами л..шаються, хоч і в шовках п..шаються (*Народна творчість*).

❖ Які з прислів'їв подібні за значенням? Розкрийте їхній зміст.

§ 12. ЗМІНЮВАНІ Й НЕЗМІНЮВАНІ СЛОВА

138 Прочитайте. Визначте вжиті в реченнях незмінюване слово.

1. У день народження Тараса Шевченка вірші Кобзаря читають на станціях київського метро (*З Інтернету*). 2. Жоден з видів міського транспорту не можна порівняти за зручністю й швидкістю з метро. 3. Прикладом так званого «легкого метро» є швидкісний трамвай (*З Вікіпедії*).

❖ Чи можна в незмінюваному слові визначити закінчення? Звертеся з правилом.

Слова бувають **змінювані й незмінювані**.

Незмінювані слова мають одну-єдину форму: *завтра, навесні, високо, таксі, бюро*.

Незмінювані слова не мають закінчень.

До невідмінюваних слів належать:

- прислівники: *гарно, тепло, високо, мужньо*;
- слова, запозичені з інших мов: *Баку, фламінго, тріо, купе*;
- назви, утворені з перших літер кількох слів: *ЄС (Європейський Союз), ООН (Організація Об'єднаних Націй)*.

139 Перепишіть, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки незмінювані слова. Упишіть пропущені літери.

1. П..хатий виїжджає на коні, а вертається ... 2. Добре ім'я ... втратити, ніж здобути. 3. Тр..майся ..., навіть якщо твій ворог — мурашка. 4. Спільна радість зб..рає людей ... 5. Ні в яку погоду не лізь ... в гл..боку воду (*Народна творчість*).

ДОВІДКА ↘

Пішки, докупи, гідно, легше, навмання.

- ❖ Яке почуття названо в прислів'ї? Витлумачте його суть. Звіртеся зі **Словником назв почуттів** у кінці підручника.

140 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ

Перепишіть. Підкресліть незмінювані слова.

1. По радіо знову веснянку співають (*В. Гантар*). 2. Найкраща їжа до капусти — наш український пиріжок (*З розмови*). 3. У гаражах сплять авто, як кроти (*Д. Іванов*). 4. Екологічно чисті вітер і сонце є джерелом енергії для ТЕЦ (*З журналу*). 5. Спитати хочу я маестро, як скрипку на свій лад навести (*За В. Герман*).

- ❖ Витлумачте лексичне значення кожного з незмінюваних слів. Звіртеся з **Тлумачним словником** у кінці підручника.
- ❖ Що зображено на фотоілюстрації? Як ви розумієте вислів *екологічно чистий*? Чому нині багато уваги приділяють екології?

141 Доберіть із довідки слова, що відповідають поданим лексичним значенням.

1. Людиноподібна мавпа, що мешкає в лісах тропічної Африки. 2. Австралійський страус. 3. Нелітаючий безкрилий птах з довгим дзьобом і чотирипалими ногами, що живе на островах Нової Зеландії. 4. Австралійський трав'яїдний сумчастий ссавець із довгими задніми й короткими передніми ногами, що пересувається стрибками.

ДОВІДКА ↘

Ему (ч. р.), ківі (ж. р.), шимпанзе (ч. р.), кенгуру (ч. і ж. р.).

- ❖ Складіть розповідь (усно) про відвідування зоопарку з використанням незмінюваних слів — назв звірів і птахів.

142 ПОПРАЦЬУЙТЕ В ГРУПАХ

Запишіть слова в три колонки:

- із закінченням;
- із нульовим закінченням;
- без закінчення (незмінювані).

У кожному слові виділіть основу.

Дніпро, хвиля, вода, вітер, усюди, швидкий, берег, кермо, гарячий, буря, телеграма, перепливають, люди, місто, спритно, столиця, зустріч, *інтерв'ю*, вулиця, пароплав, швидко, човен, поні.

- ✳ З'ясуйте лексичне значення виділеного слова за **Тлумачним словничком** у кінці підручника.

143 Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Підкресліть незмінювані слова.

1. Нам сонце пісню заспіва, заграє соло віт..р (*М. Олексенко*).
2. Скільки м..лодій в людському ж..тті! І пам'ять про них — в піаніно (*І. Коваленко*).
3. За оцінками ВООЗ, 70 % населення Землі постійно дихає нездоровим повітрям (*З підручника*).
4. Обробка волосся плойкою гофре стала неймовірно популярною (*З реклами*).
5. Ту саму страву не слід включати в меню щодня (*З Вікіпедії*).

- ✳ Витлумачте лексичне значення незмінюваних слів.
- ✳ Поцікавтеся в батьків вартістю ваших улюблених страв. З'ясуйте, скільки може коштувати ваш щоденний сніданок.

144 Я — РЕДАКТОР

Прочитайте речення, визначте допущені в них помилки. Запишіть речення, виправивши помилки.

1. Між жалюзьями пробивалося сонячне проміння.
2. У театрі ми придбали програмку з текстом лібрета опери.
3. У фойє можна причепуритися перед високим і зручним трюмом.
4. В універмазі відбудеться розпродаж дитячих пальто.

ПІДКАЗКА ↴

НЕПРАВИЛЬНО

Між жалюзьями
Перед трюмом
Розпродаж пальто
Текст лібрета

ПРАВИЛЬНО

Крізь жалюзі
Перед (біля) трюмо
Розпродаж пальт
Текст лібрето

§ 13. СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА. ПРЕФІКС, СУФІКС

145 Прочитайте. Укажіть спільнокореневі слова.

1. Учись не мед їсти, а бджіл шанувати. 2. В українській мові — слова медові. 3. Було з ким медок смакувати, та нема з ким працювати. 4. Від лежання не буде медування. 5. Немає хліба, то їж медівник (*Народна творчість*).

❖ Які слова називають *спільнокореновими*? Звертеся з правилом.

Корінь — це головна значуща частина слова. Корінь містить у собі спільне лексичне значення споріднених слів.

Наприклад: *летіти, злет, вилітати, перелітний*.

Спільнокореневі (споріднені) слова — це слова зі спільним коренем, але з різними лексичними значеннями.

Наприклад, слова *море, моряк, морський* пов'язані спільним основним лексичним значенням — стосунком до водного простору, проте кожне з цих слів має власне лексичне значення.

Спільнокореневі слова можуть належати і до однієї, і до різних частин мови.

146 Перепишіть речення. Спільнокореневі слова підкресліть, виділіть у них корінь.

1. Квіти синіють над синім струмком (*В. Васюк*). 2. Березень березовим віником зиму вимітає, а від березневих дощів земля квітне (*Народна творчість*). 3. Срібний дощик над ставом веселу веселку малює (*О. Кононенко*). 4. Лис не спить, не спить лисиця, й лисеняткові не спиться (*Є. Гуцало*).

147 До кожного з поданих слів доберіть по 3–4 спільнокореневі, запишіть їх, виділіть у них корені.

Лелека, батьківський, гніздо, повертатися, щороку.

❖ До яких частин мови належать дібрані вами спільнокореневі слова?

❖ Із 2–3 спільнокореновими словами складіть речення.

- 148 Прочитайте групи слів. Від яких значущих частин слова залежить різниця в лексичному значенні слів кожної групи? Перепишіть, виділіть префікси та суфікси.**

I. Калина, калинка, калинонька, калинник, калиновий. Вовк, вовчик, вовчичок, вовчисько, вовчище, вовчий.

II. Йти, вийти, зайти, прийти, перейти, підійти, зійти. Писати, записати, дописати, виписати, переписати, списати.

Префікс — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і надає словам нового лексичного значення або нового відтінку в значенні.

Наприклад: великий — невеликий, превеликий; будувати — добудувати, перебудувати.

- 149 Додавши до поданих слів префікси, утворіть антоніми. Слова запишіть парами, префікси виділіть.**

Чемний, високо, совісний, зоряний, природний, законний.

- ❖ Чи можна префікси, як і слова, вважати антонімічними? Свою думку поясніть.

- 150 Утворіть від поданих слів антоніми, замінивши префікси на антонімічні.**

Заводити, принести, насипати, вилити.

- ❖ Одну з утворених антонімічних пар уведіть до самостійно складеного речення (усно).

- 151 Утворіть додаванням префіксів якнайбільше слів від поданих.**

ЗРАЗОК ↴

Йти — підійти, прийти,
вийти, зайти.

Малювати, казати, робити, читати, дивитися, могти.

- ❖ Виділіть в утворених словах префікси.
❖ Які книжки ви любите читати? Чи перечитуйте ті, що найбільше сподобалися? Розкажіть про це однокласникам (однокласникам), уживаючи слова з префіксами.

152 Прочитайте. Якими значущими частинами різняться виділені слова?

1. У слові просвічує *слово, словечко, слівце, словенятко* (П. Перебийніс). 2. Соняшникам сонечко посміхалось сонячно (Л. Куліш-Зінків). 3. *Малесенька, малюсінька, манюнька*, одним одна, самісінька-сама, на яблуньці розкрила дзьобик брунька, а навкруги — куди не глянь — зима (А. Кичинський). 4. Шили козацьку одержину *кравчик* із *кравченками* та *кравчихами* (О. Ільченко).

❖ Яким словам суфікси надали нового лексичного значення? Яким — відтінку значення?

Суфікс — значуща частина слова, яка стоїть після кореня і надає словам нового лексичного значення або нового відтінку в значенні.

Наприклад: *весна* — *веснонька*, *весняний*; *читати* — *читанка*, *чита́ч*.

153 Перепишіть. Укажіть слова з антонімічними та синонімічними суфіксами. Якого значення надали ці суфікси словам?

1. На крилечках, вітрику, полети! (Олександр Олесь). 2. І високо понад лан злинув хитрий вітруган (Д. Павличко). 3. Вітерець не віє вже тепленько (Олена Пчілка). 4. Чом, вітриську, розходився, хазяйнуеш у саду? (Т. Коломієць). 5. Вітрець лагідно дихає пахощами, здається, липа розцвіла (За М. Старицьким). 6. У кушцах вітрище свище, гуляє морозище (Г. Бойко).

❖ Які суфікси надали слову зменшувально-пестливого значення? Які — збільшувально-згрубілого?

154 Прочитайте речення. У виділених словах визначте суфікси. Якого значення надають вони словам?

Малесенький *ведмедик* прийшов до ручая: «У воду подивлюся: який насправді я?» (Г. Усач).

І *соловейко* на калині то щебетав, то затихав (Т. Шевченко).

Усе, що не подобається йому, *дідусь* зве рідким чи безкорінним (М. Стельмах).

Спав собі за кожним пнем бурий *ведмедило* (Д. Павличко).

Цей зухвалий *солов'їсько* то заплаче, то засвище (П. Перебийніс).

Еней заснув і бачить снище: пред ним стоїть старий *дідище* (І. Котляревський).

❖ Чи можна суфікси, як і слова, вважати антонімічними? Свою думку поясніть і підтвердіть самостійно дібраними прикладами.

- 155 Прочитайте тексти. Визначте стиль кожного. Якому стилю мовлення властиве вживання слів із суфіксами, що надають словам певних відтінків значення?**

I. Соловей східний, або звичайний — невеликий співочий горобцеподібний, гніздовий, перелітний птах. Маса тіла 22–32 г, довжина тіла близько 17 см. Зверху бурий, надхвістя зі слабким рудуватим відтінком; тулуб і хвіст буруваті; дзьоб і ноги бурі (З енциклопедії).

II. Соловейко дуже схожий на горобчика, лише тільки витягнуте, видовжене. Пір'їнки на тілі й крилах — сіренькі, з буруватеньким відтінком. Очі чорні, великі. Дзьобик тендітний. Коли птах співає, у дзьобику, ніби сердечко в дзвонику, б'ється гострий язичок (За Б. Комаром).

- ✳ Укажіть слова, яким певного відтінку значення надано суфіксами. Визначте ці суфікси.

- ✳ Поцікавтеся поданим у Вікіпедії описом птаха, що вам найбільше подобається, — павича, орла, пелікана чи будь-якого іншого.

- ✳ Використавши одержану інформацію, та з опорою на фотоілюстрацію складіть художній опис птаха. Використовуйте слова з суфіксами, що надають словам певних відтінків — зменшувально-пестливого або збільшувально-згрубілого.

1. В описі котрого з птахів ви використали б слова із суфіксами збільшувально-згрубілого значення? Доберіть кілька таких слів, складіть із ними речення.

2. Доберіть кілька слів із суфіксами, що надають зменшувально-здрібнілого значення до опису іншого птаха.

3. Доберіть кілька слів із префіксами, що передають збільшену ознаку (предовгі крила, превеликий дзьоб).

- 156 Запишіть назви міст у колонку. За допомогою суфіксів утворіть і запишіть назви їхніх мешканців і мешканок. Суфікси виділіть.**

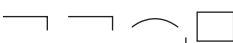
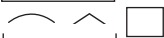
ЗРАЗОК ↴

*Житомир – житомирський,
житомирська.*

Київ, Полтава, Львів, Харків, Одеса, Вінниця.

157 Подані слова запишіть і розберіть за будовою.

Передвесняний, навушник, беззмістовний, розз'єднання, черезплічник, післягрозовий, наддніпрянський.

158 Доберіть і запишіть слова за схемами.1) 3) 2) 4) **159** Прочитайте послідовність розбору слів за будовою. Згідно з нею розберіть подані слова за будовою (усно).

Підсніжник, міжпланетний, обговорення.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

1. Визначте закінчення.
2. Визначте основу.
3. Дібравши спільнокореневі слова, визначте корінь.
4. Визначте префікс або префікси, доберіть слова з тим самим префіксом (префіксами).
5. Визначте суфікс або суфікси, доберіть слова з тим самим суфіксом (суфіксами).

ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ СЛОВА ЗА БУДОВОЮ ↴

Подорожник.

Слово має нульове закінчення, що вказує на іменник чоловічого роду у формі називного відмінка однини.

Основа слова — *подорожник*, до основи входять префікс, корінь і суфікс.

Корінь — *дорож*, спільнокореневі слова — *дорога, придорожній, здорожений, роздоріжжя, подорожувати*.

Префікс *по-* вживається також у словах *порада, позначка, порадити*.

Суфікс *-ник* є у словах *робітник, пасічник, помічник*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ СЛОВА ЗА БУДОВОЮ ↴

Подорожник.

160 Розберіть за будовою (усно і письмово) виділені в реченнях слова.

1. «*Підземний Львів*» — екскурсія підземеллями стародавнього міста (*З реклами*). 2. Швидше за звук, швидкість якого становить близько 1200 км/год, може літати *надзвуковий* літак (*З підручника*). 3. Безкоштовний *перекладач* забезпечує можливість перекладати тексти онлайн з української на англійську, французьку, німецьку, польську та інші мови (*З Інтернету*).

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ
Говоріння • Письмо
**ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ
З ВИКОРИСТАННЯМ СЛІВ ІЗ СУФІКСАМИ ТА ПРЕФІКСАМИ,
ЩО НАДАЮТЬ ТЕКСТУ ЕМОЦІЙНОГО ЗАБАРВЛЕННЯ**
161 Прочитайте. Визначте слова, яким суфікси надали певного відтінку значення.

1. Крильця в бджоли прозорі, пилوک на лапках жовтий (*За Ю. Мушкетиком*). 2. Шерсть у песика прекудлата й руда, біленьке вушко надгрижене (*І. Сенченко*). 3. Очі в кота некліпні, пильні та жовтючі. Шерсть чорна-чорнісінька (*За Є. Гуцалом*). 4. Медуза кругла, як мисочка, преслизька, холодюща й прозора (*За Остапом Вишнею*). 5. Чижик має сірі лапки, на голівці — чорна шапка, крильця жовті, біла спинка, дзьоб у нього, мов зернинка (*В. Гуцак*).

- ❖ До якого стилю слід віднести речення? Свою думку доведіть.
- ❖ Яке ставлення до описуваної тварини авторі передають через слова з суфіксами, що надають словам певних відтінків значень? Укажіть ці слова й визначте в них суфікси.

162 Роздивіться ілюстрації. Виберіть зображення тварини, яка найбільше вам подобається. Запишіть на чернетці в дві колонки за зразком.

Слова — назви тварини та частин її тіла (тулуб, голова, очі...)

голова
вуха

Ознаки цих частин тіла

велика, кругла
невеликі, заокруглені

- ❖ Складіть твір-опис тварини за поданим нижче планом. Використовуйте дібрані слова.
- ❖ Використовуйте слова із суфіксами і префіксами, які надають їм зменшувально-пестливого або збільшувально-згрубілого відтінку значення.

1. Коли й де я побачи(-в, -ла) цю тварину вперше.
2. Зріст (розмір) тварини. Її масть (забарвлення).
3. Яка в тварини шерсть (пір'я, луска).
4. Який у неї писок. Які вуха. Які очі.
5. Яке в тварини тіло (тулуб).
6. Що у вигляді тварини найбільше мене вражає.

163

Складіть для меншого брата або сестри казку, героєм якої є тварини (усно). Уживайте слова з суфіксами і префіксами, які надають їм зменшувально-пестливого або збільшувально-згрубілого відтінку значення.

§ 14. ВИМОВА ТА НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ

пре-, при-, прі-

164

Прочитайте слова, визначте в них префікси. Наскільки чітко вимовляються ненаголошені голосні в префіксах?

Прегарний, прийти, премудрість, присісти, предобрий, приліпити.

У префіксі **пре-** ненаголошений голосний [е] наближається у вимові до [и]: [пре'мудрий].

У префіксі **при-** ненаголошений голосний [и] наближається у вимові до [е]: [при'єсоліти].

Префікси **пре-, при-** розрізняються за значенням.

Префікс **пре-** вказує на збільшену ознаку і за значенням відповідає слову *дуже*: *премилий* (дуже милий), *преширокий* (дуже широкий).

Префікс **при-** може означати:

- приближення або приєднання: *припливти*, *приклеїти*, *прибережний*;
- неповну дію або ознаку: *присолити*, *причинити*, *приморожений*.

- 165** Від поданих слів за допомогою префікса *пре-* утворіть нові слова, запишіть їх. Якого значення надав словам префікс?

Добрий, мирний, спокійний, тихий, міцно, сильно, чудово.

- ❖ Вимовте утворені слова. **Пам'ятайте: вимова ненаголошеного звука [е] наближається до [и].**
- ❖ Поясніть написання утворених слів.

- 166** Додавши до слів префікси *пре-* або *при-*, запишіть утворені слова у дві колонки.

..дунайський, ..великий, ..чудово, ..лягти, ..азовський, ..морський, ..будувати, ..хороший, ..мружити, ..гарячий, ..вітати, ..дивний, ..клеїти, ..дорожний, ..зелений, ..єднати.

- ❖ Поясніть відмінність у значенні та написанні префіксів *пре-*, *при-*.

- 167** Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

1. У мами рука і легка, і пр..красна, а серце гл..боке, як сивий Дніпро (В. Крищенко). 2. Материнське серце щастя пр..верта (М. Гірник). 3. Батьківська пр..мудра школо! Жити вчила ти мене (Д. Павличко). 4. Я б співала пісень пр..чудових до ранку! (З. Бебешко).

- ❖ Визначте речення з однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.
- ❖ Які приємні слова ви кажете мамі, татові, сестрам і братам? Складіть 2–3 речення для привітання когось із них із днем народження (усно). Уживайте слова з префіксом *пре-*.

- 168** Прочитайте словникову статтю. Поясніть відмінність між *прізвищем* і *прізвисько*.

ПРІЗВИЩЕ — ПРІЗВИСЬКО

Прізвище. Найменування особи, набуте при народженні або вступі в шлюб, що додається до імені людини і передається від покоління до покоління.

Прізвисько. Найменування, яке іноді дається людині (крім справжнього прізвища та імені) і вказує на певну рису її характеру, зовнішності, діяльності, звичок.

З префіксом *прі-* пишуть такі слова: *прізвище*, *прізвисько*, *прірва*.

- ❖ Розкрийте значення стійкого вислову *опинитися перед прірвою*. Поясніть написання слова *прірва*.

169 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Наше пр..звище — це не сухий паспортний знак. Це ж..ве слово, пам'ять роду. І якщо одне пр..звище н..се в собі історію роду, то всі разом вони складають історію народу. І пр..звища ж у нас козацькі (*П. Загребельний*). 2. Українське с..ло вигадливе на пр..звиська. Пр..чепить кличку — і носи на здоров'я усе ж..ття (*В. Минко*). 3. Влучні й дотепні пр..звиська пр..клеювалися і до с..вочубого козарлюги, і до малого бе..штанька (*З підручника*).

❖ Які цікаві українські прізвища ви знаєте?

170 Перепишіть, добираючи з дужок потрібну літеру.

1. Ті, що шукають пр(е, и)мудрість, знайдуть (*Нестор Літоти-сець*). 2. Творити лихе, пр(е, и)мовчувати добре є зло (*Д. Туптало*). 3. Славні воїни із казки пр(е, и)гадалися мені (*М. Познанська*). 4. Отаман пр(е, и)тримав лівицею шаблю (*Ю. Мушкетик*). 5. То човнами козаки пр(е, и)славні з синього дніпрового лиману у широке море впливали (*М. Пригара*). 6. Вузька стежка тулилася до скель, щоб не впасти у пр(и, і)рву, у якій мчала швидка гірська річка (*О. Іваненко*).

171 Які українські народні казки вам подобаються? Роздивіться зображення на поштових марках. Upізнайте героїв казок. Розкажіть (усно) про них, уживаючи слова з префіксами *пре-*, *при-*, *прі-*.**РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ**

Читання • Письмо

**ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ,
ЩО МІСТИТЬ ОПИС ТВАРИНИ**

172 Прочитайте народну казку. Які типи мовлення поєднано в її тексті? Як ви це визначили?

Чарівний кінь

Викрав Змій у селі хлопця Іванка. Привів його до свого двору, відімкнув стайню, а там лежить кінь такий худий, що аж кістки виринають. Слабкий, нємічний, підвестися не може, лише стогне.

Наказав Змій Іванкові коня доглядати, давати всього вдоволь, лише не давати, що той попросить.

Приніс хлопець коневі доброго вівса. А кінь не їсть нічого, лежить і плаче. Пожальві хлопчина коня, почав умовляти. А той людським голосом просить у нього іншої поживи. Бо їв він жар, а пив полум'я. А як не буде йому такої їжі, то вмере.

Запалив Іванко дрова, приніс коневі лопату жару, тоді другу, третю. Попоїв кінь, на ноги став. Вибіг у двір, наковтався полум'я.

Подивився Іван, а коник не простий! Шерсть на ньому золота, довга грива сяє самоцвітами, замість чотирьох ніг у нього п'ять, а над спиною крила здіймаються.

Скочив хлопець на чарівного коня. Помчав його кінь до рідного села. Увесь вік служив він Іванкові вірою й правдою.

❖ Прочитайте уривки, які є описами тварини.

❖ Поясніть, як ви розрізняєте опис і розповідь.

173 Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Що передає його заголовок?

Кінь Добрян

На світанку козак Мамай прокинувся в темниці. Уранці вороги мали його покарати на майдані.

Козак обмацав кишені і знайшов шило, яке не помітили вороги. Мамай подряпав шилом стіну. Як тільки на чорному *мурі* з'явилося око, воно кліпнуло. Щойно рука козака вивела кінську шию, як вона затремтіла. Тільки намалював Мамай стрункі передні ноги, як міцні копита загупали об землю.

Мамай малював чорного з білим хвостом і білою гривою коня. Кінь оживав. Козак ще виводив кониченькові широку спину та міцний *круп*, а Добрян уже іржав від нетерпіння.

Невідомий художник.
Козак Мамай

Скочив козак на *шпаркого* коня. Вартовий устиг лише схопити Мамая за ногу. Кінь рвонувся, і чобіт залишився в руках вартового (За О. Ільченком).

- ✳ З'ясуйте лексичне значення виділених слів за **Тлумачним словником** у кінці підручника.
- ✳ Складіть план тексту, запишіть його.
- ✳ Напишіть за планом переказ тексту.

174 Роздивіться репродукцію народної картини «Козак Мамай». Чи збігається образ коня на картині із зображенням на стіні темниці, про яке йдеться в тексті? У чому саме?

- ✳ Зберіть інформацію про народну картину, героєм якої є Мамай. Простежте: яке ставлення козака до коня передано на картині. Чим його пояснити?
- ✳ Пофантазуйте. Роздивіться виготовлену народним майстром глиняну іграшку-оберіг. Чи подарували б ви такого коника меншому братикові чи сестричці? Що розказали б про козацького коня?

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ✳ У чому полягає відмінність між *формами слова* та *спільнокореновими словами*? Поясніть на прикладах.
- ✳ Яка значуща частина слова виражає його граматичне значення?
- ✳ Чи мають закінчення незмінювані слова? Наведіть приклади речень, які містять такі слова, що відповідають на питання різних відмінків.
- ✳ Яке закінчення називають *нульовим*? Наведіть приклади слів із нульовим закінченням.
- ✳ Яка значуща частина слова містить його лексичне значення?
- ✳ Які слова називають *спільнокореновими*? Наведіть приклади.
- ✳ Які значущі частини можуть входити до основи слова?
- ✳ Що називають префіксом? Суфіксом?
- ✳ Наведіть приклади слів з антонімічними префіксами та суфіксами.

Виконайте тестові завдання онлайн

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

- ✧ що вивчають фонетика, орфоепія та графіка;
- ✧ закони милозвучності української мови

ЧОГО ТРЕБА НАВЧАТИСЯ:

- ✧ правильно вимовляти слова;
- ✧ передавати слова фонетичною транскрипцією;
- ✧ писати слова за орфографічними правилами

ЩО ТРЕБА ЗАПАМ'ЯТАТИ:

- ✧ основні орфограми;
- ✧ правила написання слів

НАД ЧИМ ВАРТО ЗАМИСЛИТИСЯ:

- ✧ Як дерево починається з кореня,
так слово починається зі звука.

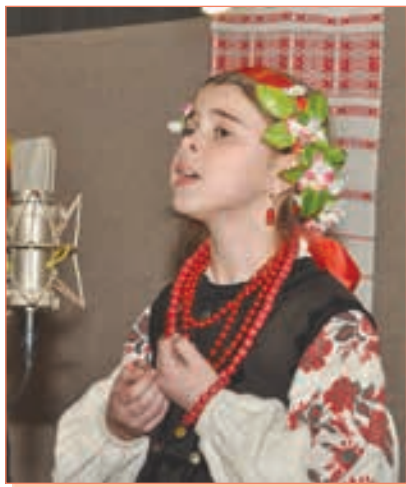
Олексій Довгий

§ 15. ЗВУКИ МОВИ Й ЗВУКИ МОВЛЕННЯ

175 Вира́зно прочитайте вірш.

Звуків дуже є багато,
У природі все звучить.
Свище вітер, грім завзято
В темнім небі гуркотить.
Навесні співає пташка
І струмочок жебонить.
Джміль гуде, дзвенить комашка,
Все по-своєму звучить!
Знайте всі, мої шановні,
Не забудьте це, бува:
У людей є звуки мовні,
Що складаються в слова.
Звуки, зібрані у слово,
Ще в далеку давнину,
Утворили рідну мову
Українську чарівну.

Надія Красоткіна

Лине
пісня українська...

- ❖ Які природні звуки ви чуєте на вулиці, йдучи до школи? Які звуки, крім звуків мовлення, лунають у школі?

Нас оточує безліч природних звуків: шум вітру, шелест гілля й листя, джурчання води, щебет пташок, дзижчання комах, гуркіт автомобілів, шум кроків тощо. Такі звуки утворюються механічним коливанням повітря. Кількість звуків у природі не обмежена.

Наша мова теж звукова. **Звуки мови** слугують для розпізнавання та розрізнення слів, із яких слова мови утворено.

Усне спілкування між людьми здійснюється за допомогою **звуків мовлення**. Такі звуки утворюються складними рухами **органів вимовляння**.

Звук — найменша неподільна одиниця мови та мовлення.

Як і будь-які звуки, звуки людського мовлення є результатом коливання повітря, що сприймається слухом.

Звуки саме людського мовлення вивчає розділ науки про мову, який називається **фонетика**.

Розділ науки про мову, що вивчає правильну вимову слів, називається **орфоепією**.

Дотримання правил орфоепії сприяє порозумінню людей, які спілкуються усно. Якщо правил орфоепії дотримано, увага співрозмовників зосереджується на змісті розмови, а не відволікається неправильним або незвичним вимовлянням.

Щоб передати на письмі, як вимовляється слово, використовують **фонетичну транскрипцію (звукóпис)**. Кожен звук у такому записі позначають узятю в квадратні дужки літерою. Наприклад: [а], [у], [о], [д], [м], [ш].

Слова передають звукописом так: [к л а с], [с л ó в о], [в и м ó в а]. Позначення місця наголосу є обов'язковим. Велику літеру у фонетичній транскрипції не використовують: *Марина* [марі́на], *Дунай* [дунáй].

176 Вимовте вголос подані звуки. Чи означає щось окремо взятий звук?

[о], [р], [и], [а], [м], [т]

- ✳ Із поданих звуків утворіть якнайбільше слів. Вимовте ці слова.
- ✳ Чи залежить лексичне значення слова від порядку звуків? Свою думку підтвердіть прикладами.
- ✳ Чим люди почали користуватись у спілкуванні раніше — звуками чи буквами? Поясніть свою думку.
- ✳ З'ясуйте відмінність між звуком і буквою.

Окремо взяті звуки мовлення нічого не означають. Проте поєднуючись між собою та розміщуючись у певному порядку, звуки мовлення утворюють слова з тими чи іншими значеннями.

Звук ми чуємо і вимовляємо. **Звуки мовлення слугують для утворення, розпізнавання та розрізнення слів мови.**

Наприклад: [с о н] — [с и н]; [с а д] — [с а м].

Отже, звуки мовлення можна порівняти з цеглинками, з яких вибудовується мовлення.

177 Прочитайте загадку, відгадайте її. Відгадки запишіть літерами та передайте звукописом.

Всього чотири звуки в слові,
А зміст його міняють початкові:
З [г] — буде чорна птиця дика,
З [п] — інша, горда і велика,

З [к] — уже напій пахучий буде,
 Що для людей готують люди;
 З [л] — виріб, дошка з стояками,
 Де спочиваємо ми з вами.
 Коли ж сам [с] поставлю я,
 То буде вже людське ім'я.
 Які це слова?

За Дмитром Білоусом

ЗРАЗОК ↴

лава [ла́ва].

178 Відгадайте шаради. Що означають літери, записані в квадратних дужках?

1. З [д] скликаю всіх до себе: друзі, м'яч, погода — рай! З [т] — мене писати треба — вибирай! (С. Павленко). 2. Тече собі, хвилюється, навколишнім милується, а [р] на [п] змінити — почне пекти й варити (Н. Могила).

ПІДКАЗКА ↴

Річка — пічка. Двір — твір.

- ❖ З'ясуйте лексичне значення слова *шарада* за **Словничком юного мовознавця** в кінці підручника.

179 Прочитайте вголос записані парами слова. Якими звуками вони різняться? Як вплинула заміна одного звуку іншим на лексичне значення слова? Поясніть лексичне значення кожного зі слів.

Гай — рай; сад — суд; жити — жати; бук — бак; качан — казан; шила — мила.

- ❖ Вимовте звуки, заміна яких змінила значення слів кожної пари.
- ❖ Поясніть, чому людську мову називають *звуковою*.
- ❖ Чи всяке поєднання звуків є словом? Свою думку підтвердіть прикладами.

180 Прочитайте. Слова, вимова яких розрізняється одним звуком, випишіть із речень парами — літерами та фонетичною транскрипцією.

ЗРАЗОК ↴

Зуб — сун, [зу́б] — [су́н].

1. Маленький гриб під граб заліз і огляда тихенько ліс. 2. Розболілись в зайця зуби, з болю в зайця спухли губи (*М. Стельмах*). 3. Спить старий сердитий сом, сому сниться сьомий сон (*О. Кононенко*). 4. Вкрита травами гора, збоку — лисяча нора (*В. Гринько*).

❖ Поясніть, як вплинула заміна звуку на лексичне значення слова.

181 Прочитайте. Укажіть слова, через які спотворився зміст прислів'їв. Назвіть звуки, заміна яких спричинила зміну лексичного значення слова.

1. Чоловік розуму вчиться увесь бік. 2. Видно зайця по мухах. 3. Морока в ворони просить оборони. 4. І бувалий рис у пастку попадається. 5. Тим мак страшний, що ззаду очі. 6. Ще жодне шило крука не відмило.

❖ Назвіть літери, якими позначено на письмі звуки, що їх потрібно замінити.

❖ Поясніть різницю між звуком і літерою.

182 Прочитайте. Поміркуйте: які звуки можна замінити в поданих словах так, щоб утворилися нові слова? Вимовте слова зі зміненними звуками.

Корона, миша, чайка, риска, піч, сум, вулики.

❖ Витлумачте лексичні значення утворених заміною звуку слів.

❖ Складіть жартівливий віршик, обігравши пару слів, лексичне значення яких змінилося із заміною звуку.

§ 16. ЗВУКИ ГОЛОСНІ Й ПРИГОЛОСНІ, ДЗВІНКИ ТА ГЛУХІ, ТВЕРДІ Й М'ЯКІ (ПОВТОРЕННЯ)

183 Роздивіться малюнок. Покажіть на ньому ротову й носову порожнини, губи, зуби, піднебіння, язик, нижню щелепу. Покажіть гортань. Зверніть увагу на розташування голосових зв'язок.

❖ Поміркуйте і скажіть: що утворюють органи вимовляння?

Органами вимовляння творяться **звуки мовлення**.

За способом творення та особливостями звучання звуки мовлення поділяють на **голосні** та **приголосні**.

Якщо для повітря, що видихається, не виникає перепон, звуки утворюються тільки за допомогою голосу. Тому вони називаються **голосними**: [а], [о], [у], [е], [и], [і].

Якщо ж струмінь видихуваного повітря наштовхується на створені язиком, губами та зубами перепони, виникають шуми, які можуть додаватися до голосу. Звуки, які утворюються поєднанням шуму та голосу або тільки з шуму, називаються **приголосними**.

В українській мові **38 звуків: 6 голосних та 32 приголосні**.

184 З-поміж позначених звуків вимовте спочатку голосні, потім — приголосні.

[м], [д], [а], [ш], [о], [у], [н], [б], [е], [ж], [и], [і], [г], [б].

- ❖ Розкажіть, як утворюються голосні звуки. Скільки голосних в українській мові?
- ❖ За допомогою будь-якого голосного звука відтворіть мелодії 2–3 пісень.
- ❖ З чого утворюються приголосні звуки? Чи можна відтворити мелодію за допомогою приголосного звука? Чому?
- ❖ Назвіть звуки, які переважають у текстах колискових пісень. Які вони за способом творення? Чому дитинку заколискують саме такі звуки?

185 Вимовте подані в двох рядках пари слів. Голосні чи приголосні звуки змінили звучання та значення слів кожної пари?

I. Липа — лапа. Сом — сум. Бук — бик. Лак — лук.

II. Білка — гілка. Грати — брати. Марина — малина.

- ❖ Складіть жартівливе речення, використавши в ньому одну з пар слів (на вибір).

186 Переставивши приголосні звуки, утворіть нові слова. Передайте новоутворені слова фонетичною транскрипцією.

ЗРАЗОК →

Дороги — городи.

Марка, літо, лід.

- ❖ У чому полягає відмінність у творенні звуків приголосних і голосних?

Як уже зазначалося, приголосні звуки утворюються поєднанням шуму та голосу або тільки з шуму. Шуми утворюються, коли струмінь видихуваного повітря наштовхується на створені язиком, губами та зубами перепони.

Приголосні звуки, які утворюються поєднанням голосу із шумом, називають **дзвінками**. Наприклад: [б], [д], [з], [ж]. При вимові дзвінких приголосних голосові зв'язки дрижать.

Приголосні звуки, які утворюються тільки з шуму, називають **глухими**. Наприклад: [п], [т], [с], [ш], [х]. При вимові глухих приголосних голосові зв'язки непорушні.

187 Прочитайте вірш. Поясніть, що спричинило плутанину в значенні слів.

Учора застудився
На ковзанці Пилип,
І лікарі сказали,
Що у Пилипа — грип.

— І чом це так на світі, —
Дивується Пилип, —
Грибів давно не бачу,
А захворів на гриб?

Лежить він в ліжку кволий,
Од кашлю вже охрип,
Либонь, тепер до школи
Не скоро пустить грип.

А ви, уважні друзі,
Сказати не могли б,
Як можна розрізнити
Звичайний гриб і грип?

Петро Сорока

❖ Якими звуками різняться слова, змішування яких призвело до непорозуміння?

Окремі дзвінки та глухі приголосні дуже близькі між собою за звучанням, місцем і способом творення.

Наприклад, приголосні [б] і [п]. Відмінність між ними лише в тому, що [б] вимовляється з участю голосу й шуму, а [п] — лише з участю шуму.

Такі споріднені звуки становлять **пару** дзвінкого та глухого приголосних.

Пари утворюють такі дзвінки та глухі приголосні:

дзвінки	глухі
[д]	[т]
[з]	[с]
[ж]	[ш]
[г]	[х]
[ґ]	[к]
[дз]	[ц]
[дж]	[ч]

188 У поданих словах замініть глухий приголосний на парний йому дзвінкий так, щоб утворилося нове слово. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК →

Суп — зуб.

Слива, шити, серп, *мимохіть*, там, куля.

- ❖ З'ясуйте лексичне значення виділеного слова за **Тлумачним словником** у кінці підручника.
- ❖ Придумайте веселу історію, обігравши різні лексичні значення слів *ко[з]а — ко[с]а*.

189 Прочитайте. Визначте слова, що мають у своєму складі лише дзвінкі приголосні. Назвіть слова, що містять тільки глухі приголосні.

1. Вслухаюся в колискову. Серед слів — котик, голуб, зозуля, сон, дитя, батько. А над усім цим — жінка, мати, у ніжному серці якої любов до дитини (За В. Скуратівським). 2. Ті солодкі пісні мати співала малому мені. 3. Нас обгортала ніжно, радо ота казкова доброта (П. Воронько).

Ганна Саливончик.
Коліскова

- ❖ Визначте в реченнях слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.
- ❖ Роздивіться репродукцію картини Ганни Саливончик. Дайте картині назву, яка передає її головну думку.
- ❖ Які звуки найчастіше співає мама над колискою, щоб приспати дитину, — голосні чи приголосні? Чому?
- ❖ Чим запам'яталися колискові, які співали вам? Розкажіть про це. Чи потрібні дітям колискові за доби гаджетів? Чому ви так вважаєте?

Приголосні звуки бувають **тверді** та **м'які**.

М'якість приголосного звука у фонетичній транскрипції позначають скісною рисою ['] після літери: *синь* [син'], *сіль* [с' іл'], *льон* [л' он], *олень* [олен'].

Знак м'якшення у звуковому записі не вживають, адже він не означає звука, а вказує на м'якість попереднього приголосного.

190 Прочитайте. Назвіть слова, звучання яких розрізняється лише твердістю/м'якістю одного з приголосних. Вимовте ці пари приголосних.

1. Про нього кажуть: «Він неба син», бо птах цей любить небесну синь (А. Качан). 2. Лис Микита в лісі жив, лис Микита ліс любив (Г. Чубач). 3. Йди до мене, поруч стань! Плечі вгору, випрям стан! (З розмови).

- ❖ Чи змінила твердість/м'якість приголосного лексичне значення слова? Поясніть свою думку.
- ❖ За допомогою яких літер вказаних вами словах м'якість приголосних звуків позначено на письмі?

191 Передайте прислів'я звукописом, паузу на місці коми позначте скісною рисою, на місці крапки — двома.

ЗРАЗОК → *Де менше слів, там більше діла.*
[де ме́нше сл'ів / там б'і́л'ше д'і́ла//]

1. Губами говори, а руками роби. 2. Де руки й охота, там гарна робота. 3. Без голови погано і рукам, і ногам.

- ❖ У кожному слові визначте голосні та приголосні звуки. Визначте приголосні дзвінки та глухі.
- ❖ Поясніть розділові знаки в реченнях.

192 Передайте слова фонетичною транскрипцією. У кожному слові вкажіть кількість літер і звуків.

ЗРАЗОК → *Тінь*[т'ін'] — 4 б., 3 зв.

День, ліс, льон, пісенька, сьомий.

- ❖ У кожному слові визначте голосні та приголосні звуки, серед приголосних назвіть дзвінки та глухі (усно).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ❖ Які ви знаєте звуки природи?
- ❖ Відтворіть кілька звуків людського мовлення.
- ❖ Чи всяке поєднання звуків мовлення є словом? Наведіть приклади.
- ❖ Наведіть приклади слів, лексичне значення яких змінюється від перестановки, додавання або віднімання звуків.
- ❖ У чому полягає різниця між звуками голосними та приголосними?
- ❖ Як утворюються дзвінки та глухі приголосні?

Виконайте тестові завдання онлайн

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Читання • Говоріння

ОСОБЛИВОСТІ БУДОВИ РОЗДУМУ

193 Прочитайте казку мовчки. Зверніть увагу: висловлюючись, кожен із її героїв підтверджує свою думку доказом.

Як птахи царя вибирали

Засумували якось птахи, що не мають вони царя.

— Нашою царицею має бути Сова! — сказала Ворона. — Чому? Та тому, що в неї голова найбільша! Отже, вибрати царицею потрібно саме її.

— Ніяк Сова царицею бути не може, — занепокоївся Горобець, — бо вона малих пташок поїдає. Ось чому цариця з неї не вийде. Гарний цар був би з Журавля, тому що їсть він лише жаб із болота. Отже, вибрати на царювання потрібно саме його...

— Ще кращим царем буде Лелека! — втрутилася Синичка. — Він теж самими жабами харчується. До того ж має гніздо на самій верхівці дерева, йому видно далеко. Ось чому царя, кращого за Лелеку, годі шукати.

Та Лелека не схотів.

— Бути царем я не маю права, — пояснив він, — через те, що літаю у вирій. Царювати мусить птиця, котра живе тут цілий рік...

Царем вибрали Орла, тому що він найвище літає. Отже, владарює над пернатим царством цей могутній і гордий птах (*За мотивами народної казки*).

❖ Дайте повні відповіді на запитання.

- 1) Чому пташиним царем обрали Орла?
- 2) Як це пояснено в казці?
- 3) Чому не обрали Сову й Лелеку?
- 4) Як це пояснили герої казки?

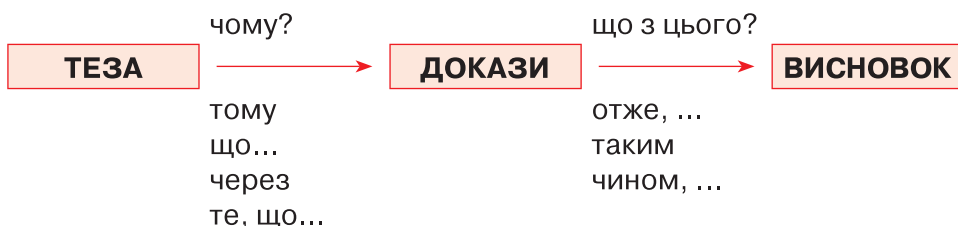
У роздумі йдеться про причини дій, явищ, ознак. До роздуму можна поставити загальне питання ЧОМУ?

Роздум буває **розгорнутий** і **стягнений**.

Розгорнутий роздум складається з трьох частин. У першій частині висловлюють основну думку, яку потрібно довести, — **тезу**. У другій частині наводять **доказ** (або кілька доказів) на підтвердження тези. У третій міститься **висновок**.

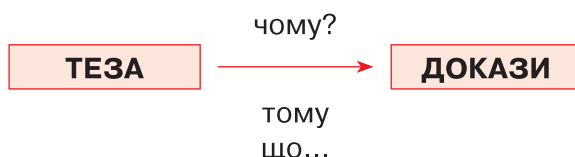

Схема розгорнутого роздуму

Стягнений роздум складається з двох частин:
тези та доказу.

Схема стягненого роздуму

Теза та доказ, як правило, поєднуються словами *тому що; через те, що*. Висновок може приєднуватися словами *отже, таким чином*.

194 Прочитайте байку вголос, визначте речення, що передають роздум.

Орел і Черепаха

На дубі, що похилився до води, сидів Орел. Черепаха говорила своїм сестрам:

— Покійна наша прабаба загинула, тому що почала навчатися в Орла літати, отже, згубило її, бідолашну, літання.

— Слухай-но, Черепахо! — обурився Орел. — Твоя премудра прабаба загинула, тому що взялася не за свою справу (*За Г. Сковородою*).

- ❖ Укажіть у тексті **розгорнутий роздум**. Визначте в ньому **тезу**. Якими словами поєднано тезу й **доказ**? Яким словом приєднано **висновок**?
- ❖ Поясніть відмінність між роздумом розгорнутим і стягненим.
- ❖ Визначте в тексті **стягнений роздум**.

ПІДКАЗКА ↴

Як довести, що висловлення є роздумом

- У висловленні пояснено причини явища (дії, ознаки), пояснено, чому...
- На доведення цієї тези подано такий доказ (такі докази): ...
- До висловлення можна поставити загальне питання ЧОМУ?
- Отже, висловлення є роздумом.

195 Складіть розгорнуті роздуми (усно), узявши за тези подані вислови. Докази доберіть самостійно.

- Людина повинна все життя навчатися, тому що...
- Звичаї свого народу потрібно знати, тому що...
- Комп'ютер не замінить людині книжки, тому що...
- Природу необхідно берегти, тому що...
- ❖ Які почуття викликає у вас спілкування з природою? Назвіть їх, за потреби скориставшись **Словником назв почуттів** у кінці підручника.
- ❖ Чи можна прогулянку в ліс, до річки або моря порівняти з вивченням інформації про ліс, річку або море зі статей Вікіпедії? Чому?
- ❖ Спілкування з живою природою та її дослідження потрібно протиставляти чи поєднувати? Відповідь побудуйте у формі розгорнутого роздуму.

196 Складіть роздум на одну з поданих тем (усно). Дотримуйтеся схеми: теза — доказ (або кілька доказів) — висновок.

- Чому людина має бути чемною.
- Чому потрібно захищати слабших.
- Чому потрібно вивчати іноземні мови.
- ❖ Добираючи докази, використовуйте слова — назви почуттів. За потреби скористайтеся **Словником назв почуттів** у кінці підручника.
- ❖ Як ви думаєте: з якої причини кожна з поданих тем починається словом чому?

§ 17. ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ МОВЛЕННЯ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ

197 Прочитайте жарт мовчки. Поясніть, що мав на увазі учень? Чи правильна його відповідь? Чому?

- Скільки літер в українській абетці? — спитав Сашка вчитель.
 — Шість, — упевнено відказав той.
 — Це ж як?
 — А, б, е, т, к, а.

- ✳ Прочитайте жарт уголос, правильно називаючи літери алфавіту.
 ✳ Що вам відомо про походження слів *азбука, абетка, алфавіт*?

Український алфавіт

Аа	Бб	Вв	Гг	Ґґ	Дд	Ее
а	бе	ве	ге	ґе	де	е
Єє	Жж	Зз	Ии	Іі	Її	Йй
є	же	зе	и	і	ї	йот
Кк	Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр
ка	ел	ем	ен	о	пе	ер
Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц	Чч
ес	те	у	еф	ха	це	че
Шш	Щщ	Ьь	Юю	Яя		
ша	ща	знак м'якшення	ю	я		

- 198** Прочитайте уривки з віршів. Назвіть графічні знаки, за допомогою яких записано кожен уривок.

Веселе місто Алфавіт.
 Йому сьогодні наш привіт.
 До нього нам лягає путь, —
 У ньому літери живуть.
 Веселе місто Алфавіт.
 В нім кожне слово — цілий світ.
 В нім кожна літера жива —
 Із них складаються слова.

Тамара Коломієць

— В азбуці остання я? —
 налякалась буква Я.
 — Хай і так, хай і так, —
 м'якшення промовив знак. —
 Літера важлива ти,
 І тебе не обійти!
 Я ж між буквами мовчу,
 Звуки м'якшити учу!

За Грицьком Бойком

- ✳ Поясніть значення вислову *не можна обійти*.

Для того щоб обмін інформацією та думками відбувався в писемній формі, потрібно усне (звукове) мовлення перевести в мовлення писемне, тобто звуки позначити на письмі.

Знак, який слугує для позначення на письмі звука, називається літера (буква).

Знаки письма вивчає розділ науки про мову, що зветься графіка.

Літера — це графічний знак. Крім літер, існують такі графічні знаки: апостроф ('), дефіс (-), знак наголосу, знак переносу та розділові знаки (крапка, кома, тире, двокрапка та ін.).

Розміщені у встановленому порядку літери становлять **алфавіт (азбуку, абетку)**. Усього в українській мові **33 літери**.

199 Прочитайте мовчки. Визначте слова, через які зміст кожного з прислів'їв спотворено. Заміна яких звуків спричинила зміну лексичного значення кожного такого слова? Вимовте ці звуки. Якими літерами позначають ці звуки на письмі? Назвіть літери.

1. Кріп сліпий, та копач умілий. 2. Кожна миска свій хвіст хвалить. 3. Краще суніця в жмені, ніж журавель у небі. 4. Де коса пасеться, там шкоди не минеться. 5. Кит умивається — мишам біда.

❖ Поясніть відмінність між буквою та звуком.

❖ Який розділ науки про мову вивчає літери? Який — звуки мови і мовлення?

200 Запишіть подані слова за алфавітом.

Калина, яблуня, казка, хата, будинок, світлиця, мальва, чорнобривець, криниця, бджілка, лелека, гудзик, прислів'я, козак, зірка, місяць, дзюрчати, злива, дощ, пісня, мати, колискова, хрущ, журавель, гай, сонце, радість.

❖ Чому списки, переліки укладають саме за алфавітом? Наведіть приклади.

❖ Поясніть, як розмістити за алфавітом слова, що починаються з однієї літери.

201 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

Уявіть, що вам потрібно скласти списки за класами школярів — учасників шкільного конкурсу знавців української мови. Складіть такі списки. Чим ви керуєтесь, розміщуючи за алфавітом прізвища, що починаються на ту саму літеру.

Панченко Олена (5 клас), Головатий Ігор (6 клас), Семенюк Тетяна (6 клас), Гармаш Микола (5 клас), Лебединець Оксана (6 клас), Волошко Ганна (6 клас), Гуржій Семен (5 клас), Сердюк Василь (5 клас), Мельниченко Сергій (6 клас), Сотник Ірина (5 клас), Хорунжий Олексій (5 клас), Головка Михайло (6 клас), Волошук Богдан (6 клас), Сербин Галина (5 клас).

202 Запишіть за алфавітом назви українських міст.

Полтава, Мукачеве, Умань, Ірпінь, Рівне, Луцьк, Буча, Черкаси, Запоріжжя, Ужгород, Прилуки, Харків, Чугуїв, Одеса, Бережани, Глухів, Тернопіль, Миргород, Бориспіль, Чернігів.

- ❖ Яка із записаних назв видається вам найбільш цікавою? Чим саме? Відповідь побудуйте у формі роздуму: *теза — доказ — висновок*.
- ❖ Укладіть за алфавітом перелік героїв улюблених у вашій родині мультфільмів.

203 Прізвища українських художників запишіть за алфавітом.

Шевченко Тарас, Білокур Катерина, Пимоненко Микола, Мурашко Олександр, Приймаченко Марія, Труш Іван, Васильківський Сергій, Яблонська Тетяна, Божій Микола, Горська Алла, Марчук Іван, Самокиш Микола, Касіян Василь, Їжакевич Іван, Кричевський Василь, Гуменюк Феодосій.

У Національному музеї Тараса Шевченка в Києві

❖ Чи відвідуєте ви художні музеї з родиною? З однокласниками? Чи обговорюєте потім побачене? Розкажіть про це.

❖ Чи довелося вам побувати в Шевченківському національному заповіднику на Тарасовій горі в Каневі або в Національному музеї Тараса Шевченка в Києві? Роздивіться фотоілюстрацію. Назвіть 5 предметів, які вас найбільше зацікавили. Запишіть їхні назви за алфавітом.

§18. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ. ЗВУКОВЕ ЗНАЧЕННЯ БУКВ *я, ю, є, ї* та *щ* (ПОВТОРЕННЯ). ВИМОВА ЗВУКІВ, ЩО ПОЗНАЧАЮТЬСЯ БУКВАМИ *ґ* і *з*

204 Прочитайте. Назвіть у словах виділені літери. Вимовте звуки, які цими буквами позначено.

Яблуко, дитя, м'ята, поля, юний, плюс, єдність, синє, моє, майбутнє.

- ❖ Назвіть слова, у яких кількість букв і звуків не збігається. Поясніть чому.

Літери **я, ю, є** можуть позначати **по два звуки**:

- я — [йа]: *яр* [й а р], *олія* [о л' і й а];
- ю — [йу]: *юнак* [й у н а́ к], *знаю* [з н а́ й у];
- є — [йе]: *єдиний* [й е д і н и й], *твое* [т в о й е́].

Літери **я, ю, є** можуть позначати на письмі **голосні звуки** [а], [у], [е], що стоять після м'яких приголосних.

Наприклад: *маля* [м а л' а́], *людина* [л' у д і н а], *синє* [с і н' е].

Якщо літери **я, ю, є** позначають на письмі м'якість подовженого приголосного (на письмі його передано подвоєними літерами), то звукописом такі слова передаємо так: *волосся* [в о л о́ с': а], *знання* [з н а н': а́].

Після апострофа літери **я, ю, є** позначають тільки **два звуки**: *в'є* [в й е́], *пір'я* [п' і р й а].

Літера **ї** завжди позначає **два звуки**: *їжак* [й і ж а́ к], *їхати* [й і́ х а т и], *під'їзд* [п' і д й і́ з д].

205 Прочитайте прислів'я. Визначте слова, у яких одна літера передає на письмі два звуки.

1. Без діла *слабіє* сила. 2. Хочеш їсти калачі — не сиди на печі. 3. *Уміння* не відбереш. 4. Рання пташка росу п'є, а пізня сльози проливає. 5. Пташка красна своїм пір'ям, а людина — знанням. 6. Як дбаєш, так і маєш. 7. Моя хата скраю, я нічого не знаю. 8. Розказав Мирон рябої кобили сон. 9. Добро буває в дружній сім'ї. 10. Там ладу немає, де все на «моє» й «твое» ділять.

- ❖ Виділені слова передайте звукописом.

206 Передайте слова фонетичною транскрипцією. Визначте в кожному слові кількість літер і кількість звуків.

ЗРАЗОК → *Пір'їна* [п' ір і́на] — 6 б., 7 зв.

I. Ялина, знання, пюре, юрист, сузір'я, енот, синє, волосся, надія, єднання.

II. Юнга, боюся, мрія, плюс, поїзд, п'ятий, взаємний, діяння, пташеня, яблуна.

- ❖ Доберіть і запишіть 4 слова з апострофом перед я, ю, є, ї. Визначте в цих словах кількість літер і звуків.

207 Перепишіть речення. Після кожного виділеного слова подайте в дужках його фонетичну транскрипцію.

ЗРАЗОК ↴

*Добривдень тобі, Україно
[украї́но] моя!*

1. Є у кожної дитини матінка *єдина* (Л. Полтава). 2. Я *українець*! І завжди я чую: в моїй душі співають *солов'ї*. Були такими мої мама й тато, такими будуть правнуки мої! (За А. Матвійчуком). 3. Йде через *століття* рідна мова! (За Д. Білоусом). 4. Гаї шумлять — я *слухаю* (П. Тичина). 5. І так лагідно материнка свій м'ятний дух на землю стеле (В. Поліщук). 6. Найдужче допікають *бур'яни* та ще жуки з чужої сторони (С. Зінчук).

❖ Визначте в реченнях слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.

Літерою **щ** завжди позначають **два звуки** [ш ч]: *дош* [д о ш ч], *щука* [ш ч у к а].

Сполучення літер **дж, дз** можуть означати:

- **злиті звуки** [дж], [дз], [дз']: *джміль* [джм'іл'], *гедзь* [гедз'];
- **окремі звуки** [д], [ж]; [д], [з]: *підживлювати* [п' і д ж і в л' у в а т и], *підземний* [п' і д з é м н и й].

Окремі звуки сполучення букв **дж і дз** передають тоді, коли [д] належить до префікса, а [ж] або [з] — до кореня слова.

Літера **г** позначає звук [г]: *голова* [г о л о в á]; літера **ґ** — звук [г']: *ґрунт* [г' р у н т].

208 Прочитайте. Зверніть увагу на вимову виділених слів. Які літери в цих словах позначають по два звуки?

1. Зацвітає калина, зелене *ліщина*. Це моя Україна, це моя *Батьківщина* (А. Камінчук). 2. З *дзвінких джерел* напилася верба. Рясне *гілля* аж до землі звисає (К. Лесев-Лесь). 3. Річка розлилася, і ручай *дзюркоче* (Н. Гуменюк). 4. *Цілющої* води я зачерпну з глибокої криниці (П. Мовчан). 5. Грає *бджілка* на сопілку, дружно в лад бринять *джмелі* (Н. Забіла). 6. Розкажу вам, друзі, я, що таке

Іван Іжакевич.
Мама йде!

моя сім'я. Тут є любов, підтримка і увага, є тепле слово — *щастя джерело* (Н. Чемерис).

- ❖ Визначте слова, вжиті в переносному значенні, розкрийте це значення.
- ❖ Роздивіться репродукцію картини Івана Іжакевича. Назвіть почуття, які переживають діти. Скористайтеся **Словничком назв почуттів** у кінці підручника.

209 Подані звукописом слова запишіть буквами. У кожному слові визначте кількість літер і звуків.

ЗРАЗОК → *Довір'я* [дов'і́р'я] — 6 б., 7 зв.

[л'убо́в], [шчока́], [прийе́мний], [шчі́рий], [імія́], [почут'а́], [при́язн'я́].

- ❖ Які з поданих слів називають почуття? Витлумачте суть цих почуттів. Звертеся зі **Словничком назв почуттів** у кінці підручника.

§ 19. СКЛАД. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ. НАГОЛОС

210 Прочитайте скоромовки. Чи змінюється значення слова від перестановки складів? Що таке склад?

Кошеня навкруг дивана
Ходить рано-рано-рано.
Сонні очі продира:
— Де нора-нора-нора?

Анатолій Камінчук

Ми боролись дружно з грипом,
Ми його перемогли,
Бо ми з липи-липи-липи
Чай пили-пили-пили.

Ганна Чубач

Склад — це частина слова, яка вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря.

211 Визначте в кожному з поданих слів голосні звуки, назвіть їхню кількість.

Слово, звук, пісня, спів, співати, мелодія, музикальний, мить.

- ❖ Перепишіть слова, поділивши їх на склади. Чи збігається кількість складів із кількістю голосних звуків?

Голосні звуки є **складотворчими**. У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

Склад утворюється або тільки з голосного, або з поєднання голосного з приголосним чи приголосними.

За кількістю складів слова бувають:

- **односкладові:** *день, ніч, крок*;
- **двоскладові:** *ве-чір, зи-ма, книж-ка*;
- **багатоскладові:** *пе-ре-ван-та-жен-ня*.

Склад, що закінчується голосним звуком, називають **відкритим**.

Склад, що закінчується приголосним, називають **закритим**.

- 212** Перепишіть прислів'я, поділяючи рисками виділені слова на склади. Після кожного з цих слів укажіть у дужках кількість складів.

ЗРАЗОК ↴

Від добра добра не шу-ка-ють
(3 склади).

1. Учення в щасті прикрашає, а в нещасті *утішає*. 2. Де є жит-тя, там є *надія*. 3. Науки вода не *затопить*, а вогонь не спалить. 4. Змагаються не силою, а *вмінням*. 5. З пісні слова не *викидають* і свого не *вставляють*.

- ✳ Визначте у виділених словах склади **відкриті** та **закриті**.
- ✳ Поясніть написання **не** зі словами.

З рядка в рядок **слова переносять за складами**. Проте не можна сплутувати правила переносу слів із правилами поділу слів на склади.

ПОТРІБНО ЗАПАМ'ЯТАТИ!

Одна літера не залишається в попередньому й не переноситься на наступний рядок. Наприклад, слова *око, мрія* не переносять.

Літери дж, дз при переносі не розривають, якщо вони позначають один злитий звук: *ра-джу* (а не *рад-жу*), *гу-дзик* (а не *гуд-зик*).

Якщо **дж, дз** позначають два звуки (це буває на межі префікса та кореня), при переносі їх можна розривати: *під-земний, під-живити*.

Не можна розривати при переносі **буквосполучення йо,ьо**: *ма-йорить, синьо-го*.

Скорочення при переносі не відривають від слів, яких вони стосу-ються: *І. Я. Франко, 2025 р., 5 кг*.

Слова з **подвоєними літерами** можна переносити по-різному: *жит-тя* і *жи-ття, знан-ня* і *зна-ння*. Проте при подвоєнні літер на межі значущих частин слова можливий тільки один перенос: *без-зубий, годин-ник*.

213 Відгадайте загадки, складені письменницею Лесею Вознюк. Слова-відгадки запишіть, поділивши їх рисками на склади. Укажіть склади відкриті та закриті.

1. Де б не був, воно зі мною, я ношу його з собою. Знаю, що мене гукають, коли його називають. 2. Як смичок струни торкнеться, вона піснею озветься. Дуже ніжну душу має, і сміється, і ридає. 3. Різні скельця є у мене: червоне, жовте і зелене. Можу ними я сказати: «йти», «стояти», «зачекати». 4. Тітка на даху стоїть, розвісивши вуха. Від супутників сигнали і день, і ніч слуха.

ПІДКАЗКА ↘

Світлофор. Антена. Скрипка. Ім'я.

- ❖ Доберіть і запишіть якнайбільше слів, що мають склади — назви нот. У дібраних словах визначте склади відкриті й закриті.

214 Перепишіть слова, поділяючи їх рисками для переносу (де це можливо).

Заголовок, армія, яма, читання, ранній, *насіння*, *бездоріжжя*, письменник, *пір'я*, сміх, мільйон, майбутнього, третього, майонез, пізнього, гедзик, наддніпрянський, підземелля, кукурудза, відзвук, передзвін, *безупинний*.

- ❖ Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.
- ❖ Чому, передаючи слово звукописом, обов'язково позначають місце наголосу? Що таке *наголос*?

Наголос — це виділення складу в слові посиленням голосу.

В українській мові наголос **вільний**, тобто наголошеними можуть бути різні за порядком склади: *кніжка*, *підрўчник*, *паперóвий*.

В українській мові наголос **рухомий**, тобто при зміні форми слова він може переміщатися з одного складу на інший: *дўмка* — *думкі*.

В окремих віпадках зміна наголосу змінює значення слова: *дорóга* — *дорога́*, *а́тлас* — *атла́с*.

215 Перепишіть слова, позначте в кожному місці наголосу.

Черговий, випадок, предмет, алфавіт, вимова, шофер, столяр, ненависть, арахіс, кілометр, документ, інструмент, цемент, дефіс, лапки, олень, ведмедичка.

- ❖ Звертєся з поданим у кінці підручника **Словничком** правильної вимови слів.

Якщо щодо наголошення слів виникають сумніви, потрібно звернутися до **словника наголосів**. Місце наголосу вказано також в орфографічному та тлумачному словниках.

Існують слова з **подвійним наголошенням**. У словниках наводяться обидва наголоси таких слів: *байдуже* і *ба́йду́же*, *весняний* і *весня́ний*.

216 Прочитайте прислів'я. Зверніть увагу на наголошення виділених слів. Перевірте себе за Словничком правильної вимови слів у кінці підручника.

1. Сподівайся на працю, а не на *випадо́к*.
2. *Чи́тання* для людини — як сонце для землі.
3. Мудрі *запита́ння* — для розуму змагання.
4. *Листопа́д* вересню онук, жовтню син, а зимі рідний брат.
5. Обстоювати *помилку́* — двічі помилятися.
6. У Сірка очей позичив, та й *байдуже́*!

❖ Визначте, які з виділених слів мають подвійне наголошення.

❖ Поясніть значення вислову *позичити в Сірка очі*.

217 Перепишіть, позначаючи у виділених словах місце наголосу.

1. Географічний *атлас*, блискучий *атлас*.
2. Приємна *музика*, талановитий *музика*.
3. *Парне* катання, *парне* молоко.

❖ Поясніть, чим ви керувалися, позначаючи в словах наголос.

218 Перепишіть, у виділених словах позначте місце наголосу. У якому випадку наголос допомагає розрізнити форми слова? У якому — наголос впливає на лексичне значення слова?

1. Дешева рибка, та *дорога* з неї юшка. Тоді *дорога* успішна, коли розмова втішна (*Народна творчість*).
2. Струни *настрою* на *настрою* на бадьорий юний лад! (*В. Еллан*).
3. Через край із *серця* рідне слово ллється. Оживи, козацька славо, у бандурних струнах, нехай *серця* звеселяться! (*П. Куліш*).

219 Перепишіть слова, позначте місце наголосу. Підкресліть слова з подвійним наголошенням.

Запитання, загадка, олень, завдання, центнер, помилка, деревце, паша, асиметрія, черга, живопис, поняття, апостроф, закликати, одинадцять.

❖ Наведіть приклади слів, лексичне значення яких залежить від місця наголосу. Складіть і запишіть із цими словами речення.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ✳ Що таке *склад*? Від чого залежить кількість складів у слові?
- ✳ Який склад називають закритим, який — відкритим? Наведіть приклади.
- ✳ Що таке *наголос*? Поясніть терміни *вільний наголос* та *рухомий наголос*.
- ✳ Чи може зміна місця наголосу змінювати значення слова? Наведіть приклади.
- ✳ Чи важливе правильне наголошення слів в усному спілкуванні? Чому?
- ✳ За яким словником можна з'ясувати правильну вимову слова?
- ✳ Складіть словничок-перелік часто вживаних слів, у наголошуванні яких трапляються помилки.
- ✳ Зробіть аудіозапис привітання товаришеві з днем народження. Дотримуйте правил орфоепії. Особливу увагу зверніть на наголошення слів.

Виконайте тестові
завдання онлайн

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ**Читання • Говоріння****УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ІЗ ЗАВДАННЯМ**

220 Прочитайте початок казки. Як потрібно наголосити виділені слова? Перевірте себе за Словничком правильної вимови слів у кінці підручника.

Мав цар вродливу *доньку*. Женихи не давали їй *спокою*. Та нікого не хотіла царева дочка за чоловіка. Усім сватачам давала записку із *завданням*. Ніхто це *завдання* виконати не спромігся.

Розгнівався цар на вередуху і прогнав. Оселилася царівна у хатчині на околиці міста.

А за морем жив вродливий і розумний гетьманич. Почув він про непокірну царівну, переплив море, знайшов дівчину в халупці.

А та йому — *документ* із *завданням*: «Подаруй мені незрівнянний *замок*».

Збагнув тут мудрий царевич, чому ніхто не міг царівні догодити...

- ✳ Усно перекажіть прочитане, правильно наголошуючи виділені слова.
- ✳ Продовжіть та закінчіть казку.
- ✳ Доберіть до казки два варіанти заголовка:
 - такий, що передає тему казки;
 - такий, що відбиває її головну думку.

§ 20. ОРФОЕПІЧНА ПОМИЛКА

З'ясувати правильну вимову слова можна **за орфоепічним словником** (словником правильної вимови слів).

Звучання слова в такому словнику передано **фонетичною транскрипцією** (звукописом). Якщо звук вимовляється нечітко та наближається у вимові до іншого звука, його вимову передають так: *весна* [в е^и с н а́], *зима* [з и^е м а́].

Помилка у вимовлянні слова називається **орфоепічною**.

221 Вимовте записані фонетичною транскрипцією слова.

[ка л і́ н а], [в е^и р б а́], [м а́ т' і н к а], [б а́ т' к о], [ди^е т і́ н а], [ш и^е р о́ к и й], [л и^е м о́ н], [ка л е^и н д а́ р], [в е^и д м' і́ д'], [о л е^и н' а́ т к о].

- ❖ Подані звукописом слова запишіть літерами.
- ❖ Як позначається у фонетичній транскрипції м'якість приголосного?
- ❖ Як позначається нечітка вимова голосних звуків у ненаголошеному складі?
- ❖ Назвіть слова, написання яких викликало у вас труднощі. Яке відоме вам із початкових класів правило ви застосували, щоб записати ці слова правильно?
- ❖ Написання яких слів неможливо перевірити наголосом? За яким словником можна з'ясувати їхнє написання?

222 Прочитайте слова відповідно до правил української орфоепії. Звертайтеся зі Словничком правильної вимови слів у кінці підручника.

Обіцянка, перепустка, каталог, ворота, колесо, фартух, спина, донька, дочка, дрова, котрий, щедрота, листопад.

- ❖ Розкажіть про будову словника правильної вимови слів (орфоепічного словника).

223 Подану звукописом загадку запишіть літерами. Чи можна сказати, що, зробивши це, ви передали на письмі усне мовлення? Поясніть.

[бй ут' йогó стар'і й мал'і у пов'ітр'і й на зе^имлі /
в'ін в'ід ц'óго не вми^ера́йє / т'і л'ки в'есе^ило стріє ба́йє]

- ❖ Відгадку запишіть літерами й передайте звукописом.
- ❖ Сформулюйте правило, яке пояснює написання цього слова.

§ 21. ОРФОГРАМА. ОРФОГРАФІЧНЕ ПРАВИЛО. ОРФОГРАФІЧНА ПОМИЛКА. ВИМОВА НАГОЛОШЕНИХ І НЕНАГОЛОШЕНИХ ГОЛОСНИХ

Розділ науки про мову, який вивчає правила передачі усного мовлення на письмі, називається **орфографією**.

Написання, яке здійснюється на основі правил орфографії, називається **орфограмою**.

Орфограмою може бути окрема літера, що пишеться за певним правилом (*земля, зимовий*), буква в значущій частині слова (*розклад, маленький*). Це **буквені орфограми**.

Небуквені орфограми — це написання слів окремо (*у школі*), разом чи окремо (*у день народження — зробив удень*), окремо або через дефіс (*по нашому подвір'ю — зробити по-нашому*).

До небуквених орфограм належить перенос слова з рядка в рядок та скорочення слова.

Орфографічне правило — це чітка рекомендація для написання (наприклад, правила написання букв, що позначають ненаголошені звуки [е], [и]; правила вживання великої літери та ін.).

Допущену в написанні слова помилку називають **орфографічною**.

Дотримання орфографічних правил полегшує писемне спілкування людей.

224 Перепишіть, уставляючи пропущені літери та знімаючи rischi.

1. Треба нах...лит...ся, щоб з криниці води напйт...ся. 2. Сво-го гнізда не/цурайся. 3. Де ластівка не/літає, а в...сною до/дому в...ртає. 4. Як не/зна..ш броду, не/ліз.. у воду. 5. По/своєму ліжку простягай ніжку.

- ❖ Пригадайте й розкажіть орфографічні правила, які пояснюють написання усталених літер.
- ❖ Які орфографічні правила пояснюють написання в поданих реченнях слів разом чи окремо? Сформулюйте ці правила.
- ❖ У чому полягає різниця між орфограмами *буквеними* та *небуквеними*? Поясніть.
- ❖ Роздивіться подану на ф́орзаці підручника таблицю «Перелік основних орфограм». Прочитайте назви 2–3 буквених орфограм.
- ❖ Поясніть: навіщо потрібно знати орфографічні правила?

225 Перепишіть пари слів, у кожному слові виділіть корінь і позначте місце наголосу. Вимовте слова.

Весело — веселка; широко — широкий; голуб — голубка.

❖ Поспостерігайте: чи однаково вимовляються наголошені та ненаголошені звуки [е], [и], [о]?

У наголошених складах звуки [е], [и] вимовляють чітко. У ненаголошених — [е] наближається у вимові до [и], [и] наближається до [е].

Фонетичною транскрипцією таке вимовляння передається так: веселка [в е^и с é л к а], земля [з е^и м л' á], широкий [ш и^е р ó к и й].

Звук [о] в ненаголошеному складі може вимовлятися з наближенням до [у]. Проте так звук [о] вимовляють лише в тому разі, якщо в наступному складі є наголошений звук [у]: голубка [г о^у л' у́ б к а], зозуля [з о^у з' у́ л' а].

Така вимова голосних звуків відповідає правилам української орфоепії.

Щоб дізнатися, яку літеру слід писати в ненаголошеному складі, потрібно змінити форму слова або дібрати спільнокореневе слово, у якому сумнівний голосний буде наголошеним.

Наприклад: в[е^и]сélка — в[é]село; ш[и^е]рóкий — ш[í]роко; г[о^у]лúбка — г[ó]луб.

Якщо дібрати перевірне слово не можна (пшениця, цибуля, козак, кропива), написання слова слід перевірити за орфографічним словником.

ОРФОГРАМА: ↘

букви **е, и**, що позначають сумнівні ненаголошені голосні:
зерно, тихенько, небесний,
дивина

ОРФОГРАМА: ↘

буква **о**, що позначає сумнівний ненаголошений голосний:
розумний, голуб, зозуля,
кожух

226 До кожного слова доберіть перевірне слово. Запишіть слова парами. Визначте й підкресліть у словах орфограму «букви е, и, що позначають сумнівні ненаголошені голосні».

ЗРАЗОК ↘

Греґаний — греґка.

Сестра, весло, голубити, впливати, стеблина, зупинити, кленовий, ребро, височенний, випиляний, десяток, лисиця.

❖ Яка помилка називається орфографічною?

❖ Чи допомагає уникати таких помилок знання правил? Як називають такі правила?

227 Зробіть звуковий запис поданих слів.

Крило, озеро, медівник, береза, велетень, криниця, глитати, грудень, кашель, півень.

❖ Як з'ясувати написання слів, якщо перевірене слово дібрати не можна?

У сполученнях **-ере-, -еле-** пишуть літеру **е**: *очерет, зеленіти*.

У сполученнях **-ри-, -ли-** пишуть літеру **и**: *кривавий, блищати*.

Якщо при зміні чи доборі спорідненого слова сумнівний ненаголошений **голосний звук випадає**, пишуть **е**: *човен*, бо *човна, праведний*, бо *правда*.

ОРФОГРАМА: ↴

буква **е** в сполученнях **-ере-, -еле-**:
берег, селезень, очерет,
зелений

ОРФОГРАМА: ↴

буква **и** в сполученнях **-ри-, -ли-**:
тривога, блищати, кришити,
глитати

ОРФОГРАМА: ↴

буква **е**, що позначає сумнівний ненаголошений голосний,
який при зміні форми слова випадає (випадний **е**):
хлопець, човен, вишень, тиждень

228 Вимовте слова відповідно до правил орфоепії. Перепишіть, позначте орфограми (підкресліть сполучення -ере-, -еле-, -ри-, -ли-).

Дерево, крикливий, шелестіти, черешня, крилатий, тривога, обережний, крижаний, пелена, кришити, стрепенутися, мережити, зелений, переказ, козелець.

❖ Поясніть написання слів відповідним орфографічним правилом.

229 Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

1. Те джер..ло називається кр..ницею, що в посуху воду дає.
2. Як не стр..бнеш у воду, не навчишся плавати. 3. У в..сокого дер..
ва й листя в..лике. 4. Хто хоче зр..вати троянди, не має зважати на
колючки. 5. Хто ходить босий, тому чер..вики не муляють. 6. Тер..
груш не родить. 7. Золото і в болоті бл..щить.

❖ Позначте в словах орфограми «буква е в сполученнях -ере-, -еле-» та «буква и в сполученнях -ри-, -ли-».

❖ Розтлумачте значення вислову *не передавати куті меду*.

- 230** Правильно вимовте слова. Поясніть написання **е** в ненаголошених складах. З'ясуйте орфограму. Поясніть написання слів відповідним орфографічним правилом.

Учень, хлопець, майстер, вітер, справедливий, їдалень, гривень, жєнці, шєвця.

- 231** Перепишіть прислів'я, уставляючи пропущені літери та записуючи в дужках змінену форму слова з випадним звуком [є].

ЗРАЗОК ↴

Який човен (човна), такий весляр.

1. Сумний груд..нь і в свято, і в будень. 2. Січ..нь року початок, а зими середина. 3. Як віт..р не дме, то очерет відпочиває. 4. Хлоп..ць з ремеслом у житті не пропаде. 5. У ш..вця черевики завжди просять хліба. 6. Мислив..ць на всі боки дивиться.

- ✳ Визначте та підкресліть у словах орфограми.
- ✳ Прочитайте прислів'я, дотримуючи правил орфоепії.

- 232** Перепишіть слова, уставляючи пропущені літери. Написання слів перевірте за орфографічним словником.

Г..рой, ч..пурний, м..лькати, м..нати, п..нал, ч..кати, п..рій, коч..рга, ц..буля, к..рувати, л..ман, м..тро, д..таль, в..лос..пед, тр..мтіти, ч..брець, печ..ніг, тр..вожний, м..тушня.

- ✳ З виділеними словами складіть речення. За потреби з'ясуйте їхнє лексичне значення за **Тлумачним словником** у кінці підручника.

- 233** ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

До поданих слів доберіть антоніми. Запишіть слова парами, визначте й підкресліть у них вивчені орфограми.

Ранковий, поразка, наступний, сваритись, відсталий, схвалювати, дурний.

- ✳ Із двома парами слів складіть і запишіть речення.

- 234** Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставте дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Зєрнина ... береже. 2. Ворону хоч ... годуй, а все буде чорна. 3. Не криши два ... до борщу, бо переборщиш. 4. Ложкою годує, а ... очі виколує. 5. Черепаха повзе пустелею і дивується, нащо стільки піску насипали: «Чи тут у них ...?»

ДОВІДКА ↘

Мішок. Гриб. Пиріг. Черепок. Ожеледь.

- ❖ Позначте в словах орфограми «букви *е, и*, що позначають сумнівні ненаголошені голосні», «буква *е* в сполученнях *-ере-, -еле-*» та «буква *и* в сполученні *-ри-, -ли-*».

235

Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Позначте в словах орфограми «букви *е, и*, що позначають сумнівні ненаголошені голосні», «буква *е* в сполученнях *-ере-, -еле-*» і «буква *и* в сполученнях *-ри-, -ли-*».

1. П..шаюсь родом і своїм народом, бо це — ж..ття моє, моя пр..рода (*Л. Голота*). 2. Кий, Щек, Хорив і їх с..стриця Либідь пл..вуть т..сячоліттю навздогін (*І. Лобовик*). 3. Ч..тала мама «Кобзаря», а потім сіла виш..вати. Впл..лась Шевченкова зоря у рушники її кр..латі (*О. Данилюк*). 4. Посіяла мати в своїй кол..сковій з..рнини добра і т..пла (*Б. Дегтярьов*). 5. Погойдує віт..р калину, гортає л..сток за л..сточком (*П. Перебийніс*).

- ❖ Визначте речення з однорідними членами. Поясніть у них розділові знаки.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Читання • Говоріння

УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ РОЗДУМ

236

Прочитайте мовчки. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті. Усно перекажіть текст, завершивши його розгорнутими роздумами, самостійно складеними за поданими тезами.

Як голуб навчався

Якось голуб попросив дрозда, щоб той навчив його гніздо вити. Дрізд прилетів і взявся до роботи. Не встиг він і кілька соломинок покласти, як голуб злетів у недо-
вите гніздо і ну вертїтися й приказувати:

— Умію, умію, умію.

Дрізд образився й каже:

— Як сам умієш, чого мене кли-
кав? — і полетів собі геть.

Так голуб і не навчився гніздо вити,
тому що... .

А дрізд не схотів більше голуба вчити, через те що...
(За мотивами народної казки).

- ✳ У кожному з роздумів укажіть *тезу, доказ і висновок*.
- ✳ Яке почуття пережив, на вашу думку, дрізд? Які почуття охопили голуба? Звертєся зі **Словничком назв почуттів** у кінці підручника.
- ✳ Поясніть, чого навчає казка.
- ✳ Витлумачте значення стійкого вислову *родинне гніздо*. Чому людську оселю порівнюють із пташиним кубельцем? Відповідь побудуйте у формі роздуму: *теза — доказ — висновок*.

237 Прочитайте казку. Визначте її тему та головну думку. Визначте поєднані в її тексті типи мовлення.

Закопане золото

Мав батько трьох синів. Були вони дуже ліниві. Щоб їх прогосувати, батько тяжко працював, руки йому пухли. А сини ходили собі й гуляли. Працював батько, працював та й занедужав.

Прийшли сини і питають, що ти їм батько у спадок залишає. Батько подумав і каже: «Шукайте, діти, у землі золото».

Помер батько. Сини переїли все, що він виростив, а нового нічого не сіяли й не садили. На другу зиму голодують ліниві брати.

Добули якось до весни й кинулися татового золота шукати. Перекопали весь город. Золота не знайшли, довелося засадити город картоплею. Скопали ниву. Не знайшли золота, але посіяли пшеницю. Уродилася вона буйна та пишна. Помолотили, намололи борошна, напекли хліба.

І тут тільки брати зрозуміли, чому так сказав батько. Нічого дорожчого немає для людини, ніж зроблене та зароблене власними руками, тому що гордість за свою працю цінніша за все на світі золото (*Народна творчість*).

- ✳ Складіть план тексту, запишіть його.
- ✳ За планом усно перекажіть текст.
- ✳ Чи пов'язані між собою почуття *гордості* та *гідності*? Поясніть. Звертєся зі **Словничком назв почуттів** у кінці підручника.

238 Інструментами праці хлібороба ще донедавна були коса, серп, лопата. Поміркуйте: які знаряддя або технічні засоби можуть уособлювати фізичну та розумову працю сучасної людини.

- ✳ Указавши такий засіб праці, свій вибір обґрунтуйте (усно).
- ✳ Складіть художній опис обраного інструмента (чи пристрою) праці в художньому стилі.

§ 22. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

239 Дайте відповіді на запитання.

- Які звуки називають приголосними? Як утворюються приголосні звуки?
- Наведіть приклади дзвінких приголосних звуків. Із чого вони утворюються?
- Із чого утворюються глухі приголосні?

240 Прочитайте. Як вимовляються виділені дзвінки приголосні у словах?

1. Я вірив, що коля[д]ка порятує всіх у моїм селі (*За Д. Павличком*).
2. Ка[з]ки містять схеми правильної поведінки і правильного вибору — на різні випадки життя (*З журналу*).
3. У подвійних вікнах лиш оса дзвеніла й билась об легкі ши[б]ки (*В. Гантар*).

- ❖ Що вам відомо про українські колядки? Розкажіть про них трьома реченнями. Правильно вимовляйте дзвінки приголосні звуки.

У середині та в кінці слова дзвінки приголосні в українській мові не оглушуються і вимовляються чітко: *голуб*, *стежка*, *мороз*, *казка*.

Виняток становить дзвінкий приголосний [г]. Перед глухими приголосними він оглушується і вимовляється, як парний йому глухий [х]: *легко* [л'е х к о], *нігті* [н'і х т'і].

Глухі приголосні перед дзвінками звучать, як парні їм дзвінки: *боротьба* [б о р о д' б а], *вокзал* [в о г' з а л].

Така вимова звуків відповідає правилам української орфоепії.

Щоб не помилитись у написанні, треба так змінити слово або дібрати до нього споріднене, щоб після сумнівного приголосного був голосний звук. Тоді приголосний вимовляється виразно.

Наприклад: *легко*, бо *легенько*; *нігті*, бо *ніготь*; *боротьба*, бо *боротися*.

Якщо перевірене слово дібрати неможливо, слід звернутися до **орфографічного словника**.

ОРФОГРАМА: ↘

літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється:
легко, вокзал, молотьба

241 Передайте кожне слово звукописом, доберіть до нього перевірне слово.

ЗРАЗОК ↘

Косьба [коз'ба] – косити.

Боротьба, кігтик, полегкість, дьогтю, перемогти.

- ❖ Чи уподібнюються в середині та в кінці слова дзвінки приголосні? Який приголосний становить виняток?
- ❖ Чи уподібнюються глухі приголосні? Перед яким приголосним? Чи є ця умова обов'язковою?

242 Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру. Де потрібно, доберіть перевірні слова (усно).

Холо(д,т), голу(б,п), са(д,т), лі(ж,ш)ко, ни(з,с)ький, ми(г,х)тів, ски(д,т)ка, боро(т,д)ьба.

243 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Пізнатъ себе — то школа неле..ка. Ж..ття мінливе, мов шви..ка ріка (П. Воронько). 2. А десь на гор..зонті дви..тять громи (П. Перебийніс). 3. Небо хмарне, во..ке, наче з вати (В. Сосюра). 4. Ле..кі тумани с..рпанками сонні долини вкр..вають (Леся Українка). 5. Багрець в..чірньої зорі палав, ми..тів, палахкотів (М. Бажан).

- ❖ Позначте в словах орфограму «літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється».
- ❖ Поясніть значення стійких висловів *сідати на легкий хліб*; *гострити кігті*. Вимовте їх відповідно до правил орфоепії.

244 Перепишіть прислів'я, до кожного з виділених слів доберіть перевірне слово й запишіть його в дужках. Позначте у виділених словах орфограму.

ЗРАЗОК ↘

Мала пташка, а кігті [кіготь] гострі.

1. Той, хто чухає ведмедя, повинен мати залізні *нігті*. 2. Далеко, та *легко*, а близько, та *слизько*. 3. Праця — не ганьба, хоч і *молотьба*. 4. Покура і *просьба* стіну пробивають. 5. Ложка *дьогтю* зіпсує діжку меду.

❖ Поясніть розділові знаки в другому реченні.

Шиплячі приголосні [ж], [ч], [ш], [дж] перед свистячими [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'] змінюються у вимові на відповідні їм свистячі. Внаслідок такого уподібнення вимовляється подовжений свистячий звук: *дочці* [до ц':і], *донечці* [до н'є'ц':і], *лисихці* [ли'є'с'ц':і], або два свистячі звуки: *подружці* [по'дру'з'ц'і], *книжці* [кні'з'ц'і], *товаришці* [то'вар'є'с'ц'і], *ложці* [ло'з'ц'і].

На письмі такі зміни у вимові не позначаються.

Щоб не помилитись у написанні, слово із сумнівним приголосним потрібно змінити або дібрати до нього споріднене так, щоб після сумнівного звука стояв голосний (подружці — подруженька) або приголосний, що не впливає на вимову попереднього звука (донечці — донечка).

245 Подані іменники поставте у формі давального відмінка однини. Запишіть пари слів. Іменники у формі давального відмінка передайте звукописом.

ЗРАЗОК →

Ложка — ложці [л'о'з'ц'і].

Підружка, книжка, сестричка, лисичка, кішка, кішечка.

246 Перепишіть записуючи буквами подані фонетичною транскрипцією слова.

1. Голодній [ли'є'с'ц':і] курчатко сниться. 2. У [кні'з'ц'і] кохайся — розуму набирайся. 3. Молодому тепліше в [со'ро'ц':і], ніж старому в кожусі. 4. Його і в [ло'з'ц'і] не влучиш. 5. [му'рас'ц'і] роса — океан (*Народна творчість*).

247 Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

1. І кожен росточок на гіло..ці грає з..леній (*Є. Гуцало*). 2. Дов..лося біло..ці гриб сушить на гіло..ці (*А. Качан*). 3. Хто витре Дюймово..ці сльози хустинкою голубою? (*Г. Скірська*). 4. Жупан — соро..ці не пара. 5. Жвавий, як рибка в рі..ці. 6. Нашій кіше..ці миші хвоста від'їли (*Народна творчість*).

❖ Позначте в словах орфограму «літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється».

Уподібнення відбувається при вимові дієслів на **-ться, -шся**: *сміється* [с м' і й е'ц': а], *переливається* [п е' р е' л и' в а' й е'ц': а], *нахиляєшся* [н а х и' л' а' й е'с': а], *змагаєшся* [з м а г а' й е'с': а], *купаєшся* [к у п а' й е'с': а].

У дієсловах на -ть, -ться пишемо знак м'якшення.

248 Прочитайте прислів'я, дотримуючи правил орфоєпії.

1. Глибока вода не каламутиться. 2. Хто трудиться, той менше журиться. 3. Усяка людина цінується за працею. 4. Як боїшся горобців, не сій проса. 5. На мені покатаєшся, як на їжаку. 6. Чужим потом не нагрієшся. 7. Хто хвалиться, той кається.

- ✳ Поясніть написання дієслів зі знаком м'якшення та без нього.
- ✳ Які прислів'я по-різному висловлюють ту саму думку? Сформулюйте її.

249 Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки дієслова.

1. Слово до слова, то й ... мова. 2. Де рибка ..., там вудку й закидай. 3. На чужому коні не наїздишся, на чужому добрі 4. Повний колос до землі ..., а порожній угору 5. Держися за гриву, бо за хвіст 6. Як топишся, то й за соломинку

ДОВІДКА ↴

Ловиться. Гнеться, пнеться. Зложиться. Схопишся. Не нахвалишся. Не вдержись.

- ✳ Прочитайте прислів'я, звертаючи увагу на правильну вимову дієслів.
- ✳ Поясніть написання дієслів з **не**.

250 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова вимовте відповідно до правил орфоєпії.

1. Крушімо зло в щоденній боро..ьбі! (Т. Севернюк). 2. Гуде планета в буднях, як во..зал (Б. Олійник). 3. Як *почуває..ся* добре, коли ти у себе вдома! (О. Довгон'ят). 4. *Зами..тіли* в повітрі голубині крила (М. Семенко). 5. Навчай гро..ьбою тільки тоді, коли не можна про..ьбою. 6. Л..лека у соро..ці з полотна — немов косар (Є. Гуцало). 7. Усміхнеться д..тятко в п..лю..ці (В. Василяшко).

- ✳ Позначте в словах орфограму «літера, що позначає приголосний звук, який уподібнюється».
- ✳ Підкресліть слова із сумнівними ненаголошеними голосними. Поясніть їхнє написання.

§ 23. ВИМОВА І ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ *роз-*, *без-*

Дзвінкий приголосний [з] у префіксах **роз-**, **без-** перед наступними глухими приголосними **може оглушуватися**: *розказати* [р о с к а з а́ ти], *безперечно* [б е^н с п е^н р é ч н о].

Префікси *роз-*, *без-* пишемо завжди з літерою з.

251 Перепишіть, виділені слова передайте фонетичною транскрипцією. Прочитайте речення, дотримуючи правил орфоєпії.

ЗРАЗОК ↘

Тоді стояла зима безсніжна [бес:ні'жна].

1. Розплющив ранок очі сині (С. Лепех). 2. Зоря над гаєм розцвіта (Г. Соколенко). 3. Там шумлять степи безкраї (Г. Черінь). 4. Я сам собі всміхнувся безпричинно (Є. Гуцало).

❖ Простежте, як впливає на вимову префіксів *роз-*, *без-* швидкість вимовляння слів.

252 Від поданих слів за допомогою префікса *без-* утворіть слова протилежного значення. Утворені антонімічні пари запишіть.

ЗРАЗОК ↘

Контрольний – безконтрольний.

Плановий, славний, хребетний, слізний, хмарний, платний, шумний.

❖ Вимовте дібрані слова, дотримуючи правил орфоєпії.

253 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова.

1. Краще честь, ніж ... 2. Краще розумний ворог, ніж ... друг.
3. Не ... чуже під плотом — дивися на своє під носом. 4. Не бійся роботи, уникай ... 5. Не ... вилами того, що хтось збирав серпом.
6. Йому ... та ще й у рот поклади!

ДОВІДКА ↘

Безчестя. Розглядати. Розжувати. Безділля. Розкидати. Безголовий.

- ✳ Вимовте слова з префіксами *роз-*, *без-*, дотримуючи правил орфоепії.
- ✳ Визначте вжиті в прислів'ях антоніми.

254 Перепишіть слова, уставляючи на місці крапок префікси *роз-* або *без-*.

...шукати, ...кінечний, ...сумнівний,
...ташувати, ...хмарний, ...болісний, ...щеплений,
...*пам'ятний*, ...чесати, ...чарований,
...хвостий, ...*щебетатися*, ...чесний,
...шукати, ...духовність.

- ✳ Позначте в словах вивчені орфограми.
- ✳ Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

- ✳ З'ясуйте за **Тлумачним словником** у кінці підручника лексичне значення слів *духовний*, *духовність*. Чи прагнете ви виплекати духовність у собі? У який спосіб це можна зробити?

255 Перепишіть прислів'я, подані фонетичною транскрипцією слова записуючи літерами.

1. Яка головонька, така й [розмóвон'ка]. 2. Треба [рос:уді́ти], а тоді вже казати й робити. 3. [Розбала́калис'а], як свиня з гускою. 4. [Рос:éрди°лас'а] жаба на болото. 5. [Бе°с:тра́шна] людина сама собі порятунок. 6. Страх — добрий брат [бе°спéки]. 7. Якби страх рятував, заєць був би [бе°с:ме́ртним].

- ✳ Поясніть, що впливає на вимовляння слів із префіксами *роз-*, *без-*.
- ✳ Чи відбиваються відмінності у вимовлянні на написанні таких слів?
- ✳ Яке почуття назване в останньому прислів'ї? Доберіть до цього слова антонім із префіксом *без-*.

256 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Рідна мова — то бе...цінне духовне багатство (*В. Сухомлинський*). 2. Лише добро одне бе...смертне, зло подовгу не ж...ве! (*Шота Руставелі*). 3. Ми віримо гл...боко й бе...конечно що правда і добро не вмере (*За Б. Лепким*). 4. Правди в бр...хні не ро...мішуй (*В. Симоненко*). 5. Бе...мірна т...рпеливість людини! (*М. Стельмах*). 6. Скільки в нас забирає енергії галаслива і бе...глузда м...тушня! (*О. Гончар*).

- ✳ Як ви розумієте вислів *метушня в навчанні*? Чи заважає вона вам? Як ви їй протистоїте? У відповіді вживайте слова *розказати*, *розпланувати*, *безперечний*, *безсумнівний*, *розрахувати*, поставивши їх у потрібній формі. Вимовляйте ці слова відповідно до правил орфоепії.

§ 24. СПРОЩЕННЯ У ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Іноді при творенні нового слова або його зміні виникає важкий для вимови збіг кількох приголосних звуків. Тоді один зі звуків випадає, у результаті чого вимова слова стає легшою, а мовлення — милозвучним. Таке явище називають **спрощенням**.

У групах приголосних **-ждн-, -здн-, -стн-, -стл-** у вимові приголосні [д] і [т] випадають: *радісний* (хоч *радість*), *персні* (хоч *перстень*), *тижневий*, *тижні* (хоч *тиждень*).

У групі приголосних **-слн-** випадає звук [л]: *масний* (хоч *масло*), *навмисне* (хоч *мислити*).

У групі приголосних **-рдц-** випадає звук [д]: *серце* (хоч *сердець*, *серденько*). У зазначених випадках **спрощення позначається на письмі**.

ОРФОГРАМА: ↘

спрощення в групах приголосних:

виїзний, радісний, масний

257 Роздивіться таблицю. Які приголосні випадають у вказаних групах приголосних?

ГРУПИ ПРИГОЛОСНИХ, У ЯКИХ ВІДБУВАЄТЬСЯ СПРОЩЕННЯ	ПРИКЛАДИ
[здн]	<i>проїзний</i> (проїзд)
[ждн]	<i>тижневий</i> (тиждень)
[стн]	<i>корисний</i> (користь)
[стл]	<i>щасливий</i> (щастя)

258 Від поданих іменників утворіть прикметники. Вимовте їх відповідно до правил орфоепії. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК ↘

Швидкість — швидкісний.

Кількість, область, доблесть, піст, масло.

- ✳ Назвіть групи приголосних, у яких відбулося спрощення, підкресліть літери, якими ці приголосні позначаються на письмі.
- ✳ Чи позначилося спрощення на написанні утворених вами слів?
- ✳ Як ви розумієте вислів *масні слова*? Чи доводиться вам такі слова чути? Вимовляти?

Спрощення — явище усного мовлення, воно забезпечує його милозвучність.

Спрощення позначається на вимові слів *шістнадцять, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний, хворостняк*. **Проте на письмі літера *т* у цих словах зберігається, тому ці слова потрібно запам'ятати.**

При вимові прикметників, утворених від іншомовних слів із кінцевим **ст** звук [т] здебільшого випадає, проте на письмі літера **т** зберігається: *контраст — контрастний, баласт — баластний, аванпост — аванпостний*.

259 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де це потрібно, пропущену літеру.**

Ус..на відповідь, зап'яс..на прикраса, хвас..ливий заєць, капос..ний кіт, *аванпос..ний* загін, *балас..ний* запас, пес..ливі слова, доблес..ний воїн, улес..ливий ворог, почес..не звання, кіс..лява риба, облас..ний архів, виїз..на нарада, кількіс..ний склад, контрас..ні кольори.

- ✳ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за **Тлумачним словником** у кінці підручника.
- ✳ Позначте у словах орфограму «спрощення в групах приголосних».

260 **Зі слів утворіть сполучення іменника з прикметником, запишіть їх.**

ЗРАЗОК → *Користь, порада — корисна порада.*

Проїзд, квиток; радість, звістка; совість, душа; пестити, вітрець; чесність, слова; заздрість, сусід; контраст, душ; кількість, зміни; якість, робота.

- ✳ Позначте у словах орфограму «спрощення в групах приголосних».

261 **Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі слова.**

1. По-справжньому ... той, хто визнає свої вади. 2. Язикатий і ... часто буває лінивий. 3. Чоловік ... — часто нечесний. 4. З моря вибрався ..., а в річці втопився. 5. Найцінніша прикраса та, що 6. По дрова йди в діброву, по хмиз у 7. З ... рибки несмачна юшка.

ДОВІДКА ↴

Рідкісний, кістлявий, доблесний, хвастливий, облесний, щасливо, хворостняк.

- ✳ Позначте у словах орфограму «спрощення в групах приголосних».

262 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ГРУПАХ

Продовжіть усно речення так, щоб утворилося висловлення. Використайте слова заздрісність, хвастливість, злісність, улесливість, чесність, совісність.

Не всі з нас спроможні порадіти за чужі успіхи. Дехто виявляє такі риси, як Не всі позбавлені таких якостей, як

Здатність порадіти за товариша — якість, що виявляє в нас... .

- ❖ Як ви розумієте слова поета Вадима Крищенка : «У житті бувають друзі різні — я на цьому серце вже обпik». Що означає вислів обпикати серце? Чому у виборі друзів слід бути перебірливим?

263 До поданих слів доберіть спільнокореневі, у вимові яких відбувається спрощення. Дібрані слова запишіть літерами та передайте звукописом.

ЗРАЗОК → *Користь* — *корисний* [корисний].

Вість, блиск, контраст, очищення, компост, шелест, цілість, форпост, стелити.

- ❖ У яких із дібраних вами слів спрощення відбувається лише у вимові?
- ❖ Позначте у словах орфограму «спрощення в групах приголосних».

264 Перепишіть, уставте, де це потрібно, літери.

Як багато важить слово! Слово буває строге і пес...ливе, щире і хвас...ливе, образливе й лагідне, ненавис...не й підбадьорливе. У ньому наші *почуття*, переживання, *емоції*. Ми можемо тремтіти від доторку слова, відчувати щас...ливі й радіс...ні хвилини (За М. Людкевич).

- ❖ Позначте у словах орфограму «спрощення в групах приголосних».
- ❖ Витлумачте лексичне значення виділених слів, звертеся з **Тлумачним словником** у кінці підручника.
- ❖ Укажіть ужиті в реченнях антоніми. Яка їхня роль у мовленні?
- ❖ Витлумачте (усно) суть прислів'я: *Лагідні слова роблять приятелів, а сердиті — ворогів*. Уживайте використані в тексті антонімічні пари.

265 Прочитайте речення. Визначте слова з орфограмою «спрощення в групах приголосних».

1. Як в степу крутила біла сніговиця, вийшла в поле чисте капосна лисиця (В. Іванович). 2. Побачила заздрісна лисиця у крука м'ясо і захотілося їй його відібрати (Езон). 3. Улеслива лисиця таки домоглася свого (З учнівського твору). 4. Особливості життя лисиці свідчать, що це досить підступний і злісний хижак (З підручника).

- ❖ Якими частинами мови є визначені вами слова? Доберіть слова, від яких вони утворені. Назвіть групи приголосних, у яких відбулося спрощення.
- ❖ Витлумачте слова французького байкаря Жана де Лафонтена (у перекладі Миколи Терещенка): «*Стосуються й людей повчальні ці поради — в образах тварин людські видніші вади!*»
- ❖ Створіть байку (віршами або прозою), висміявши в персонажі-тварині людські негативні риси: *нечесність, улесливість, заздрісність*.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ❖ У чому суть спрощення приголосних звуків? Як спрощення сприяє милозвучності української мови? Наведіть приклади.
- ❖ Як ви розумієте значення слова *милозвучність*?
- ❖ У яких групах приголосних відбувається спрощення?
- ❖ Які приголосні звуки найчастіше спрощуються? Наведіть приклади.
- ❖ Як передається результат спрощення на письмі?
- ❖ У яких словах спрощення відбувається у вимові, але не передається на письмі?
- ❖ Чи відбувається спрощення у прикметниках, утворених від іншомовних слів з кінцевим *-ст*? Наведіть приклади.

Виконайте тестові завдання онлайн

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Читання • Говоріння

УСНИЙ ТВІР-РОЗДУМ НА ТЕМУ, ПОВ'ЯЗАНУ З ЖИТТЄВИМ ДОСВІДОМ УЧНІВ

266 Прочитайте. До якого типу мовлення належить висловлення? Поясніть.

Коня українці здавна шанували, тому що його роль у господарській діяльності людей була надзвичайно важливою. Крім того, кінь був незамінним товаришем козака — захисника рідної землі. Отже, наша повага до цієї благородної, мужньої тварини залишається незмінною.

- ❖ Чому сучасний автомобіль часто називають *залізним конем*?
- ❖ Чому досі не втрачає популярності кінний спорт? Які фізичні й моральні риси допомагає розвивати сучасній людині кінь?
- ❖ Який тип мовлення ви використали, відповідаючи на два попередні запитання? Чому?

Чи не найважливішим для кожної людини вмінням є вміння будувати роздум, тобто міркувати.

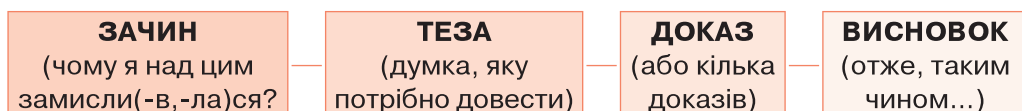
Гарним засобом для формування та вдосконалення такого вміння є робота над **твором-роздумом**.

Твір-роздум розпочинається **зачином**, у якому сказано, чому автор замислився над певною проблемою, що спонукало його до роздумів.

Основна частина твору розпочинається чітко сформульованою тезою (думкою, яку потрібно довести). Далі подається **доказ або кілька доказів** на підтвердження висловленої тези.

Завершується твір-роздум **висновком**. Найчастіше висновок розпочинається словами *отже, таким чином*.

Схема будови тексту твору-роздуму

267 Прочитайте зразок учнівського твору. Визначте в його тексті тезу.

Часто можна почути, що читати книжки сьогодні не обов'язково. Досить подивитися телевізор або переглянути веб-сайти в Інтернеті.

Проте читання книжок необхідне кожному.

Гарна книжка збагачує знаннями й почуттями, розширює кругозір. Вдумливому читачеві книжка допомагає краще зрозуміти життя.

Крім того, читання виховує смак до влучного слова, розвиває грамотність.

Отже, читання книжок потрібне й корисне кожному.

- ❖ Визначте й прочитайте *докази*, які автор твору наводить на підтвердження *тези*. Чи є ці докази, на вашу думку, переконливими?
- ❖ Які докази ви могли б додати? Сформулюйте їх.
- ❖ Прочитайте *висновок*. Яка роль висновку в тексті твору-роздуму?
- ❖ Визначте *зачин*, у якому окреслено проблему, що її хоче обміркувати автор тексту.

268 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ

Прочитайте. Кожен із рядків продовжте. Як бачите, тепер ці рядки можуть стати тезами учнівських творів-роздумів.

- Чому мій улюблений урок...
- Чому моє улюблене заняття...
- Чому моя улюблена книжка...

ПАМ'ЯТКА ↘

Послідовність створення роздуму

- Виберіть з-поміж тез ту, яка цікавить вас найбільше. Запишіть її на чернетці.
- На підтвердження обраної тези доберіть один або кілька доказів і так само запишіть їх на чернетці.
- Сформулюйте й допишіть висновок. До утвореного тексту додайте стислий (з 1–2 речень) вступ.

269 У поданій вище послідовності підготуйте твір-роздум на одну з тем.

- Чи може телебачення замінити книжку.
 - Чому потрібно знати усну народну творчість.
 - Чи варто користуватися словниками онлайн.
 - Чому у спілкуванні з незнайомими людьми потрібно бути обережними.
- ❖ Напишіть твір-роздум на одну з тем.

§ 25. НАЙПОШИРЕНІШІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ**270 Прочитайте пари слів. Назвіть звуки, які змінюються.**

Слово — слів. Школа — шкільний. Нести — ніс. Рука — ручний.
Дорога — дорозі — доріжка. Вуха — у вусі — вушко. Ходити — ходжу.

При зміні форми слів та творенні нових слів деякі голосні та приголосні звуки можуть замінювати один одного, тобто чергуватися.

Наприклад: *с[е]ло — с[і]льський, кни[г]а — кни[з']і — кни[ж]ка.*

Чергування може відбуватися в:

- коренях слів (*дру[г] — дру[ж]ити*);
- суфіксах (*мудр[і]сть — мудр[о]сті*);
- префіксах (*пр[о]рвати — пр[і]рва*);
- закінченнях (*у рідн[о]му — у рідн[і]м*).

271 До кожного з поданих слів доберіть його форму або спільнокореневе слово, у якому відбувається чергування голосних звуків. Слова запишіть парами. Літери, що позначають голосні, які чергуються, підкресліть.

ЗРАЗОК ↴

Коса — кіска.

Сіль, віск, річ, гірка, кістлявий, шостий, щока, плести.

272 Перепишіть прислів'я, подане в дужках слово ставлячи в потрібній формі. Підкресліть літеру, що позначає приголосний звук, який при зміні форми слова чергується.

1. Кривда стоїть на одній (нога), а правда на двох. 2. У чужій (пасіка) бджіл не розведеш. 3. У закритий рот (муха) не влетіти. 4. Град (черепаха) не страшний. 5. І (собака) своєї хати хочеться. 6. Свиня в (барліг), а птах у (дорога). 7. Держи язик на (зашморг).

❖ Визначте слова із сумнівними ненаголошеними голосними, поясніть їхнє написання.

❖ Що уособлюють у прислів'ях, казках і байках бджола, муха, черепаха?

ЧЕРГУВАННЯ [Е]—[І], [Е]—[И] В КОРЕНЯХ ДІЄСЛІВ

273 Прочитайте. Якими частинами мови є подані слова? Визначте в дієсловах корені. Які голосні звуки чергуються в коренях?

Летіти — літати; берегти — оберігати; випекти — випікати.

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки [е]—[і].

Букву і пишуть у коренях дієслів перед наголошеним суфіксом -а- (-я). Наприклад: стр[е]лити — стр[і]ляти; викор[е]нити — викор[і]няти.

ОРФОГРАМА: ↴

літери **е—і** в коренях дієслів

274 До поданих дієслів доберіть спільнокореневі дієслова або утворіть форми дієслів із чергуванням голосних [е]—[і] в коренях. Запишіть слова парами. Позначте орфограму «літери е—і в коренях дієслів».

ЗРАЗОК ↴

Вимести — витікати.

Вимести, сплести, викоренити.

❖ Визначте слова із сумнівними ненаголошеними голосними, поясніть їхнє написання.

275 Перепишіть, у виділених дієсловах виділіть корінь. На місці крапок уставте пропущені літери, позначте в словах орфограму «літери **е—і** в коренях дієслів».

1. Спить, хоч із гармати стр..ляй. 2. Раз на рік і стара рушниця вистр..лює. 3. Не важко стр..ляти, але важко встр..лити (*Народна творчість*). 4. Пану Суботі стр..лила в голову шалена думка (*Іван Франко*). 5. Запорожець вихопив з-за пояса пістоль і вистр..лив (*М. Старицький*).

✳ Відгадайте загадку: *Що за комаха на рушніці сидить? Скільки не стріляй — вона не злетить.* Поясніть написання виділеного слова.

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки [е]—[и].

Літеру **и** пишуть у коренях дієслів перед **р, л**, якщо далі йде наголошений суфікс **-а-**. Наприклад: т[е]рти — вит[и]рати, заб[е]ру — заб[и]рати.

ОРФОГРАМА: ↘

літери **е—и** в коренях дієслів

276 Запишіть дієслова в колонку. Доберіть до кожного дієслова спільнокореневе слово або утворіть його форму з чергуванням голосних [е]—[и] в коренях, запишіть їх.

ЗРАЗОК ↘

Задержати — задержати.

Підперти, натерти, доберуся, завмерти, виперу.

✳ Позначте в словах орфограму «літери **е—и** в коренях дієслів».

✳ Поясніть написання літери **и** в коренях дієслів.

277 Прочитайте, у кожному з дієслів визначте корінь. Які голосні звуки чергуються в коренях дієслів?

1. Унести у вуха — уносити у вуха. 2. Туман застелив очі — туманом застилає очі. 3. Завмерти серцем — завмирати серцем. 4. Умерти зо сміху — вмирати зо сміху.

✳ Розкрийте значення стійких висловів.

278 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Чому я барвінком в гаю не ст..люсь? (*Олександр Олесь*).
2. Я візьму той рушник, прост..лю, наче долю (*А. Малишко*).

3. Будуть зорі вст...ляти розложистий шлях (*Леся Українка*).
 4. Спадав вечірній сутінок і тонує у темряві, що низ вст...ляла (*І. Франко*). 5. Ось луки оксамит зелений прост...ляють (*П. Куліш*).
 6. Коли стел...ться доріжка, козакові не до сну (*Народна творчість*).

❖ Визначте речення з однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

279 Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру. Позначте в словах орфограму «літери *е—и* в коренях дієслів».

1. Можна все на світі виб(е, и)рати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (*В. Симоненко*). 2. Тільки пісня за серце б(е, и)ре (*В. Сосюра*). 3. За нашим городом зацвіла калина, не виб(е, и)рай, батьку, багатого сина (*Народна творчість*). 4. Ніч проміння позб(е, и)рала і змотала у клубок (*Олександр Олесь*).

❖ Складіть речення — побажання одноліткам за фотоілюстрацією.

ЧЕРГУВАННЯ [О]—[А] В КОРЕНЯХ ДІЄСЛІВ

280 Прочитайте пари дієслів. Які голосні звуки чергуються в коренях кожної пари?

Допомогти — допомагати; поклонитися — кланятися; захопити — хапати.

У коренях деяких дієслів чергуються голосні звуки [о]—[а].

Літеру *а* в корені дієслова пишуть перед наступним наголошеним суфіксом **-а-(-я-)**. Наприклад: *ламáти, скакáти, загáняти*.

ОРФОГРАМА: ↴

літери **о—а** в коренях дієслів

281 Перепишіть слова, виділіть у кожному корінь і суфікс, позначте місце наголосу. Позначте в словах орфограму «літери *о—а* в коренях дієслів».

Їзати, ламати, ганяти, скакати, перемагати, прощати.

282 Перепишіть. Позначте в словах орфограму «літери о—а в коренях дієслів». Написання літер о—а в коренях дієслів поясніть відповідним правилом.

1. Світяться мальви, їх вітри не зламали (*П. Перебийніс*).
2. Я не ломивсь ні в які двері, неправді я не бив чолом (*Є. Гуцало*).
3. Швидко голочка тікає, нитка нитку доганяє (*І. Кульська*).
4. Вітер в небі за хмарами гониться (*В. Симоненко*).

- ✱ Поясніть пряме й переносне значення вислову *ломитися в двері*. У якому з цих значень його вжито в поданому реченні?

283 Перепишіть прислів'я, уписуючи пропущені літери.

1. Це муха коня з'їла, а вовк пом..гав.
2. І комар коня з'їсть, якщо вовк пом..гатиме.
3. Дорогі ліки пом..жуть не хворому, а аптекарю.
4. Орел мух не ловить, а слон за мишею не г..няється.
5. Біда біду прог..няє.
6. Що швидше кінь біжить, тим більше його пог..няють.

- ✱ Позначте в словах орфограму «літери о—а в коренях дієслів».

ЧЕРГУВАННЯ [А]—[О] В КОРЕНЯХ СЛІВ

У коренях слів букву а пишемо перед наголошеним складом: *хазяїн, гарячий, калáч, багато*. **У спільнокореневих словах також пишемо а:** *хазяїновитий, гарячкуватий, багатир (багатій)*.

З літерою о пишемо слова *поганий, корявий, солдат, монастир, козак, богатир (силач), лопата, гончар, товар*.

ОРФОГРАМА: ↴

літери **а — о** в коренях слів:
хазяїн, калач, кажан, багатир, богатир, гончар

284 Прочитайте прислів'я. Поясніть написання літер а—о в коренях виділених слів.

1. Без *хазяїна* двір плаче, а без *хазяйки* — хата.
2. Усе *багатство* земля дає.
3. То не *козак*, що не думає отаманом бути.
4. *Багаття* ніколи не насититься дровами.
5. Хто *гарячого* не бачив, той і холодному радий.
6. На колючий терен знайдеться добра *лопата*.

- ✱ Визначте вжиті в реченнях спільнокореневі слова.
✱ Назвіть антоніми.

285 Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

1. Чи не д..вина, що один у б..гатстві бідний, а інший у бідності б..гатиї? (Г. Сковорода). 2. І слави людс..кої зовсім ми не бажали, бо не г..рої ми і не б..гатирі (І. Франко). 3. Сусіди були б..гатенькі, і Кайдашеві хотілося себе показати пер..д б..гатирями (І. Нечуй-Левицький). 4. Нехай ворог знає, повік не гадає знущатися над к..заком! (С. Руданський). 5. Честь с..лдата бер..жи свято. 6. Г..нчара глина годує, а хлібороба — з..мля (Народна творчість).

- ❖ Позначте в словах орфограму «літери а — о в коренях слів».
- ❖ Перечитайте перше речення. Поясніть, як ви розумієте слова Григорія Сковороди.

ЧЕРГУВАННЯ [О], [Е] З [І]**286** Перепишіть пари слів, поділяючи кожне слово рисками на склади. Визначте склади закриті та відкриті.

Школа — шкільний, гора — гірка; бджола — бджілка; джмелі — джміль; семеро — сім; ко́лесо — коліс; громовий — грім.

- ❖ Поспостерігайте: у закритому чи відкритому складах вимовляють звуки [о] та [е]? Звук [і]?

Голосні [о], [е] вимовляють у відкритих складах, звук [і] — у закритих. Наприклад: с[е]ло — с[і]л; к[о]ні — к[і]нь; п[е]чі — п[і]ч.

Чергування [о], [е] з [і] може **не відбуватися** у словах із суфіксами **-ець, -ок**: стілець, ріжок.

Чергування [о], [е] з [і] відбувається **не тільки в коренях слів, а й у суфіксах**. Наприклад: рад[і]сть — рад[о]сті.

ОРФОГРАМА: ↴

літери **о—і, е—і, є—ї** в коренях і суфіксах слів

287 Прочитайте пари слів. Які звуки чергуються у відкритих і закритих складах? У яких словах чергування відбувається в коренях, у яких — у суфіксах?

Воля — вільний; родина — рідний; робота — робітник; ко́есо — колісник; слово — слівце; ягода — ягідка; дробити — дрібний; льоду — лід; Києва — Київ; Харкова — Харків; Миколаєва — Миколаїв; Тетієва — Тетіїв.

288 Прочитайте прислів'я. Чому не відбувається чергування голосних у виділених словах?

1. Що вимовить язик, того не виб'є *кілок*. 2. Такий молодець, що не залізе й на *стілець*. 3. Як не втримав за *ріжок*, за хвостик не вдержиш. 4. Який жнець, такий *сніпець*.

❖ Розкрийте значення першого прислів'я.

289 Перепишіть, подані в дужках слова ставлячи в потрібній формі. Назвіть звуки, які чергуються. Поясніть чергування.

1. У мого (рід) сто (дорога), сто століть у мого (рід) (*І. Драч*).
2. Живе од (корінь) калина так само, як народ од слова «рід» (*М. Малахута*). 3. На обрії (Київ) сходить вишнева зоря (*Л. Забашта*). 4. Туристи в захопленні від музеїв (Львів) (*З газети*). 5. Хмарина тінь згубила в (ячмінь) (*Г. Коваль*).

❖ Визначте слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.

ЧЕРГУВАННЯ [Е]—[О] ПІСЛЯ [Ж], [ДЖ], [Ч], [Ш]

Після шиплячих [ж], [дж], [ч], [ш] у коренях слів звук [е] може чергуватися зі звуком [о]. Наприклад: ч[е]тверо — ч[о]тири; ш[е]стиденка — ш[о]стий.

На письмі таке чергування передається **відповідно до вимови**.

ОРФОГРАМА: ↘

літери **е—о** після **ж, ч, ш, щ** у коренях слів:
чорний, шостий, пшениця, чебрець

290 Прочитайте пари слів. Визначте в кожному слові корінь. Вимовте голосні, що чергуються в коренях після приголосних [ж], [ч], [ш].

Жонатий — оженити. Чернетка — чорний. Пшениця — пшоно.

❖ Визначте в кожному зі слів орфограму.

291 Перепишіть слова, уставляючи пропущені літери.

Веч..ріє, пов..черяти, Ч..рнівці, ч..рний, ч..тири, ч..твер, ш..рсткий, ш..рсть.

❖ Позначте в словах орфограму «літери е—о після ж, ч, ш, щ у коренях слів».

292 Прочитайте прислів'я. Випишіть парами слова, у яких відбувається чергування [е]—[о] після шиплячих приголосних. Позначте в словах орфограму «літери е—о після ж, ч, ш, щ у коренях слів».

1. Від Місяця пшениця не зріє. 2. З однієї пшонини каші на все село не зварить. 3. Перш ніж оженитись, треба роздивитись. 4. Жона тримає хату за три кути, а чоловік за четвертий. 5. День рибу ловить, чотири дні невід сушить.

- ✳ Визначте слова із сумнівними ненаголошеними голосними. Поясність їхнє написання.

293 Перепишіть. Позначте в словах орфограму «літери е—о після ж, ч, ш, щ у коренях слів».

1. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою (*Т. Шевченко*). 2. Ще мале в траві джереленятко ні про що тихенько *жебонить* (*Б. Чепурко*). 3. Чорнобровці чорноброві квітнуть в тиші вечоровій (*В. Кравчук*). 4. Перо й чорнило маю, натхнення лиш нема! (*Леся Українка*).

Помалюймо 3D-ручкою!

- ✳ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за **Тлумачним словником** у кінці підручника.
- ✳ Визначте слова, вжиті в переносному значенні, розкрийте ці значення.
- ✳ Як ви розумієте лексичне значення слова *натхнення*? Звертеся зі **Словником назв почуттів** у кінці підручника.
- ✳ Що сьогодні, у добу панування комп'ютерних технологій, уособлюють слова *перо*, *чорнило*? Складіть речення за фотоілюстрацією.
- ✳ Укажіть слова з орфограмою «букви е, и, що позначають сумнівні ненаголошені голосні».

294 Визначте пропущені в словах літери. Слова з літерою е та слова з буквою о після ж, ч, ш, щ у коренях слів запишіть у дві колонки.

Дж..рельний, звеч..ра, ч..рнило, ч..рствий, ж..лудь, щ..міти, ч..вгати, ш..лудивий, ж..рстокий, ч..рвень.

- ✳ Розкрийте значення стійкого вислову *бити джерелом*.
- ✳ Розкрийте зміст прислів'я: *Джерельна вода — щастя, а не біда*.

295 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ

Доберіть до поданих слів синоніми, у коренях яких були б звуки [е] або [о] після шиплячих приголосних. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК ↴

Засохлий – черствий.

Лоб, квартет, правдивий, зникати, вихований, тліти.

ДОВІДКА ↴

Щезати, чемний, четверо, жевріти, чоло, чесний.

- ❖ У дібраних словах позначте орфограму «літери е—о після ж, ч, ш, щ у коренях слів».

296 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ

Доберіть до поданих слів антоніми з літерами е або о після ж, ч, ш, щ у коренях слів. Слова запишіть парами.

ЗРАЗОК ↴

Неохайний – чепурний.

Грубий, добрий, крик, ганьба, гладкий, м'який.

ДОВІДКА ↴

Честь, жорстокий, шепіт, шершавий, чемний, черствий.

- ❖ Позначте в дібраних словах орфограму «літери е—о після ж, ч, ш, щ у коренях слів».

297 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ч..рнігів древній став понад Десною, над вічною і світлою рікою (*І. Коваленко*).
2. Хмарка пл..ве куч..рява, тихо, як сон, розтає (*В. Сосюра*).
3. Ч..рнобровий ч..рнобривець ч..пурився, дощовою краплею умився (*М. Щербак*).
4. Бдж..ла н..ктар щодня у вулик носить, за це платні від нас не вим..га (*Р. Качурівський*).
5. У того, хто здат..н поч..рвоніти, не може бути ч..рного серця (*Японське прислів'я*).
6. Місто Ч..рнівці славит..ся своїми музеями та парками (*З журналу*).

- ❖ Позначте в словах усі вивчені орфограми.
- ❖ Які музеї є у вашому місті (селі)? Розкажіть про них.

- ✳ Назвіть почуття, які охоплюють вас у музеї. За потреби скористайтеся **Словничком назв почуттів** у кінці підручника.
- ✳ Назвіть відомі вам веб-сайти українських музеїв. Поясніть, чи може ознайомлення з розміщеною на них інформацією замінити екскурсію до музею.

ЧЕРГУВАННЯ [И]—[І] ПІСЛЯ [Ж], [Ч], [Ш], [ШЧ] ТА [Г], [К], [Х] У КОРЕНЯХ СЛІВ

У коренях українських слів після [ж], [ч], [ш], [шч] та [г], [к], [х] вимовляємо [и] або [і]. На письмі їх передаємо відповідно буквами **и** (*життя, чистота, щирий*) або **і** (*жінка, чільний, щітка*).

Буква і передає звук [і], який чергується з [о] або [е]. Наприклад: ж[і]нка, бо ж[о]натий, ж[е]нити; ч[і]льний, бо ч[о]ло; к[і]шка, бо к[о]шеня.

Буква и передає звук [и], який не чергується з [о] або [е]. Наприклад: *жир, чиж, кип'яток, хист*.

ОРФОГРАМА: ↘

літери **и—і** після **ж, ч, ш, щ** та **г, к, х** у коренях слів:
жити, чистий, щит, гість, кішка, чіпкий

298 Доберіть до поданих слів такі їхні форми або спільнокореневі слова, щоб звук [і] чергувався з [о] або [е].

Схід, чільний, ківш, гірський, щітка, щілина, кіптява, щічка, міжгір'я, гірчиця.

- ✳ Виділіть у кожному слові корінь. Визначте в словах орфограму, поясніть їхнє написання відповідним правилом.

299 Перепишіть прислів'я. У виділених словах визначте корені. Доберіть спільнокореневі слова з чергуванням [і]—[о] або [і]—[е], запишіть ці слова в дужках після виділених слів.

ЗРАЗОК ↘

Який гість (гості), такий і калач.

1. Один кіл плота не вдержить. 2. Позиченими зубами кістки не розгризеш. 3. На одному куці *ягід* на всіх не назбираєш. 4. Дома лев, а на війні *тхир*. 5. Воліє *кішка* тріснути, як має каша скиснути. 6. І миша в свою нірку тягне *шкірку*.

- ✳ Підкресліть букви, що позначають звуки, які чергуються.
- ✳ Поясніть написання слів із таким чергуванням, позначте в них орфограму «літери *и* — *і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».
- ✳ Які з прислів'їв указують на певну рису людської вдачі? Назвіть цю рису.

300 ПОПРАЦЬУЙТЕ В ГРУПАХ

Подані словосполучення введіть до самостійно складених речень (усно).

Почуття *гідності*, щире серце, шкідлива звичка, хист до слова.

- ✳ Значення виділеного слова з'ясуйте за **Словником назв почуттів** у кінці підручника.
- ✳ Укажіть слова з орфограмою «літери *и*—*і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів», обґрунтуйте їхнє написання відповідним правилом.

301 Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери.

Ч..стий, зах..сний, веч..рній, вих..дний, *х..мерний*, ч..тання, розх..таний, бдж..лка, ш..рокий, ч..ткий, зак..льцьований, к..сіль, зач..ска, узг..р'я, розк..шний, *х..рлявий*, ж..ночий, підк..дати, самох..ть, шк..длиий, к..птява, переш..птування.

- ✳ Лексичне значення виділених слів з'ясуйте за **Тлумачним словником** у кінці підручника.

302 Усно завершіть прислів'я, дібравши другу частину з довідки. Визначте слова з орфограмою «літери *и*—*і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів».

1. Краса змії в її шкірі, а... . 2. Гірка праця —... . 3. З поганого куща... . 4. Словом як шовком вишиває,... . 5. Коли кіт спить,... . 6. Сорока кричить,... . 7. Хто садив дичку,... .

ДОВІДКА ↴

...а ділом — як шилом шпигає. ...краса людини в її серці...і ягідка кисла. ...солодкий відпочинок. ...той їстиме кисличку. ...то миші господарюють. ...як життя навчить.

303 Запишіть подані слова у дві колонки, уставляючи пропущені літери після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х*:

- з буквою *и*;
- з буквою *і*.

Щ..т, блак..тний, щ..рість, щ..тка, вих..д, ж..ття, ч..сло, к..шка, ш..пучий, к..стлявий, сх..бити, г..ркатися, к..льцевий,

ш..стнадцять, к..піти, зак..дати, виш..вати, ж..тній, щ..лина, ліщ..на, к..снути, тх..р.

304 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Прочитайте. Визначте орфограми у виділених словах, поясніть написання цих слів.

1. Вивести на *чисту* воду. 2. Жити на *широку* ногу. 3. *Викинути* з серця. 4. Стояти *кілком* у горлі. 5. Зазирати в чужу *кишеню*. 6. Розбирати по *кісточках*. 7. Всипати по перше *число*.

- ❖ Розкрийте значення кожного з висловів. У прямому чи переносному значенні вжито в них слова? Свою думку доведіть.
- ❖ Із двома стійкими висловами (на вибір) усно складіть речення.

305 Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені літери.

1. Україна моя поч..нається там, де доля моя усміхається (П. Осадчук). 2. Зг..нуть наші воріженьки, як роса на сонці (П. Чубинський). 3. Добра віра, праця щ..ра нам наблизять *слушний* час (М. Вороний). 4. Спільні всім нам г..дність і мета (М. Доленго). 5. Над усе — ч..стота душі (М. Самійленко). 6. Ти душу лаг..дну свою в гарячу думу перелий (А. Малишко).

- ❖ Лексичне значення виділеного слова з'ясуйте за **Тлумачним словничком** у кінці підручника.
- ❖ Укажіть слова, вжиті в переносному значенні, розкрийте це значення.
- ❖ Позначте в словах орфограму «літери *и* — *і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів», обґрунтуйте написання слів відповідним правилом.
- ❖ Поясніть розділові знаки в реченні з однорідними членами.

306 Назвіть людські якості, увиразнені поданими прислів'ями.

1. Без кінця воду варить. 2. Вигадує, як шовком шиє. 3. Хоч не в лад ступає, зате широко. 4. Упирається, як кілок у тин. 5. Шия з намистом, а голова зі свистом.

ДОВІДКА ↘

Рішучість. Безвідповідальність. Сварливість. Брехливість. Упертість.

- ❖ Визначте слова з орфограмою «літери *и*—*і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів». Поясніть написання цих слів правилом.
- ❖ 2–3 прислів'я введіть до самостійно складеного тексту-роздуму «Яких людей потрібно уникати і чому» (обсяг 4–5 речень).

ЧЕРГУВАННЯ [Г], [К], [Х]—[Ж], [Ч], [Ш]—[З], [Ц], [С]

307 Прочитайте. Вимовте приголосні звуки, які чергуються в кожній з утворених пар слів.

Подруга — подрузі; рука — у руці; муха — на мусі; подяка — подяці, кожух — у кожусі.

До найпоширеніших належать такі чергування приголосних звуків:

- [г]—[ж]: друг — друже, дружба; книга — книжка;
- [к]—[ч]: вовк — вовче, вовчик; рибалка — рибалчин;
- [х]—[ш]: пастух — пастуше, пастуший; птах — пташка, пташина;
- [г]—[з]: книга — у книзі; берег — на березі;
- [к]—[ц]: бік — на боці; око — в оці;
- [х]—[с]: порошок — у поросі; вухо — у вусі.

Такі чергування об'єднуються в один ряд: друг — дружба — друзі; рука — ручний — у руці; лопух — лопушина — у лопусі.

308 Змініть форму поданих слів або доберіть до них спільнокореневі так, щоб у коренях чергувалися приголосні звуки. Запишіть слова парами.

ЗРАЗОК ↴

См^іх — см^ішний.

I. Юнак, друг, рух, відвага, дух, зайчиха, око, плуг, потіха, місяць, лелека, горох, сніг.

II. Молоко, крига, горіх, вік, пух, берег, щука, стріха, язик, нога, мачуха, осика, порошок.

✳ Підкресліть літери, що позначають приголосні звуки, які чергуються.

309 Виділені іменники замініть спільнокореновими прикметниками, що вказують на належність предмета особі.

ЗРАЗОК ↴

Портфель Окс^анки — Окс^анк^и
портфель.

Книжка Маринки. Олівець Ольги. Любов матінки. Стрічка Надійки. Слід мухи.

- ❖ Підкресліть літери, що позначають звуки, які за такого творення чергуються.

310 Письмово розкрийте зміст прислів'я: *Книга — твій друг, без неї, як без рук*. Уживайте такі форми слів *книга, рука, друг* або спільнокореневі слова, у яких відбувається чергування приголосних звуків. Обсяг висловлення — 5–7 речень.

311 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Груша цвіте, наче скупана в моло..і (Є. Гуцало). 2. Просну-лась на стрі..і лелека, дивиться чуло кругом (В. Сосюра). 3. У лепе..і сховався шерех (М. Малахута). 4. Хто це руки лама в завірю..і? (В. Сосюра). 5. Конюшина падає під ноги, в ту..і клонить голо-ви червоні (М. Рильський). 6. Життя в труді й напру..і проліта (Д. Луценко).

- ❖ Визначте слова із сумнівними ненаголошеними голосними. Позначте в цих словах орфограми та поясніть їхній правопис.
- ❖ Укажіть речення, ускладнені однорідними членами, поясніть у них розділові знаки.

312 Перепишіть прислів'я, подані в дужках іменники ставлячи у фор-мі кличного відмінка.

1. Терпи, (хлопець), козаком будеш. 2. Не журись, (козак), нехай ворог плаче. 3. Не шуми (луг), зелений (*байрак*)! 4. Краще, (жук), утікай, бо настане тобі край. 5. (Язик), горе тебе смиче!

- ❖ З'ясуйте лексичне значення виділеного слова за **Тлумачним слов-ничком** у кінці підручника.
- ❖ Вимовте приголосні, які чергуються при зміні форми іменників.

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ У КОРЕНЯХ ДІЄСЛІВ

313 Прочитайте прислів'я, ставлячи подані в дужках дієслова в потрібній формі. Назвіть приголосні звуки, що чергуються.

ЗРАЗОК →

Сити — сиче.

1. Кожна корова своє телятко (лизати). 2. Сові сонце очі (різати). 3. Покірної голови меч не (сікти). 4. Як рубаєш дерево, (берегти) себе. 5. Сидить гультяй на лавиці, кучерики (чесати). 6. Водюю я (чистити) тіло, а словом — душу.

У коренях дієслів відбуваються такі чергування:

- [г]—[ж]: бере[г]ти — бере[ж]у; бі[г]ти — бі[ж]у;
- [з]—[ж]: во[з]ити — во[ж]у, ма[з]ати — ма[ж]у;
- [к]—[ч]: пе[к]ти — пе[ч]у; сі[к]ти — сі[ч]у;
- [с]—[ш]: ко[с]ити — ко[ш]у; мі[с]ити — мі[ш]у;
- [т]—[ч]: ле[т]іти — ле[ч]у; ко[т]ити — ко[ч]у;
- [д]—[дж]: хо[д]ити — хо[дж]у; ра[д]ити — ра[дж]у;
- [ст]—[шч]: чи[ст]ити — чи[шч]у (чищу); ма[ст]ити — ма[шч]у (машу);
- [ск]—[шч]: пле[ск]ати — пле[шч]у (плещу); бли[ск]ати — бли[шч]у (блищу).

314 Кожне дієслово усно поставте у формі І особи однини теперішнього часу. Вимовте приголосні звуки, що чергуються.

ЗРАЗОК ↴

Лазити — лажу.

Носити, казати, кликати, лизати, берегти, летіти, чистити, лагодити, ходити, сидіти, водити, гордитися.

315 Перепишіть прислів'я, уставляючи пропущені літери. За потреби звертайтеся з правилом.

1. Береженого Бог бере..е, а козака шабля стере..е. 2. Як напи..е дурень, то не розбере і розумний. 3. Вогонь пе..е, а вода студить. 4. Не помо..е вороні шампунь, а крукові мило. 5. Буває, що й черепок бли..ить. 6. По одежі стрічають, по уму *прово..ають*. 7. Вода *очи..ає* лише тіло, а сльоза — усе єство.

✳ Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією. Доберіть до цих слів антоніми.

316 Перепишіть, ставлячи подані в дужках дієслова в потрібній формі. Літери, що позначають приголосні, які при утворенні форм дієслова чергуються, підкресліть.

ЗРАЗОК ↴

Місяць (плакати) і сонця шукає.
— *Місяць плаче і сонця шукає.*

1. У маминім садку вітрець гілки (колихати) (*Н. Кир'ян*). 2. Я (погладити) траву, наче теплового звіра (*О. Слоньовська*).

3. А серце голубом (воркотіти) (*Г. Соколенко*). 4. (Посидіти) під кленом крислатим, нап'юся з криниці води (*Б. Дегтярьов*). 5. (Ходити), сумую і питаю, за що я мушу сумувать? (*М. Рильський*).

❖ Вимовте приголосні звуки, які чергуються при творенні форм дієслів.

317 **Перепишіть. Після виділених дієслів запишіть у дужках їхню неозначену форму. Букви, що позначають приголосні звуки, які чергуються, підкресліть.**

ЗРАЗОК ↴

*Летить море, плеще (плескати)
в берег.*

1. Колише рідна пісня нашу долю (*П. Перебийніс*). 2. Я нанижу з калиноньки намиста (*Л. Забашта*). 3. Ой піду я в гай зелений, посаджу я руту (*Т. Шевченко*). 4. Важкими росами трава намокла плаче (*І. Качуровський*). 5. Як все біжить, як міниться, тече! (*Б. Олександрів*). 6. Виходжу на засніжене подвір'я (*М. Рильський*). 7. Ненáвиджу я слабкості свої (*Л. Костенко*). 8. А вітер не співає вже, а свище (*М. Гриценко*).

❖ Чи знаєте ви свої слабкості? Чи хотіли б їх позбутися? Поміркуйте про це.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ❖ Що таке чергування звуків? У яких значущих частинах слова може відбуватися чергування? Наведіть приклади.
- ❖ Які голосні звуки чергуються в закритих і відкритих складах? Наведіть приклади.
- ❖ Які звуки чергуються у формах слів *Київ* — *Києва*, *Чугуїв* — *Чугуєва*?
- ❖ У яких випадках літеру *і* пишуть у коренях дієслів? Наведіть приклади.
- ❖ За якої умови в коренях після букв, що позначають шиплячі та [г], [к], [х], пишуть літеру *и*? Коли пишуть *і*? Наведіть приклади.
- ❖ Наведіть приклади чергування приголосних у коренях дієслів.
- ❖ Складіть пам'ятку щодо дотримання найпоширеніших чергувань приголосних звуків.

Виконайте тестові завдання онлайн

§ 26. ОСНОВНІ ВИПАДКИ ЧЕРГУВАННЯ *у–в, і–й*

318 Прочитайте. Сполучення слів якої з колонок вимовляються легше і звучать милозвучніше?

Записав **в** зошит
Увійшов **в** кімнату
Всеволод **й** Світлана
Сергій **й** Євген

Записав **у** зошит
Увійшов **у** кімнату
Всеволод **і** Світлана
Сергій **і** Євген

❖ Чи змінила значення сполучень слів заміна прийменника **в** на **у** та сполучника **й** на **і**?

Властивість мовлення, що полягає у відсутності важких для вимовлення сполучень звуків, у плавності та виразності, зветься **милозвучністю**.

Українська мова милозвучна, мелодійна, співуча. Головною причиною милозвучності є уникнення збігу як голосних, так і приголосних звуків.

Уникнути нагромадження приголосних можна, використовуючи чергування звуків [у]—[в] та [і]—[й]. Задля милозвучності мовлення свідомо вибираємо прийменник **в** або **у**, сполучник **й** або **і**.

Якщо попереднє слово закінчується, а наступне починається на приголосний звук, між ними вживаємо:

- прийменник **у**: *навчаюсь у школі* [не *навчаюсь в школі*];
- сполучник **і**: *Іван і Марічка* [не *Іван й Марічка*].

Якщо попереднє слово закінчується на голосний, а наступне починається на голосний або приголосний, уживаємо прийменник **в** або сполучник **й**. Наприклад: *учителі й учні* [не *учителі і учні*], *прочитали в книжці* [не *прочитали у книжці*].

Правила чергування стосуються не лише прийменників **у–в** та сполучників **і–й**, а й **початкових літер слів**: *прийшов уранці* [не *прийшов вранці*], *хлопець іде* [не *хлопець йде*].

Порушувати правила чергування у–в, і–й припустимо лише в поезії, якщо того потребує звучання рядка.

319 Перепишіть, на місці крапок уставляючи прийменники **в** або **у**.

Переїхав ... Київ, жили ... Умані, помандрував ... Славутич, завітали ... Одесу, живу ... рідному місті, збудували ... Львові, знайшли ... поштовій скриньці, найсильніший ... команді, ввійти ... воду, знову ... школі.

❖ Поясніть, чим зумовлено ваш вибір.

320 Перепишіть, вибираючи з дужок сполучник. Свій вибір поясніть.

Удень (і, й) вночі, місяць (і, й) зорі, річки (і, й) озера, каштани (і, й) осоки, жоржини (і, й) айстри, орел (і, й) сокіл, верх (і, й) низ, батько (і, й) мати, брат (і, й) сестра, Марія (і, й) Йосип, щастя (і, й) радість, любов (і, й) ненависть, Петро (і, й) Євген, хто (і, й) як, фонетика (і, й) орфографія, синтаксис (і, й) пунктуація.

❖ Виділене сполучення слів передайте звукописом.

❖ Поясніть рядки поета Дмитра Білоуса: *«Коли говориш, як належить, — слово чисте, як роса, і від тебе теж залежить мови рідної краса»*. Яке значення поет уклав у вислів *слово чисте, як роса*?

321 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ**Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру.**

I. Заспівали (у, в)двох, цілком (й, і)мовірно, перейшов річку (в, у)брід, зараз (й, і)демо, завітала (у, в) гості, сам (в, у)дома, поглянь (в, у)гору, це трапилось (в, у)десяте, всіх (в, у)вів в оману, розмістив (в, у)поперек, помітив (в, у)далині, сказав (в, у)се правильно.

II. Прочитав (у, в)перше, зазирнули (у, в)середину, відразу (у, в)пізнали, домовились (і, й)ти, сказала (у, в)певнено, відоме (і, й)мення, охоче (у, в)порядкуємо, сидів (у, в)притул, автомат (в, у)вімкнений, разом (у, в)благали, голова (і, й)де обертом, у вуха (у, в)нести, дивитися зверху (у, в)низ.

❖ Чому не слід уживати після прийменника **в** слово, що починається звуком [в], а після сполучника **і** — слово, першим звуком у якому є [і]? Наведіть приклади.

На початку речення перед приголосним потрібно вживати прийменник **у** та сполучник **і**, тоді як **перед голосним** уживають **в, й**.
Наприклад:

- **У** своїй хаті й стіни помагають. **І** баран буцне, як зачепиш.
- **В** усякої троянди свої колючки. **Й** удень з каганцем не знайдеш.

322 Я — РЕДАКТОР

Прочитайте. Укажіть допущені в реченнях вади, що порушують милозвучність. Відредаговані речення запишіть.

1. В страху очі великі.
2. Не тикай пальцем в небо.
3. Зіркі очі бачать вдень і уночі.
4. Плітку у одне ухо упусти, а в друге випусти.
5. Й вухом не веде.
6. Як вмієш помилятися, то умій виправлятися.
7. Не кожен в читанні силу знає.

- ✳ Поясніть значення чергування [у] — [в] у мовленні.
- ✳ Визначте вжиті в реченнях антоніми.

323 Перепишіть, вибираючи з дужок потрібну літеру.

Судження (у, в) прислів'ях (і, й) приказках висловлюються здебільшого (у, в) вигляді серйозних формулювань. Та найбільшою любов'ю (і, й) повагою користуються вислови *дометні*. (У, в)міння поставитися до своїх труднощів із гумором є ознакою морального здоров'я народу.

Український *гумор* вважають м'яким (і, й) добродушним. Навіть грубувате слівце (у, в)країнець (у, в)міє *делікатно* пом'якшити (і, й) замінити *натяком* (З посібника).

- ✳ З'ясуйте лексичне значення виділених слів за **Тлумачним словничком** у кінці підручника.
- ✳ Як ви розумієте вислів *моральне здоров'я народу*?
- ✳ Які почуття викликають у вас народні прислів'я? Звіртеся зі **Словничком назв почуттів** у кінці підручника.
- ✳ Прочитайте записане, дотримуючи правил орфоепії.

324 Прочитайте слова, укажіть ті з них, у яких початкові звуки [у]—[в] можуть чергуватися. Визначте зі слів ті, у яких заміна [у] на [в] спричиняє зміну лексичного значення слова. У якому слові чергування звуків неможливе?

Уранці, взимку, внести, упіймати, вмовити, вправа, увічливий, вчитель, урок, вразити, урочисто, врожай, усевладний, вслід, Влас, Власенко.

§ 27. ВИМОВА І ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ з- (зі-, с-)

325 Прочитайте. Сполучення слів якої з колонок вимовляються легше і звучать милозвучніше? Чому?

Працею згрієшся
Написав знову
Трапилось з мною
Відбулось з ним

Працею зігрієшся
Написав ізнову
Трапилось зі мною
Відбулось із ним

- ✳ Як ви розумієте вислів *милозвучність мови*? Чим пояснюють милозвучність української мови?
- ✳ Яка роль у милозвучності мови належить чергуванню звуків? Відповідь проілюструйте прикладами з вправи.

Чергування звукосполучень [з]—[зі]—[із] пояснюється милозвучністю української мови. Воно виявляється у вживанні:

- префіксів **з-**, **зі-**, **із-** (**з**робити, **зі**скочити, **із**сушений);
- прийменників **з**, **зі**, **із** (**з** учителем; **зі** мною; **із** другом).

Префікс зі- вживають, якщо корінь слова починається сполученням кількох приголосних. Наприклад: **зі**скочити, **зі**бганий, **зі**ткнення.

Прийменники зі, із уживають:

- між приголосними (сказав **із** викликом),
- якщо наступне слово починається кількома приголосними (**із** справи; **зі** страху),
- перед приголосним на початку речення (**Із** пісні слова не викинеш).

326 Прочитайте, вибираючи з дужок прийменник. Свій вибір поясніть.

Зустрілися (з, зі) товаришем, дізнався (з, зі) словника, вийняв (з, із) портфеля, узяв (з, із) шафи, лист (з, зі) Львова, виступив (з, із) пропозицією, сказав (з, із) радістю.

327 Перепишіть, вибираючи з дужок префікс. Свій вибір поясніть.

(З, зі)штовхнути, (з,зі)рвати, (з, зі)граність, (з, зі)стригати, (з, зі)гнутий, (з, зі)скочити, (з, зі)рвати, (з, зі)в'янути, (з, зі)псувати, (з, зі)ставити, (з, зі)щулений, (з, зі)шкребти, (з, зі)тхнути, (з, зі)стрибнути.

- ❖ Поясніть значення стійких висловів: *зійшло з рук, зігнути в баранячий ріг*.

328 Я — РЕДАКТОР

Перепишіть прислів'я, додаючи на місці крапок префікс з- або зі-.

1. Як не вклонишся, то ягідки не ..рвеш. 2. Гарне створити важко, а ..псувати легко. 3. Поки не впрієш, доти не ..грієшся. 4. Хитку лозину і снігур ..гне, а міцну й лісоруб не подужає. 5. За один раз дерево не ..тнеш. 6. Зробив на п'ятак, а ..псував на гривню.

- ❖ Розкрийте значення останнього прислів'я. У відповіді вживайте слова *зізнатися, зітхати, зіпсувати* (у потрібній формі).

329 Прочитайте. У виділених словах визначте префікси. Назвіть звуки, перед якими префікс з- переходить у с-.

1. Зі щастя та горя *скувалася* доля. 2. Робиш добро — не кайся, робиш зло — зла й *сподівайся*. 3. Здоров'я маємо — не дбаємо, а *стратимо* — плачемо. 4. Глянув — як *сфотографував*. 5. У сіні вогню не *сховаєш*.

Перед звуками [к], [п], [т], [ф], [х] префікс з- переходить у с-.
Наприклад: *сказати, спитати, стерти, схитнути.*

Перед усіма іншими приголосними вживають префікс з-.
Наприклад: *зробити, змішати, зчистити.*

ОРФОГРАМА: ↴

літери **з—с** у префіксі **з- (с-)**:
зміряти, змусити, списати, сказати

330 **Перепишіть. Позначте в словах орфограму «літери з—с у префіксі з- (с-)». Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.**

1. Я *зриваю* полин у долині над самим Дністром (*В. Горлей*).
2. Задивилася хмарка на сонце і вся *зчервоніла* (*М. Вороний*). 3. А ві-тер хмари позганяв, шугне на землю зараз злива (*Т. Угрин*). 4. За-чарований вечір *спливає* у ніч (*В. Якубенко*). 5. Місяць над світом пахучим *срібне* обличчя *схилив* (*В. Сосюра*).

✳ Укажіть слова, вжиті в переносному значенні, розкрийте ці значення.

331 **ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ**

Перепишіть прислів'я, додаючи на місці крапок префікс з- або с-.

1. Усяке діло ..долаєш терпінням. 2. Вище себе не ..кочиш.
3. Мала мурашка, а гори ..точує. 4. Добре ..шиті чоботи добре й носяться. 5. Доки дійде, молоко ..кисне. 6. З чужого коня і посеред болота ..садять. 7. Сто раз пошкодуєш, що ..казав, і лише раз, що ..мовчав.

✳ Визначте прислів'я, протилежні за змістом. Яке з них ви вважаєте правильним? Чому?

✳ Прочитайте речення, вимовляючи слова відповідно до правил орфоепії.

332 **Утворіть від поданих слів нові слова за допомогою префіксів з- або с-. Утворені слова запишіть.**

Берегти, клеїти, чіпляти, прямувати, молотити, мастити, формувати, творити, турбувати, фанерувати, сунутися.

✳ У записаних словах позначте орфограму «літери з—с у префіксі з- (с-)». Написання утворених слів поясніть відповідним правилом.

333 Перепишіть, уставляючи пропущені літери та вибираючи з дужок префікси. Позначте в словах орфограму «літери з–с у префіксі з– (с–)».

1. (З, с)др..гнувся дуб, збудилася зо сну осика тр..петлива (Б. Лепкий).
2. (З, с)трушу..ться сад, як парасолька (Л. Костенко).
3. Оксамитові з..лені в ставок (з, с)х..лились бер..ги (Б. Грінченко).
4. На землю по зоряних (з, с)ходах задуманий вечір (з, зі)йшов (В. Сосюра).
5. (З, с)марніє день, (з, зі)щуляться б..рези, замре коріння в сизій м..рзлоті (Л. Костенко).
6. Може, стежку до тебе десь хр..щатий барвінок (з, с)ховав? (Д. Луценко).

- ❖ Які мультфільми за змістом українських народних казок вам подобаються? Чим саме? У відповіді вживайте слова з префіксами з–, с–: згадати, скласти, здійснити, здобути, стримати та ін.
- ❖ Що ви знаєте про інтерактивну українську казку «Котигорошко» для iPad? Які ще казки ви хотіли б побачити в такому форматі? Свій вибір поясніть.

§ 28. ВИМОВА І ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ роз- (розі-)

334 Роблячи на уроках фізкультури стройові вправи, ви чуєте й виконуєте команди. Спробуйте вимовити їх, замінивши префікс розі- на префікс роз-

За командою «РОЗІЙДИСЬ!» учні мають швидко залишити свої місця й чекати наступної команди.

За командою «Ліворуч приставними кроками на два кроки — РОЗІМ-КНИСЬ!» перший у шерензі залишається на місці, усі інші роблять приставні кроки вбік від нього (З веб-сайта «Підтримка освіти школярів»).

- ❖ У словах-командах визначте корені. Голосними чи приголосними звуками ці корені починаються? Скільки таких звуків стоїть підряд?
- ❖ Зробіть висновок: слова з яким коренем легше вимовляти з префіксом розі-?

Якщо **корінь слова починається з кількох приголосних**, уживають **префікс розі-**. Наприклад: **розігнати, розірвати, розісланий**.
Уживання префікса **розі-** сприяє **милосвучності української мови**.

335 Прочитайте речення спочатку мовчки, а потім уголос, замінюючи у виділених словах префікс розі- на префікс роз-. Зробіть висновок.

1. *Розіслалась* далека дорога (Д. Загуг). 2. Незабаром шлях *розійшовся* на два боки (Л. Смілянський). 3. Теплою серця *розігрів* кров (К. Степчин-Гнесь). 4. *Розішлю* свої думи в дозори (В. Симоненко).

✳ Обґрунтуйте вживання у виділених словах префікса *розі-*.

336 Перепишіть прислів'я, виділіть у словах префікс розі-, обґрунтуйте його вживання.

1. Розійшовся розум по завулках, а в серединці нічого не залишилося. 2. Як розізлився, то де й розум дівся. 3. Одна збрехала, друга не розібрала, а третя по-своєму переказала. 4. Не впускай вовка в кошару, щоб не розігнав отару. 5. Як глини не розімнеш — глечика не зліпиш. 6. Дружба — як дзеркало: розіб'єш — не складеш.

✳ Поясніть, у який спосіб префікс *розі-* сприяє милосвучності мови.

✳ Як ви розумієте стійкий вислів *розійтися в поглядах*? Складіть із ним речення (усно).

337 Перепишіть слова, уписуючи на місці капок префікс розі- або роз-.

...слати, ...колоти, ...гнутись, ...минутися, ...містити, ...злити, ...мкнений, ...тікаться, ...рвання, ...іскривати, ...рвати, ...спаний.

✳ Із двома словами (на вибір) складіть речення (усно).

✳ Поясніть значення стійких висловів: *розігнути спину, розім'яти кісточки, розірвати на шматки*.

338 Я — РЕДАКТОР

Перепишіть, вибираючи з дужок префікс. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Дош (роз-, розі-)йшовся, (роз-, розі-)гулявся (Михайло Стельмах). 2. А блискавка хмару (роз-, розі-)дирає (Т. Шевченко). 3. Десь за Дніпром (роз-, розі-)сипались у небі вогні (За О. Гончаром). 4. Вогонь (роз-, розі-)ходився, розігрався (Панас Мирний). 5. Свіжий

вітер (роз-, розі-)гнав гнітючу задуху (*І. Цюпа*). 6. Блискавки раз за разом (роз-, розі-)тинали темряву (*М. Трублаїні*). 7. Вітри (роз-, розі-)гнали мряку й відкрили очам блакитне небо (*В. Гжицький*).

- ❖ Роздивіться фотоілюстрацію. Чи доводилося вам потрапляти в грозу? Як потрібно в такому разі поводитися? Уживайте слова з префіксами, поставивши їх у потрібній формі: *розпізнати, розказувати, розряд, розітнути, не розмірковувати, не розслаблятися, розташований*.

339 Перепишіть речення, у виділених словах позначте префікси.

1. *Розквітне* щедро наше рідне слово (*І. Шевченко*). 2. Із блакиті й колосків в небі прапор наш *розцвів* (*Н. Бондаренко*). 3. Не *розірват* з життям мого єднання (*В. Сосюра*). 4. *Розійшлися* журні мислі, не туманять мого чола! (*За П. Грабовським*). 5. *Розіллявся* тихий Дунай, ще й бистра річка (*Народна творчість*). 6. І сивий дуб від жару *розімлів* (*А. Малишко*).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ❖ Як ви розумієте вислів *милозвучність мови*? Яким чином досягається милозвучність української мови?
- ❖ Чому сприяє чергування прийменників **у—в** та сполучників **і—й**? Чи чергуються **[у]—[в]**, **[і]—[й]** на початку слів? Наведіть приклади.
- ❖ У яких випадках слід уживати префікси **з-, роз-**, а в яких — **зі-, розі-**? Наведіть приклади.
- ❖ Як вимовляють приголосні в кінці префіксів **роз-, без-**? Із чим пов'язано зміни в їхній вимові?
- ❖ Перед якими звуками префікс **з-** переходить у **с-**? Наведіть приклади.
- ❖ З орфографічного словника випишіть 5 слів, що починаються префіксом **с-**, поясніть їхнє написання.

Виконайте тестові завдання онлайн

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Говоріння • Письмо

НАПИСАННЯ ЕСЕ (РОЗМІРКОВУВАННЯ В ДОВІЛЬНІЙ ФОРМІ)

340 Прочитайте висловлення. Якою мірою ви згодні з його автором? У чому хотіли б йому заперечити?

Батьки часом гніваються на мене за те, що багато часу я витрачаю на комп'ютерні ігри. І вчителька сердиться, якщо в школі я користуюся мобільним телефоном.

Ну ніяк не хочуть дорослі зрозуміти, що ігри — це не лише відпочинок! Вони розвивають увагу, тренують швидкість реакції. Завдяки телефону я спілкуюся з товаришами, одержую та передаю важливу інформацію.

Гадаю, треба частіше звертати увагу дорослих на корисність сучасних електронних пристроїв! Постійно підкреслювати, що діти й молодь звикли ними користуватись і мають від того велику користь. Телефон, айфон, айпад не відволікають, а допомагають!

- ❖ Чи цікаве вам прочитане висловлення? Що ви могли б додати?
- ❖ Доберіть до висловлення заголовок. Що він відбиває: його тему чи головну думку?

Невелике за обсягом (5–7 речень) висловлення, що передає думки й почуття автора з приводу певного явища чи події, називається есе.

В есе можуть поєднуватися різні типи мовлення, хоч перевага зазвичай надається **роздуму**: автор намагається переконати читача в слушності своїх думок. Добре, якщо есе створює враження «живої бесіди» з читачем.

Форма есе довільна: свої думки, почуття та враження автор висловлює в зручній для нього послідовності.

Цінність есе — у щирості, самостійності й оригінальності думок. Автор тексту має право на фантазію та уяву. Есе виграє, якщо в ньому є несподівані думки та непередбачувані висновки.

341 Прочитайте. Назвіть властиві висловленню ознаки есе.

Висловлюймося зрозуміло!

Певно, ви звертали увагу на те, що в коментарях до розміщених в Інтернеті текстів багато дописувачів не ставлять розділових знаків. Головне для них — зміст.

Коли я бачу коментар без жодної коми, то згадую давній жарт. У королівстві трапилася якась важлива подія. Розбиратися в королівстві не було часу. І він записав рішення: «Стратити не можна помилувати». Ніхто не зрозумів нічого.

Малесенька комочка може повністю змінити зміст речення. Тож висловлюймося зрозуміло! Ставмо розділові знаки! Вивчаймо рідну мову!

- ❖ Сформулюйте тему висловлення. Наскільки важливою й цікавою є вона для вас?
- ❖ Чи згодні ви з висновком автора есе? Якою мірою?

342 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ

Складіть есе про милозвучність і красу рідної мови. Застосуйте знання, здобуті на попередніх уроках. Скористайтесь пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА ↘

Як працювати над есе

1. Пишіть лише про те, що вам справді цікаво. Тема есе має хвилювати передовсім його автора.
2. Визначте: чим саме ця тема вас зацікавила та схвилювала. Причину свого зацікавлення сформулюйте й запишіть 1–2 реченнями.
3. Поміркуйте: що й чому в ставленні до цієї теми інших людей вас дивує, тривожить, не влаштовує. Напишіть про це 1–2 реченнями.
4. Замисліться, що б ви хотіли порадити читачеві й самому собі у ставленні (сприйнятті, розвитку, використанні тощо) того, що ви зробили темою свого есе. Сформулюйте й запишіть такі поради 2–3 реченнями. Це — ваші особисті висновки.
5. Уважно перечитайте записаний текст. Якщо порушена послідовність викладу, відсутній зв'язок між думками, внесіть виправлення.
6. Зверніть увагу на багатство, образність мови складеного тексту. За потреби додайте епітетів, використайте синоніми й антоніми.
7. Доберіть до складеного есе виразну й цікаву назву.

- ❖ Попрацюйте спочатку індивідуально, потім обговоріть написане в групах.
- ❖ Написані різними групами есе прочитайте в класі та обговоріть.
- ❖ Найцікавіші, на вашу думку, есе оприлюдніть на шкільному веб-сайті.

§ 29. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ. БУКВИ *ь, і, є, ю, я*. СПОЛУЧЕННЯ ЛІТЕР *ьо, йо*

Приголосні звуки бувають **тверді, м'які та пом'якшені**.

Деякі приголосні за твердістю й м'якістю утворюють пари:

[д] — [д'], [т] — [т'], [з] — [з'], [с] — [с'], [дз] — [дз'], [ц] — [ц'], [н] — [н'], [л] — [л'], [р] — [р'].

Не мають пари м'яких такі приголосні:

- **губні** [б], [п], [в], [м], [ф];
- **шиплячі** [ж], [ч], [ш], [дж].

Ці приголосні лише трохи пом'якшуються: [б'ік], [роздор'іж:'а].
 Приголосні [г], [ґ], [к], [х] завжди **тверді**. Пом'якшуються вони лише перед голосним [і]: [к'іт], [ґ'ірко].
 Приголосний [й] завжди **м'який**.

343 Прочитайте. Назвіть слова, звучання яких розрізняється лише твердістю/м'якістю одного з приголосних.

1. Про нього кажуть: «Він неба син», бо птах цей любить небесну синь (А. Качан). 2. Коли цвіли в селі бузки, летіли лугом три бузьки (А. Камінчук). 3. Ось дитиночка мала, ми звемо її «маля» (З журналу).

❖ Чи змінила твердість/м'якість приголосного значення слова? Поясніть.

344 Передайте подані слова фонетичною транскрипцією.

ЗРАЗОК → *Щирість* [шчір'іс'т'].

Мить, п'ять, радість, гідність, українська, листя, щастя, сніг, пісня, сьогодні.

❖ Укажіть слова, у яких одна літера передає на письмі пом'якшення двох попередніх приголосних.

345 Розгляньте таблицю. Яке звукосполучення позначає на письмі сполучення літер йо? Для чого вживають сполучення буквьо?

Літери йо	Літериьо
передають на письмі сполучення приголосного [й] з голосним [о] на початку слова або складу: <i>йодистий, гайок</i>	передають на письмі м'якість попереднього приголосного та голосний [о] в середині або в кінці складу: <i>льон, сьомий, бадьорість</i>

ОРФОГРАМА: ↘

буквосполучення **йо,ьо**:
йогурт, район, дзьоб, сьогодні, у нього

346 Перепишіть слова, ділячи їх на склади. Позначте в словах орфограму «буквосполучення йо,ьо». Написання слів поясніть правилом.

ЗРАЗОК ↘

Біль-йон.

Знайомий, йорж, *дзьобнути*, сьомга, крайовий, *майорити*, трьох, *мільйон*, Воробйов, Корабльов.

❖ Виділені слова передайте звукописом.

347 Перепишіть, позначте в словах орфограму «буквосполучення йо, ьо».

1. Помилки друзів ми повинні виправляти або прощати, коли вони не *серйозні* (Г. Сковорода). 2. *Працьовитість* українців викликає повагу в інших народів (*З газети*). 3. У порожньому житті немає втіхи (Б. Грінченко). 4. А ти розбий сонливості льодок! Розправляй свої крила в польоті! (Л. Забашта). 5. *Сьогодні* я такий бадьорий! (В. Сосюра). 6. І тільки тих поважають мільйони, хто поважає мільйони «я» (В. Симоненко).

❖ Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

❖ Яке життя можна назвати *порожнім*? Що означає порада *розправити крила в польоті*?

❖ Як ви розумієте зміст останнього речення? Поясніть.

348 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Подані слова поставте в такій формі або доберіть до них спільно-кореневі, що містять буквосполучення *йо* або *ьо*. Дібрані слова запишіть, поясніть їхнє написання.

ЗРАЗОК ↴

Піднімати – підйомний.

Синій, край, пень, сім, лід, воювати, бій, рубець, колір.

❖ Позначте в словах орфограму «буквосполучення йо, ьо».

349 Уставивши буквосполучення йо або ьо, запишіть слова в дві колонки.

Дз..б, брон..вик, баталь..н, л..довик, во..вничий, т..хкати, медаль..н, с..мий, зверхн.., кра..вий, Андрі..вич, з..мка, га..к, сл..за, Солов..в, Мурав..в, ма..нез.

350 Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені букви.

1. Я про ж..ття сп..таю у зозульки. Вона мовчить, обкл..овує бурульки (Л. Костенко). 2. Соловейко — пташка нев..личка, як горобчик, щ..глик чи с..ничка. Та один він т..охкає, співає, в Україні кожний його знає (С. Кузьменко). 3. С..огодні над Буль..онською

моєю ключем пер..літали журавлі (*М. Рильський*). 4. Гава гудзики знайшла, думала — горішки. Ро..колоти не змогла й дз..об зігнула трішки (*Н. Матюх*).

- ❖ Позначте в словах вивчені орфограми.
- ❖ Поясніть розділові знаки в реченнях з однорідними членами.

351 Прочитайте речення. У якому стилі їх складено? Свою думку доведіть.

1. Із забутих дитячих книг знайомий з'являється заєць (*Майк Йогансен*). 2. Зимовий деньок як комарів носок (*Народна творчість*). 3. Закладав холод іклами бурульок (*Л. Костенко*). 4. Хвилясто хльоскають вітри (*Б.-І. Антонич*). 5. Треба швидше у лісочок, де стоїть старий пеньочок (*К. Перелісна*). 6. Уві сні наш заєць знову задрімав. Якби не в сні, то де б йому дрімати? На теплу землю вухонько поклав і серце своє заяче під лапи (*М. Вінграновський*).

- ❖ Визначте в реченнях слова з орфограмою «буквосполучення йо,ьо».
- ❖ Складіть для першокласників новорічну казку про те, як казковий заєць прийшов до школи вчитися, запишіть її. Використайте слова *сьогодні, його, у нього, сльози, бойовий, по-дружньому, йогурт*.

§ 30. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ ЗНАКА М'ЯКШЕННЯ

352 Прочитайте вірш. Вимовте виділені слова.

Після Щ та перед Ю
В алфавіті я стою.
Де з'являюся у слові —
Звука змінюю вимову.
Ще творити звук дива —
Зовсім змінюю слова.
На столі пухкенька *булка*,
Я ж устряв —
І вийшла *булька*.
На широкий вибіг *лан* —
І уже з'явилась *лань*.

Був на пляжі —
скрізь там *галька*.
Я утік — з'явилась *галка*.
У торбинку сипав *рис*,
З торби вискочила *рись*.
Рись напала враз на *ос*,
Загарчала: «Ось вам, *ось!*»
Не жаліли *оси жал*,
Рисі їм було не *жаль*.
Витівник я отакий.
Хто я, діти? Знак м'який!

Ліна Біленька

- ❖ Яка різниця в написанні слів кожної виділеної пари? Якими звуками слова кожної пари різняться?
- ❖ Для чого вживають *знак м'якшення*?

353 Розгляньте таблицю. Поясніть написання поданих після неї слів.

ЗНАК М'ЯКШЕННЯ СТАВЛЯТЬ	
після літер д, т, з, с, ц, л, н , якщо вони передають м'які звуки [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н]	<i>мідь, мить, мазь, міць, вільно, станьте</i>
після літер, що позначають м'які приголосні, перед наступним твердим	<i>батько, донька</i>
після м'якого приголосного [л'] перед наступним м'яким приголосним	<i>учительська, сільський, рибальський, їдальня, пальці</i>
у дієсловах на -ть, -ться	<i>навчається, змагаються</i>
у суфіксах -еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-	<i>маленький, зіронька, чорнюсінський</i>

ОРФОГРАМА: ↴

знак м'якшення:

сядь, кінь, сіль, польський, сміється, рівнесенький

Вогонь, сталь, гість, колодязь, вісь, хлопець, ґедзь, стільці, читальня, пильність, будять, ходять, здається, кульбаба, навчаються, рученька, вірнесенький, молодюсінський, свіжісінський.

354 Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок пропущені літери. Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».

1. Кожний молодец.. на свій *взірец*.. 2. Наш господар молоден..кий, під ним коник воронен..кий. 3. Без гет..мана війс..ко гине. 4. Не сун.. носа до чужого проса. 5. Бджола летит.., де мед пахтит... 6. Хто в темряву *дивиться*, той од світла кривиться.

❖ Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

❖ Поясніть уживання знака м'якшення відповідними правилами.

Дієслова на **-ть, -ться** вимовляють так: *здається* [з д а й е ц:'а], *називається* [н а з и° в а й е" ц:' а], *вмивається* [в м и° в а й е" ц:' а]. Така вимова відповідає правилам української орфоепії.

355 Перепишіть прислів'я, уписуючи на місці крапок дібрані з довідки дієслова. Передайте ці дієслова звукописом.

ЗРАЗОК → *Прислів'я не помиляється* [п о м и° л' а й е" ц:'а].

1. Велика дорога ... з першого кроку. 2. Хто біжить, той
3. Усе добре, що добре 4. Лякана ворона куца 5. У гурті каша добре

ДОВІДКА ↘

Кінчається. Їсться. Спотикається. Боїться. Починається.

356 Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфікса **-ськ-**. Слова запишіть парами, суфікси виділіть.

ЗРАЗОК ↘

Полтава – полтавський.

Дніпро, Україна, Київ, Чернігів, Тернопіль, учень, школяр, учитель, професор, місто, село.

✳ Позначте в словах орфограму «знак м'якшення». Поясніть написання слів правилом.

357 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

До поданих слів доберіть спільнокореневі слова зі значенням здрібнілості або пестливості з суфіксами **-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**. Слова запишіть парами, суфікси виділіть.

ЗРАЗОК ↘

Брова – брівонька.

Мова, серце, голова, рука, рідний, гарний, милий.

- ✳ Чи вживаєте ви слова зі значенням здрібнілості або пестливості, спілкуючись із маленькими дітьми? Чому? Наведіть приклади.
- ✳ Розкажіть початок будь-якої казки, уявляючи, що розповідаєте її трирічній дитині. Використайте 4–5 слів із суфіксами **-еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-**.

358 Я — РЕДАКТОР

Розгляньте таблицю на с. 159. Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення.

Натал..чин, Юл..чин, лял..чин, рибал..чин, Тетян..чин, нен..чин.

✳ Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».

Знак м'якшення пишуть у сполученнях -льц-, -льч-, -ньц-, -ньч-, які походять від -льк-, -ньк-.

ПОРІВНЯЙТЕ:

-льк- — -льц-, -льч-	-лк- — -лц-, -лч-
вчителька — учительці, учительчин	голка — голці, голчин
-ньк- — -ньц-, -ньч-	-нк- — -нц-, -нч-
донька — доньці, доньчин	Оленка — Оленці, Оленчин

359 Поставте подані іменники у формі давального відмінка однини й запишіть. Поясніть уживання і невживання знака м'якшення.

ЗРАЗОК ↴

Яблу́нка — яблуньці.

I. Матінка, матусенька, Лізонька, Маланка, Галька, Галинка, русалка, зозулька, хатинка, нянька, соломинка, долонька.

II. Калинонька, калинка, сопілка, парасолька, вишенька, вишиванка, ополонка, бурулька, гілка, дитинка, пригодонька, пінка.

❖ Назвіть приголосні, які чергуються при зміні форми поданих слів.

360 Перепишіть, подані в дужках іменники ставлячи в потрібній формі.

1. У чужій (сторонка) не так світить сонце (*Народна творчість*). 2. На (квітонька) бджілка спивала росу (*І. Кульська*). 3. Прийшла зима люта, а (сосонка) байдуже! (*Олена Пчілка*). 4. До березки я пригорнуся і пошлю (перепілка) привіт (*С. Будний*). 5. Висить зоря на срібній (павутинка) (*Л. Закордонець*). 6. Ніде нема порадоньки (голівонька) бідній! (*Ю. Федькович*). 7. Понад Дніпро гуде метро, і (рибонька) не спиться (*І. Малкович*).

❖ Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».

361 Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, знак м'якшення.

1. Зроду бравий запорожец.. ні сл..озинки не пролив (*Я. Щоголів*). 2. Козак — душа не вередлива, він у пеклі не мерзне, в ополон..ці не пріє (*Народна творчість*). 3. Доля куєт..ся у боротьбі, дужий не гнет..ся, гнут..ся слабії (*М. Вороний*). 4. Ніде нема по-

радон...ки голівон...ці бідній! (Ю. Федькович). 5. У спіл...ці з друзями й братами ти долю викував свою (М. Рильський).

❖ Позначте в словах вивчені орфограми.

362 Розгляньте таблицю. Поясніть написання поданих після неї слів.

ЗНАК М'ЯКШЕННЯ НЕ СТАВЛЯТЬ	
після літер б, п, в, м, ф; ж, ч, ш; г, к, х	голуб, стовп, кров, ніч, змаж, пишеш
після р , що позначає твердий звук [р]	Харків, повір
перед буквами, що позначають м'які або пом'якшені приголосні	пісня, кузня, цвях, весняний, але тьманий (бо тьма), різьбяр (бо різьба)
після н перед ж, ч, ш, щ	тонший, кінчик, барабанщик

Любов, насип, пісня, після, тьманий, різьбяр, дощ, береш, мізинчик, інший, менший.

363 Я — РЕДАКТОР

Прочитайте прислів'я. Визначте слова з орфограмою «знак м'якшення».

1. Що буде, те буде, а козак пан...щини робит...не буде. 2. Біл...ше думай, а мен...ше говори. 3. Яка пташка, така й піс...ня. 4. Гарно ти співаєш..., та слухати не хочет...ся. 5. Ліпше синиця в руках, ніж голуб...настрісі. 6. Добрий кухар... — найкращий лікар... 7. Чистен...кі вікон...ця сміють...ся до сон...ця. 8. Близ...ка соломка краща далекого сін...ця. 9. Вовку не вір..., бо то звір... 10. Що тобі не мило, ін...шим не зич... .

❖ Обґрунтуйте наявність і відсутність знака м'якшення правилами.

364 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

Запишіть слова у дві колонки:

● зі знаком м'якшення;

● без знака м'якшення.

Курін..., степ..., сіл..., кров..., українець..., кін..., мудрець..., сот...ня, ніч..., кобзар..., óлен..., насип..., стіл...ці, бакен...щик, балкон...чик, сім..., сяд..., мен...ший, ніж..., перець..., кін...чик, секретар..., тін..., перевір... .

Якщо в дієсловах на -ть, -ться знак м'якшення пишуть, то дієслова на -ш, -шся пишуть без знака м'якшення.

Наприклад: *знають, люблять*, але *знаєш, любиш*.

365 **Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, знак м'якшення.**

1. Дерево з глибоким корінням не боїт..ся бурі. 2. Довгий язик за зубами не *тримаєт..ся*. 3. Язик говорить.. — голова розплачуєт..ся. 4. Честі в аптеці не купиш.. . 5. Їж.. мед, але стережися бджоли. 6. Бджола летит.., де мед пахтит.. . 7. Ледар.. три дні надуваєт..ся, поки взуваєт..ся. 8. *Граєш..ся* з ножем — неодмінно поріжеш..ся. 9. Сип.. із порожн..ого в пуста!

❖ Позначте в словах орфограму «знак м'якшення».

❖ Виділені слова передайте фонетичною транскрипцією.

366 **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення.**

1. І народжуют.. піс..ні серця струни голос..ні (*В. Сосюра*). 2. Ювеліри— не митці, обточують камін..ці, і на той камін..чик падає промін..чик (*Н. Поклад*). 3. А горобці в ал..тан..ці тан..цюют.. вран..ці тан..ці (*Г. Бойко*). 4. Хвилі не вір..те мінливій! (*Б. Грінченко*). 5. Плюскоче хвил..ка тепла і жива, на камін..ці пісочок налива (*Л. Костенко*). 6. Ось відпочин..те в моїй хатин..ці, у мене є тут для вас гостин..ці! (*Н. Забіла*). 7. Хай вас лінощі не точат.., хай не ваблят.. витребен..ки, хай вам учит..ся леген..ко, хай читаєт..ся охоче (*В. Лагода*). 8. Чим біл..ше знаєш.., тим біл..ше можеш.. (*Е. Абу*).

❖ Як ви розумієте зміст останнього речення? Розкажіть про це, уживаючи дієслова *читаєш, слухаєш, міркуєш*.

367 **Перепишіть, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення.**

1. Ноги спотикають..ся, а голові дістаєт..ся (*Народна творчість*). 2. Ти починаєш.. все спочатку, коли об труднощі спіткнеш..ся (*О. Радишевська*). 3. Я вірив, що краще всього піс..ні, які знав дідусь (*В. Симоненко*). 4. Бат..ків хліб навчит.., як треба жит.. . 5. Де хата білен..ка, там родина ріднен..ка (*Народна творчість*).

❖ Поясніть уживання розділових знаків.

❖ Позначте в словах вивчені орфограми.

368 **У зазначеній на с. 162 послідовності зробіть фонетичний розбір поданих слів.**

Гордість, яблуня, джміль, гедзь, щастя.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВА

1. Назвіть слово. Визначте кількість складів у ньому.
2. Назвіть склади відкриті й закриті. Визначте, який склад наголошений.
3. Укажіть голосні звуки, поясніть їхню вимову й позначення їх на письмі.
4. Назвіть приголосні звуки (дзвінкі чи глухі, тверді чи м'які). Поясніть їхню вимову й позначення їх на письмі.
5. Визначте кількість літер і звуків у слові.

ЗРАЗОК УСНОГО ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ →

У слові *блакить* два склади.

Перший — відкритий, другий — закритий. Другий склад — наголошений.

Голосні звуки: [а] — ненаголошений, позначається літерою *а*; [и] — голосний, наголошений, позначається буквою *и*.

Приголосні звуки: [б] — приголосний, дзвінкий, губний, твердий, позначається літерою *б*; [л] — приголосний, дзвінкий, твердий, позначається літерою *л*; [к] — приголосний, глухий, твердий, позначається буквою *к*; [т'] — приголосний, глухий, м'який, позначається буквами *т і ь*.

У слові 7 літер і 6 звуків.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ →

Блакить — [б л а к и т'].

[а], [и] — голос., букви *а, и*.

[б] — пригол., дзвінкий, губний, твердий, літера *б*;

[л] — пригол., дзвінкий, твердий, літера *л*;

[к] — пригол., глухий, твердий, буква *к*;

[т'] — пригол., глухий, м'який, букви *т і ь*.

7 літер і 6 звуків.

§ 31. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

- 369** Прочитайте подані парами слова. Які звуки позначаються виділеними в кожному слові сполученнями букв? М'якими чи твердими є приголосні? Один чи два звуки позначає в кожному слові буква *я*?

Свято — дев'ять, вдячність — під'язичний, буряк — бур'ян.

✳ Зробіть висновок: для чого вживають апостроф?

Апостроф — це графічний знак, який уживають для позначення роздільної вимови твердих приголосних і наступних звукосполучень [йа], [йе], [йу], [йі].

Ці звукосполучення позначають на письмі літерами *я, ю, є, ї*.

Апостроф СТАВЛЯТЬ перед буквами я, ю, є, ї

після букв б, п, в, м, ф	б'є, п'ять, в'язати, м'який, верф'ю
після літери р , що позначає твердий звук [р]	подвір'я, сузір'я, матір'ю
після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються твердим приголосним	з'явитись, під'їхати, дит'ясла, пів'яблука
після літери к у слові Лук'ян та споріднених із ним словах	Лук'янівна, Лук'яненко, Лук'янівка, Лук'янчук

Апостроф НЕ СТАВЛЯТЬ перед буквами я, ю, є, ї

після літер б, п, в, м, ф , якщо перед ними стоїть буква, що позначає кореневий приголосний, крім р	свято, цвях, морквяний, але верб'я, черв'як, торф'яний
після букви р , що позначає м'який звук [р']	рясний, буряк, рюкзак

ОРФОГРАМА: ↴

апостроф:

солов'ї, міжгір'я, з'ясувати, пів'яблуні

370 Перепишіть слова, чітко їх вимовте. Для чого вживають апостроф?

ЗРАЗОК → Львів'янин [л'в'івй'анін].

Зв'язківець, без'язикий, розм'якнути, Лук'янченко, святковий, з'їхатися, під'юджувати, арф'яр, морквяний, пів'язика.

- ❖ Передайте виділені слова фонетичною транскрипцією.
- ❖ Позначте в словах орфограму «апостроф». Написання кожного слова поясніть відповідним правилом.

371 я — РЕДАКТОР

Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи, де потрібно, апостроф.

1. Як маєш розум, іди за ним, як не маєш, то керуйся прислів'ям.
2. До св..ята готуйся, а будень шануй.
3. Заздрість здоров..я з..їдає.
4. Пшениця годує, а бур..ян мордує.
5. Тільки гумова шина живе самим повітр..ям.
6. Мур пальцем не проб..єш.
7. У нього стільки грошей, як у жаби пір..я.
8. Вода все погане змие, лиш не погане ім..я.
9. Музика без..язика, а людей збирає.
10. Лише цв..яхом

виб..еш цв..ях, що в колоді застряг. 11. Краще бути півнячою головою, ніж коров..ячим хвостом.

- ❖ Позначте в словах орфограму «апостроф». Написання кожного слова поясніть відповідним правилом.

372 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ

Уставляючи, де потрібно, апостроф, запишіть слова у дві колонки:

- з апострофом;
- без апострофа.

З..еднати, з..економити, без..іменний, без..ядерний, слов..яни, присв..ята, *солов..їний*, Солов..йов, пор..ятунок, пір..яний, моркв..яний, в..яз, б..язь, верб..я, мавп..ячий, п..ятниця, медвяний, духмяний, плоскогір..я, р..яжанка.

- ❖ Зробіть усний фонетичний розбір виділених слів.

373 Перепишіть, уставляючи, де потрібно, апостроф.

1. Орел живе лише на волі. Орли на скелях гнізда в..ють. Людей, що борються за волю, орлами у народі звать (*С. Кузьменко*). 2. Ступаю твердо по своїй землі і слухаю св..ященну рідну мову (*І. Качуровський*). 3. Учні вивчають народні прислів..я, казки, повір..я (*Т. Петровська*). 4. Рушники вишивані дарують нам св..ято (*А. Коник*). 5. Духм..янить медуниця і рута (*Д. Павличко*). 6. Ніщо так боляче не б..є людину, як брехня (*Г. Тютюнник*).

- ❖ Позначте в словах орфограму «апостроф».
- ❖ Складіть усне висловлення-подяку бабусі (дідусю) за надісланий нею (ним) до дня вашого народження подарунків. Використайте в потрібній формі слова: *сім'я*, *пам'ятати*, *люб'язність*, *святкувати*, *з'їхатися*, *здоров'я*, *матір'ю*.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Говоріння • Письмо

ІНФОРМАЦІЯ ДО ВЕБ-САЙТА ПРО ЦІКАВИЙ ВИПАДОК ІЗ ЖИТТЯ КЛАСУ

374 До поданих слів доберіть з довідки українські відповідники-синоніми. Запишіть слова парами.

Інформація, факт, конкретність, оперативність, лаконічність.

ДОВІДКА ↴

Повідомлення, подія, точність, вчасність, стислість.

Газети й журнали, телебачення й Інтернет належать до **засобів масової інформації (ЗМІ)**, які ще називають англійським словом **мас-медіа**.

Саме зі ЗМІ ми дізнаємося про події міжнародного життя, життя нашої держави, новини в різних галузях життя суспільства.

Мета розміщеної на веб-сайті інформації — повідомити, що відбулося, де й коли. Тому текст такої інформації відповідає на такі питання: **що? де? коли?**

375 Прочитайте розміщену в Інтернеті інформацію. Яку подію в ній висвітлено? На які питання відповідає текст інформації?

Містечко пригод, розваг і загартування

Для юних львів'ян, які люблять природу й активний відпочинок, відкрито пригодницьке дитяче містечко. Воно розташоване в Парку культури та відпочинку імені Богдана Хмельницького. Площа містечка — 0,3 га.

Для дітей віком від 6 до 14 років тут створено лазанку-скелю, спускаючись з якої, можна пройтися натягнутою між колодами сіткою. Загалом лазанка нічим не гірша за скеледром для дорослих. Недалеко від неї розташовано доріжку з пеньків, яка переходить у лазанку на колодах. Змагаючись тут у швидкості та спритності, діти в сучасний спосіб зміцнюватимуть здоров'я й загартовуватимуться.

Щодня в пригодницькому містечку проводитимуться корисні майстер-класи та захопливі заняття для дітей.

Містечко відкрите з 8:00 — 20:00 (з веб-сайта «Zaxid.net»).

- ❖ Назвіть почуття, які викликала у вас інформація про створення пригодницького містечка.
- ❖ Який тип мовлення покладено в основу тексту інформації? Свою думку доведіть.

В основу тексту інформації до веб-сайта завжди покладено такий тип мовлення, як **розповідь**.

Часто розповідь поєднують із елементами роздуму або опису предметів (зовнішності людей, вигляду тварин та ін.).

- 376** Прочитайте інформацію. Яку подію в ній висвітлено? На які питання відповідає текст допису?

Герої казок — експонати виставки

Хто не пам'ятає з дитинства *кмітливого* пана Коцького, *тендітну* Дюймовочку, безрозмірну рукавичку? Ці та інші казкові персонажі отримали нове життя на виставці м'яких іграшок, організований учителями та учнями школи № 48 міста Харкова. Чимало *експонатів* виставки сприймається відвідувачами як справжні шедеври дитячої творчості.

Виставка працюватиме до 10 лютого. Адреса школи — вул. Квітнева, 30.

- ❖ Значення виділених слів з'ясуйте за **Тлумачним словничком** у кінці підручника.
- ❖ Які почуття викликають у вас сьогодні персонажі казок, які вам читали в ранньому дитинстві? Розкажіть про це.
- ❖ З'ясуйте, який тип мовлення покладено в основу тексту замітки.

- 377** Чи організовують виставки у вашій школі? Яка з них була останньою? Чим була цікава? За поданим у попередній вправі зразком складіть про це інформацію до шкільного веб-сайта.

- 378** Напишіть допис (замітку) до шкільного веб-сайта (газети) про цікаву подію з життя вашого класу (екскурсію до музею; проведення конкурсу на краще виконання байки (народної пісні); допомогу школярів дитячому будинку тощо).

§ 32. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ТА ПОДОВЖЕНИХ М'ЯКИХ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

- 379** Вимовте подані парами слова. Поясніть різницю у вимові слів кожної пари. Поясніть значення кожного зі слів.

Ціна — цінна. Хвилина — хвилинна. Пружина — пружинна.
Істина — істинна.

Деякі звуки вимовляють довше, тобто подовжують.

Наприклад: [дén:ий], [без:м'істóвний], [н'іс:á].

На письмі такі подовжені приголосні позначають подвоєними літерами: денний, беззмістовний, нісся.

ОРФОГРАМА: ↴

подвоєні літери:
балкон**н**ий, ві**дд**ати, широчен**н**ий, навман**н**я

380 Перепишіть слова, позначте в них орфограму «подвоєні літери». Розберіть слова за будовою. На межі яких частин слова збігаються звуки в кожному зі слів?

Беззвучний, оббігти, законний, щоденник, розрісся, юннат, спецдех, піввікна.

Два однакові приголосні звуки можуть збігатися на межі значущих частин слова:

- префікса та кореня (без**з**оряний, ві**дд**ілити);
- кореня та суфікса (осі**нн**ий, мали**нн**ик);
- двох суфіксів (письме**нн**ик, глиби**нн**ий);
- дієслівної основи та суфікса **-ся** (проні**сс**я, розрі**сс**я).

Збігатися два однакові приголосні звуки можуть на межі частин складного слова: фіз**з**арядка (фізична зарядка), спор**тт**овари (спортивні товари).

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою **суфіксів -ан- (-ян-), -ин-, -їн-, літеру н не подвоюють**. Наприклад: гречка — гречаний; глина — глиняний; бджола — бджолиний.

381 Від поданих іменників утворіть і запишіть прикметники на **-ний (-ній)**.

ЗРАЗОК ↴

Кінь — кінний.

Туман, ячмінь, кордон, стіна, зміна, машина, осінь.

- ❖ В утворених словах виділіть корені та суфікси.
- ❖ Поясніть, на межі яких частин слова збігаються приголосні.
- ❖ Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

382 Від іменників із прийменниками утворіть слова з подвоєними літерами, запишіть їх.

ЗРАЗОК ↴

Без землі — безземельний.

Над Дніпром, без звуків, без зірок, без закону, без зброї, без дна, над Десною, без сну.

- ❖ Поясніть написання утворених слів, позначте в них орфограми.

- 383** Від поданих дієслів за допомогою префіксів утворіть нові слова з подвоєними літерами. Утворені слова запишіть.

ЗРАЗОК ↴

Дзвеніти – віддзвеніти.

Бігати, даль, бризкати, білити, золочений, дунайський, ділити, знайомитися.

✳ Виділіть в утворених словах префікси.

- 384** Перепишіть. Позначте в словах орфограму «подвоєні літери». Подвоєння літер у словах поясніть відповідним правилом. Відповідь побудуйте у формі роздуму.

1. Переливається намисто понаддніпрянських ліхтарів (*М. Рильський*). 2. Плаче небо важкими дощами, віддзеркалює чорний асфальт (*О. Буднікова*). 3. З хати донісся голос (*Панас Мирний*). 4. Безпощадній зброї сміху я боюся піддаватись (*Леся Українка*). 5. Мить ця теплим сміхом віддзвенить (*Н. Диб'як*).

✳ Укажіть слова, ужиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.

- 385** Перепишіть прислів'я, уставляючи, де потрібно, літери.

1. Одна вранішня година краща за дві ден...их. 2. Зароблене потом від...ають медом. 3. Для людської думки немає від...алі. 4. І глибока криниця не бездон...а. 5. Хоч совість і без...уба, а до смерті загризти може.

✳ Слова з подвоєними літерами розберіть за будовою. На межі яких значущих частин збігаються звуки?

- 386** Перепишіть. Поясніть написання виділених слів.

1. Чуєш, курличе ключ журавлиний? (*Д. Луценко*). 2. Злетіла згряя соколина (*М. Рильський*). 3. Не біда з'явитися на світ у качиному гнізді, якщо ти вилупився із лебединого яйця! (*Г. К. Андерсен*). 4. Ти повір у пахучу траву, у цвітіння ночей горобиних (*П. Перемийніс*). 5. Пригадуєте коропиний став у Сосонці? (*М. Рильський*). 6. Унадився журавель до бабиних конопель (*Народна творчість*).

✳ Яку ніч називають горобиною? Дізнайтеся про це в Інтернеті.

- 387** Перепишіть, на місці крапок уставляючи, де потрібно, літеру н.

Дерев'ян...ий, бетон...ий, орлин...ий, юн...ий, мільйон...ий, юн...ат, голубин...ий, син...ій.

✳ Позначте в словах вивчені орфограми. Зробіть усний фонетичний розбір виділеного слова.

388 **Перепишіть. Виділені слова розберіть за будовою. Поясніть написання цих слів.**

1. У сонне кришталеве море вдивляється *рання зоря* (Дніпрова Чайка). 2. У снах *віддзеркалена турбота денна* (В. Малишко). 3. Розрослися тополі, *роззеленілись* (О. Гончар). 4. Високо і густо *розрісся вишник* (І. Нечуй-Левицький). 5. Горою *нісся тихий спів* (Д. Загуг).

❖ Позначте у словах вивчені орфограми.

У прикметниках наголошений суфікс -енн (ий), що надає слову значення «дуже», «надзвичайно», пишуть із подвоєними літерами.

Наприклад: *широченний, здоровенний, глибоченний.*

У прикметниках, що вказують на неможливість або можливість здійснення якоїсь дії та мають префікс не-, наголошені суфікси -анн (ий), -яnn (ий), -енн (ий) пишуть із подвоєними літерами.

Наприклад: *неподолáнний, незрівнянний, неоці́нений, непримирéнний.*

Із подвоєними літерами пишемо слова благословéнний, натхнéнний, свящéнний.

389 **Прочитайте, вимовляючи слова відповідно до правил орфоепії. Виділені слова виписіть, розберіть за будовою та позначте місце наголосу.**

1. Дивлюсь, аж проти мене їде *здоровенний* запорожець (П. Куліш). 2. Жива душа народна, жива, *неподоланна!* (О. Довженко). 3. Тополі *височенні* вітами від сонця хмарку відмели (В. Василаско). 4. Без *нескінченного* терпіння хіба запалиш ти вогонь? (М. Доленго). 5. Дивлюсь і дивуюсь красі природи. Яка *незбагненна* її сила! (О. Довгий).

390 **Перепишіть, уставляючи пропущені літери.**

1. Пл..не в слово моє т..чія не..кінчén..ої річеньки-мови (П. Перебийніс). 2. Пер..магай себе сьогодні, і будеш нездолáн..ий завтра (О. Довгий). 3. Круча ..пускалась до бер..га ш..рочén..ими уступами (А. Мороз). 4. А неблагáн..ий час м..нав і все судив нещадно (М. Луків).

❖ Позначте в словах вивчені орфограми.

391 **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ**

Із поданими сполученнями слів складіть і запишіть речення. Поясніть написання прикметників із суфіксами -анн-, -яnn-, -енн-.

Священні заповіді батьків, несказанна гордість, численні труднощі, благословенний рідний край.

392 Перепишіть, уставляючи пропущені літери.

1. Ж...ття дає уроки непрості, неоціне́н...а ця наука (*П. Перебийніс*). 2. Сором силу в душі своїй мати і на працю її не від...ати (*Б. Грінченко*). 3. Вічно будуть в світі і від...аність, і віра, і любов (*С. Тельнюк*). 4. Благословен...ий мамин заповіт (*Д. Павличко*). 5. Щасливий я і гордий, що ч...таю Шевченка, і Франка, і Українку на незрівнян...ій українській мові! (*М. Браун*).

✳ Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».

✳ Зробіть фонетичний розбір виділених слів (усно).

393 Прочитайте. Поясніть написання виділених слів.

1. Мати прокинулась і почула доччину пісню (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Маріччина пісня оповідала добре знайому подію (*М. Коцюбинський*). 3. Вже синиччин тенькіт чути звіддаля (*А. Камінчук*). 4. Учепився рак клешнями за лисиччин хвіст та й гукнув: «Біжімо!» (*Народна творчість*).

✳ Які риси уособлює в народних казках Лисичка? Розкажіть про це, уживаючи прикметник *лисиччин* (у потрібних формах).

Подвоєні літери вживають для позначення на письмі подовжених м'яких приголосних [д'], [т'], [з'], [ч'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш'] між голосними в:

- іменниках середнього роду на **-я**: читáння, запитáння, волосся;
- окремих іменниках чоловічого і жіночого роду на **-я**: суддя, стаття, рілля;
- іменниках жіночого роду з основою на приголосний у формі орудного відмінка однини перед закінченням **-ю**: тінню, міддю, ніччю;
- різних формах дієслова **лити** та споріднених словах: ллється, ллеш, виллемо;
- словах **бовваніти**, **ссавець** та споріднених із ними;
- прислівниках на **-ння**: зрання, спросоння, навмання.

394 Прочитайте прислів'я. Поясніть написання слів із подвоєними літерами. Зробіть звуковий запис цих слів.

1. Роботу роблять умінням і терпінням. 2. Людина без друзів, що дерево без коріння. 3. На роздоріжжі навіть пес вагається. 4. Притримай коня, не скачи навмання! 5. Не хвалися піччю в нетопленій хаті. 6. Як сто річок зіллється, то буде море. 7. Сталь сталлю гострять. 8. Як сто потів проллеш, то все буде до смаку.

- ❖ Складіть допис до шкільного веб-сайта «У давніх прислів'ях — сьогоднішня мудрість».

395 До поданих слів доберіть спільнокореневі з подвоєними літерами, запишіть їх. Позначте в них орфограму «подвоєні літери».

Запитувати, навчатися, розуміти, мовчати, визволяти.

396 Подані іменники поставте у формі орудного відмінка однини. Поясніть їхнє написання.

Мить, тінь, сіль, ніч, віддаль, розповідь, печаль, паморозь, гуаш, подорож.

397 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ

Перепишіть, на місці крапок уставляючи пропущені літери. Визначте відмінок і число виділених іменників.

1. Холодний віт..р осін..ю дихнув (Т. Севернюк). 2. Посріблені ліси окуталися тін..ю (М. Рильський). 3. Ліс поріс в..сокою напорот..ю (А. Пашкевич). 4. Задзвонять мід..ю труби лунко (Т. Вишталюк). 5. Плаче стріла за ціл..ю, вечір кличе світан..я (Ф. Гарсія Лорка). 6. Не звикнуся з чужою рол..ю (Т. Майданович).

- ❖ Позначте в словах орфограму «подвоєні літери».
- ❖ Поясніть значення стійких висловів: *ввійти в роль*; *вийти на перші ролі*; *помінятися ролями*.

В іменниках жіночого роду на приголосний у формі орудного відмінка перед -ю губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] та приголосний [р] не подовжуються.

Наприклад: *кров'ю, любов'ю, матір'ю*.

Якщо приголосний стоїть не між голосними (тобто основа слова закінчується двома різними приголосними), подовження звуків і подвоєння літер немає.

Наприклад: *радістю, скатертю, листя, щастя*.

398 Перепишіть, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання цих іменників.

1. Чиста совість є великою (радість) (Ф. Прокопович). 2. Світлійте (людяність), люди! (М. Самійленко). 3. Вклоняюсь кожному ліску з (любов) й (відданість) сина (Д. Луценко). 4. Якою (гладь) вишито сліди (майстерність) сорочої ноги! (Є. Гуцало).

- ❖ Поясніть вислів *вишито сліди*. Що нагадує вишивку на білому снігу?
- ❖ Розкажіть про це, вживаючи у формі орудного відмінка іменники *швидкість, повість*.

399 Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки та поставлені в потрібній формі іменники.

1. Сила з ... не зрівняється. 2. Не пишаться ... та 3. Як поженешся за ..., втратиш на якості. 4. Навіть гори здолаєш 5. Гарне діло завжди одізнеться

ДОВІДКА ↘

Бідність, скнарість. Користь. Кмітливість. Кількість. Наполегливість.

400 Прочитайте. Поясніть відсутність подвоєних літер у виділених словах.

1. Безсмертя прагнуть душі молодії (Д. Павличко). 2. Маю я святе синівське право з матір'ю побути на самоті (В. Симоненко). 3. Перед людяністю, скромністю й мудрістю матері я досі схиляю голову (М. Стельмах). 4. Найбільше, сину, дорожи любов'ю до Вітчизни (П. Перебийніс). 5. Так само, як і щастя, так минає й горе (Б. Грінченко).

401 Слова з подвоєнням літер через збіг запишіть у першу колонку, слова з подвоєними літерами на позначення подовження м'яких приголосних — у другу.

Туманний, колосся, піддатливий, враження, соління, роззброєний, передосінній, піддашок, покоління, спросоння, Полісся, щебетання, запасся, маззю, тінню, донісся.

✳ Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

402 Прочитайте текст, визначте його тему й головну думку. Доберіть заголовок. Які типи мовлення поєднано в тексті? З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.

Цар Соломон уславився своєю *мудрістю*. Щодня люди сходилися до нього на суд.

Один чоловік перед *смертю* сказав, що всю свою спадщину залишає найбільш гідному з двох своїх синів. Після смерті батька сини посварилися, бо жоден з них не захотів визнати себе гіршим.

Брати прийшли позиватися до Соломона. Той спитав, хто вони такі. Обидва виявилися стрільцями. Цар наказав поставити мертве тіло батька біля дерева. Братам він звелів стріляти мертвому батькові в груди.

Першим стріляв старший брат. Він уцілив батькові в те місце, де в живій людини б'ється серце.

Молодший син відмовився стріляти. Він опустив свій лук і заплакав.

Батьків спадок цар Соломон наказав віддати молодшому братові, тому що він виявився гідним сином і порядною людиною. Старшого брата цар прийняв у охоронці, адже ця робота потребує жадібних людей з гострим зором і оброслим *шерстю* серцем (*За Біблійною легендою*).

- ❖ Поясніть написання виділених слів.
- ❖ Складіть план тексту, запишіть його.
- ❖ За планом напишіть переказ тексту.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ❖ Якими літерами передається м'якість приголосних на письмі?
- ❖ Для чого вживають знак м'якшення? Чим він відрізняється від інших літер?
- ❖ У яких суфіксах пишуть знак м'якшення? Назвіть їх.
- ❖ Після яких літер знак м'якшення в українській мові не пишуть? Наведіть приклади.
- ❖ Які звуки позначаються буквосполученням *йо*?
- ❖ Чому *ьо* не може стояти на початку слова?
- ❖ Для чого вживають апостроф? Наведіть приклади. Чи є апостроф літерою?
- ❖ Після яких букв і за якими правилами у словах ставиться апостроф?
- ❖ Для чого в українському письмі вживають подвоєні літери?
- ❖ На межі яких значущих частин слова може відбуватися збіг однакових приголосних звуків? Наведіть приклади.
- ❖ Поясніть написання слів *знання*, *колосья*.
- ❖ Як ви розумієте поняття *подовжені приголосні звуки*?
- ❖ Від чого залежить написання слів *несказаний* і *несказаний*?
- ❖ За яких умов подовження приголосних звуків у кінці основи не відбувається? Наведіть приклади.
- ❖ Зробіть запис аудіолиста-привітання вчительці з Новим роком із дотриманням правил орфоепії.

Виконайте тестові завдання онлайн

ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ Й ПУНКТУАЦІЇ

ЩО ПОТРІБНО ЗНАТИ:

- ✳ у чому полягає різниця між словосполученням і реченням;
- ✳ члени речення головні й другорядні;
- ✳ однорідні члени речення, узагальнювальні слова при них;
- ✳ звертання, вставні слова

ЧОГО ТРЕБА НАВЧАТИСЯ:

- ✳ визначати головне й залежне слова у словосполученні;
- ✳ визначати головні й другорядні члени речення;
- ✳ правильно розставляти розділові знаки в реченнях

ЩО ТРЕБА ЗАПАМ'ЯТАТИ:

- ✳ як писати лист, підписувати конверт

НАД ЧИМ ВАРТО ЗАМИСЛИТИСЯ:

- ✳ Синтаксис — це душа мови.

Максим Рильський

Синтаксис — розділ науки про мову, який вивчає словосполучення та речення.

Пунктуація — розділ науки про мову, який вивчає вживання розділових знаків у реченні й тексті на письмі.

Розділові знаки вживають для того, щоб:

- тому, хто читає, полегшити розуміння писемного мовлення;
- тому, хто пише, допомогти чітко викладати свої думки в письмовій формі.

В українській пунктуації вживають такі розділові знаки:

крапка — .

кома — ,

знак питання — ?

знак оклику — !

двокрапка — :

тире — —

дужки — ()

лапки — « »

крапка з комою — ;

три крапки — ...

Помилка, пов'язана з порушеннями правил пунктуації, називається **пунктуаційною**.

Зупинки в мовленні називають **паузами**. Мелодійний лад вимови називають **інтонацією**.

Розділові знаки, які ставлять у кінці кожного з речень, вказують на паузи (зупинки) між реченнями. Ці ж знаки вказують, з якою інтонацією (окличною, неокличною) треба вимовляти речення.

Розділові знаки в середині речення також позначають паузи та визначають інтонацію. Інтонація, крім пауз, ураховує силу звучання голосу (гучність), темп (швидкість) мовлення, зміну висоти голосу.

Саме зміни інтонації роблять усне мовлення **виразним**.

§ 33. СЛОВСПОЛУЧЕННЯ. ГОЛОВНЕ Й ЗАЛЕЖНЕ СЛОВА У СЛОВСПОЛУЧЕННІ

403

Прочитайте слова та словосполучення.

- Книжка — цікава книжка.
- Бібліотека — шкільна бібліотека.
- Корисний — корисний для навчання.
- Читати — читати уважно.
- Спілкуватися — спілкуватися українською мовою.
- Навчатися — навчатися в п'ятому класі.

❖ Що точніше називає предмет, ознаку або дію — *слово* чи *словосполучення*?

Словосполучення, як і слово, вживають для називання предметів, їхніх ознак, ознак дій. Проте порівняно зі словом словосполучення є точнішим.

ПОРІВНЯЙТЕ:

СЛОВО	СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ
підручник	сучасний підручник
урок	урок літератури
слухати	слухати уважно

Словосполучення складається з двох і більше слів.

Як розрізнити у словосполученні головне та залежне слово?

Від головного слова до залежного **ставлять питання**. На письмі головне слово позначають знаком X.

Наприклад:

X —————>
книжка (яка?) цікава

X —————>
очі (чий?) мамині

X —————>
співати (що?) пісню

X —————>
говорити (як?) упевнено

404 За допомогою питань установіть змістовий зв'язок між словами в поданих словосполученнях. Словосполучення запишіть, позначте головні слова.

ЗРАЗОК ↴

Цікава ^Xвправа.

Усна відповідь; одержати оцінку; наполеглива праця; відчували відповідальність; оцінила справедливо; працювали охоче; допоміг товаришеві; вивчати старанно; непрості запитання; підтримати однокласника; відпочити на перерві; готувати уроки; домашні завдання; записати до щоденника.

✳ Із двома-трьома словосполученнями усно складіть речення.

Слова у словосполученні пов'язані:

• **за змістом** (за допомогою питання від головного слова до залежного);

• **граматично** (за допомогою закінчень (мамин[а] пісн[я]; мамин[ою] пісн[ею]; мамин[і] пісн[і]) або за допомогою закінчень і прийменників одночасно (у мамин[ій] пісн[і]; з мамин[ими] пісн[ями]).

405 **Перепишіть словосполучення. У кожному зі слів виділіть закінчення. Назвіть прийменники. Який зв'язок забезпечують закінчення або одночасно закінчення й прийменники між словами у словосполученні?**

Сонячне проміння; весняного ранку; уважним читачам; із тлумачного словника; перед наступним уроком; з цікавою книжкою.

- ❖ Як визначають у словосполученні головне й залежне слова?
- ❖ Який зв'язок між словами у словосполученні забезпечують закінчення і прийменники?

Словосполучення бувають непоширені та поширені.

Непоширені словосполучення складаються з двох слів (головного й залежного). Наприклад: *гарний вірш, читати вголос*.

Поширене словосполучення складається з трьох і більше слів. Одне й те саме слово може бути головним (від нього ставлять питання до залежного слова) і залежним (до нього ставлять питання від іншого головного слова).

Наприклад: *збірка дитячих віршів; готуватися до свята рідної мови*.

406 **Запишіть спочатку непоширені словосполучення, потім поширені.**

Шкільний товариш; вірна дружба; мати друзів серед однокласників; допомогти сусідові по парті; готуватися до контрольної роботи; тестове завдання; дотримати даного другові слова; щира приязнь; дружити змалку.

- ❖ Поясніть різницю між словосполученням непоширеним і поширеним.

407 **Випишіть лише словосполучення. Скористайтеся пам'яткою.**

Сонячний день; біля школи; цікаві уроки, улюблений предмет, учні зібралися; школярі прийшли; гомоніли голосно; про канікули; книжки і зошити; мишка від комп'ютера; важлива подія.

ПАМ'ЯТКА ↘

До словосполучень не належать:

- поєднання іменників або займенників із прийменниками (*після уроків; перед тобою*);
- слова, які є головними членами речення (*учні читають; настав вечір*);
- слова, незалежні одне від одного (*квіти і трави; сучасний і цікавий; читають і пишуть*).

- 408** Випишіть лише словосполучення, у кожному знаком X позначте головне слово.

Вдячний читач; читати й перечитувати; читати вголос; школяр прочитав; незабутня книжка; прочитали та запам'ятали; дитина зачиталася; сучасне видавництво.

❖ Як ви розрізнили слова головне й залежне?

- 409** ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ

Складіть висловлення (усно), використавши в його реченнях словосполучення улюблені книжки, відповіді на запитання, запам'ятаємо назавжди.

- 410** У вказаній послідовності зробіть усний синтаксичний розбір словосполучень:

батькова порада; скласти пісню; співати дзвінко.

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

1. Назвіть головне й залежне слова.
2. Поставте питання від головного слова до залежного.
3. Визначте, якими частинами мови виражені головне й залежне слова.
4. Укажіть, як граматично пов'язане головне слово із залежним: за допомогою тільки закінчення або за допомогою закінчення та прийменника одночасно.

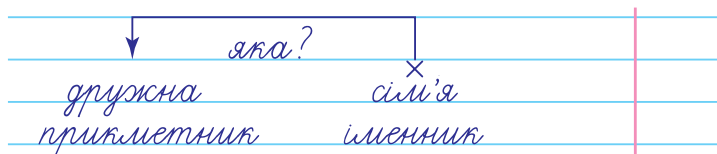
ЗРАЗОК УСНОГО РОЗБОРУ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ↴

У словосполученні *дружна сім'я* головне слово — *сім'я*, залежне — *дружна*. *Сім'я* (я к а?) *дружна*.

Головне слово виражене іменником, залежне — прикметником.

Граматично залежне слово пов'язане з головним за допомогою закінчення *-а*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО РОЗБОРУ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ↴

- 411** Прочитайте. Випишіть із речень три словосполучення (на вибір), зробіть їхній синтаксичний розбір (письмово).

1. Світлий день встає над Україною (Д. Луценко). 2. Струни рідного краю у серці щоденно звучать (М. Дорош). 3. Я вірю у вели-

ке майбутнє українського слова (*С. Васильченко*). 4. Тільки рідним словом ти проговориш до серця (*І. Верхатський*).

- ❖ Визначте слова, ужиті в переносному значенні, витлумачте це значення.

У мовленні найчастіше вживають **вільні (синтаксичні) словосполучення**: *дивитися вперед; дивитися уважно; дивитися на небо*.

Вільні словосполучення слід **відрізнати від стійких (фразеологічних) словосполучень**.

Стійкі словосполучення за значенням дорівнюють або одному слову (*дивитися звисока — зазнаватися*), або словосполученню (*дивитися правді у вічі — бути щирим*).

Наприклад: *Хтось діло робить, а хтось ворон ловить. Ловити ворон (гав) — ледарювати*.

412 З кожного рядка випишіть стійке словосполучення, яке за значенням дорівнює одному слову або словосполученню.

- Спіймати зайця; спіймати облизня; спіймати метелика.
- Мокра курка; сита курка; прудка курка.
- Коса заплітається; дівчина заплітається; язик заплітається.
- Як камінь у воді; як риба у воді; як водорості у воді.

ДОВІДКА ↴

Зазнати невдачі. Безвольна, нерішуча людина. Вільно, упевнено. Невиразне або через силу мовлення.

413 Перепишіть, вибравши з дужок слово, яке утворює з поданим стійке словосполучення.

Узяти (книжку, стілець, моду); читати (оповідання, нотації, афіші); кусати (хліб, яблуко, лікті); наламати (дров, дерев, парканів).

- ❖ Поясніть значення стійких словосполучень. За потреби скористайтесь довідкою.

ДОВІДКА ↴

Вчинити необдумано. Призвичаїтися, звикнути. Шкодувати. Дорікати.

§ 34. РЕЧЕННЯ. ГРАМАТИЧНА ОСНОВА РЕЧЕННЯ. РЕЧЕННЯ З ОДНИМ ГОЛОВНИМ ЧЛЕНОМ

Речення — найменша одиниця людського спілкування. За допомогою речення формується, виражається і повідомляється думка. Отже, речення є засобом вираження думки.

Реченням називається слово або група слів, що передають повідомлення, питання або пораду, прохання, наказ.

НАПРИКЛАД:

повідомлення

питання

порада

прохання, наказ

Хліб з неба не падає.

Хіба свій хліб не найсмачніший?

Не прагни легкого хліба!

Не мни слова, говори чітко.

Речення може складатися з одного слова або сполучення слів, які поєднуються між собою **за змістом** та **граматично** (за допомогою закінчень і службових слів).

Помилка, пов'язана з неправильним поєднанням слів у словосполученні або реченні, а також із неправильною будовою речення, називається **граматичною**.

РЕЧЕННЯ ОФОРМЛЕНЕ ІНТОНАЦІЙНО

в усному мовленні	у писемному мовленні
Інтонація вказує на початок і кінець речення. Одне речення від іншого відділяється паузою	Велика літера, з якої починається речення, та розділовий знак у кінці речення вказують на паузи. Інтонація позначається розділовими знаками.

414 Відновіть прислів'я, поставивши подані слова в потрібній формі та розташували в потрібній послідовності. Відновлені прислів'я запишіть.

- Словечко, колоти, гострий, сердечко.
- Пісня, з, не викидати, слова.
- Всякий, співати, свій, пісня, пташка.
- Жаба, свій, болото, хвалити, всякий.
- ✳ Як пов'язані між собою слова в реченні? Поясніть.

Речення має граматичну основу. Граматична основа речення — це його головні члени: підмет і присудок.

Підмет — це головний член речення, що означає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

Присудок — це головний член речення, який означає, що говориться про підмет, і відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?*

Підмет підкреслюють однією рискою, присудок — двома.

Наприклад: Молоденька хмаринка шука в небі хатинку (М. Вінграновський).

Головні члени речення не становлять словосполучення.

Частка **не** членом речення не є. Її підкреслюють разом із членом речення, із яким вона пов'язана за змістом.

Наприклад: Орел мух не ловить (Народна мудрість).

415

Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки підмет або присудок.

1. Усяка ... своє гніздо знає. 2. За своїм краєм ... болить. 3. Без відваги ... зазнаємо зневаги. 4. З рідної землі і ворона ... 5. У чужій сторонці не так ... сонце. 6. Рідна земля — золота ... 7. Воля — найдорожча ... 8. Козача потилиця нікому не ...

ДОВІДКА ↴

Ми, мила, колиска, пташка, серце, нагорода, світить, хилиться.

- ❖ На які питання відповідають підмет і присудок? Якими частинами мови їх виражено?
- ❖ Чому наші сучасники охоче використовують у мовленні прислів'я та приказки? Свою думку обґрунтуйте.

Підмет найчастіше буває виражений:

- іменником: *У рідному краї і серце співає* (М. Бакай).
- займенником: *Душу й тіло ми положим за нашу свободу* (П. Чубинський).

Присудок найчастіше буває виражений:

- дієсловом: *З тобою всюди, кожну мить говорить Україна* (П. Осадчук);
- прикметником (рідше): *І дим батьківщини солодкий* (Овідій) або іменником: *Батько мій вкраїнець зроду* (К. Перелісна).

416 Перепишіть. У кожному реченні визначте й підкресліть граматичну основу.

1. Між корінням дзюркотіло кришталеве джерело. 2. Для українця калина наймиліша. Вона — гордість українського садка (В. Супруненко). 3. На вербах недалеко чепурилися лелеки (За І. Кульською).

✳ З'ясуйте, якою частиною мови виражено в кожному реченні підмет і присудок.

Речення, граматична основа яких складається з підмета і присудка, називають **двоскладними**.

Речення, які мають граматичну основу з одного головного члена (тільки підмета або тільки присудка), називаються **односкладними**.

ПОРІВНЯЙТЕ:

Двоскладне речення	Односкладне речення
<p>Все Полісся <u>вода залила</u> (Д. Фальківський).</p> <p>Ожиною терпкою <u>пахне ліс</u> (Д. Луценко).</p> <p><u>Замела усе пороша</u> (Г. Демченко).</p> <p><u>Настав ясний ранок</u> (Л. Мосенз).</p>	<p><u>Залило</u> водою луки (В. Сосюра).</p> <p><u>Пахне</u> липою медово (В. Сосюра).</p> <p><u>Снігами землю замело</u> (Д. Луценко).</p> <p><u>Ранок. Туман</u> (Ю. Шешуряк).</p>

417 Прочитайте речення, визначте в кожному головні члени речення. Граматична основа яких речень складається з одного головного члена? Як називають такі речення?

1. Пісні зігрівають Всесвіт (Д. Іванов). 2. Пісню калинову я співаю знову (В. Сосюра). 3. І мова наша — солов'їна (І. Січовик). 4. У серці мимохіть лунала пісня (М. Коцюбинський). 5. Пісня — голос душі народу (А. Добрянський). 6. Співається як весело! (Р. Лубківський). 7. Верби. Вечір. Спів (В. Сосюра). 8. Світає. Край неба палає. Соловейко в темнім гаї сонце зустрічає (Т. Шевченко).

418 Перепишіть. Визначте й підкресліть граматичні основи речень.

1. До мого вікна підійшла весна (Д. Павличко). 2. Чуєш? Жебонять струмки! Чуєш? Цвірінчать пташки! (Т. Корольова). 3. Сонце усміхається в зеленому вінку (А. Камінчук). 4. Запахло м'ятою (П. Малєєв). 5. Березень. Подув ласкавий вітер. Засиніли оченя-

та квітів (*І. Жиленко*). 6. У садочках пишно розцвітають вишні (*О. Коваленко*).

❖ Складіть речення про весну (усно), у яких у ролі головних членів були б слова *радісно, цікаво, приємно, ясно, сонячно*.

§ 35. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ: РОЗПОВІДНІ, ПИТАЛЬНІ, СПОНУКАЛЬНІ

419 Розгляньте таблицю. Що впливає на вибір виду речення за метою висловлення при спілкуванні? З якою інтонацією вимовляють речення кожного виду?

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ		
Розповідні	містять повідомлення про факт дійсності, явище, подію. Інтонація понижується в кінці речення	Українська мова є єдиною державною мовою України (<i>З Вікіпедії</i>).
Питальні	містять питання. Інтонація підвищується на слові, у якому зосереджено зміст запитання	Як не любити рідну мову? (<i>В. Сосюра</i>).
Спонукальні	містять наказ, прохання, пораду, вимогу, заклик, побажання. Інтонація розповідна або оклична	Дорожи українською мовою! (<i>Д. Білоус</i>).

420 Прочитайте речення мовчки, визначте вид кожного за метою висловлення.

1. Від нерозумних суперечок ухиляйся! Вони породжують сварки́ (З Біблії). 2. Шануйте друга. Де ж без хиб ви друга на землі знайти могли б? (М. Рильський). 3. Тихіше! Батько з сином розмовляє (М. Фодчук). 4. Даруйте людям радості тепло. Від доброти душа тепліє (В. Франків). 5. Що ж то за голос? Що за слова? (П. Мовчан). 6. Не піддавайтеся журбі! (В. Базилевський).

❖ Прочитайте речення вголос, дотримуючи правильної інтонації.

421 Прочитайте кожне питальне речення кілька разів, щоразу виділяючи більшою силою голосу інше слово.

1. Чи одержали ви завдання з математики? 2. Де ваші щоденники? 3. Коли ми зустрінемося наступного разу? 4. О котрій годині почнеться концерт? 5. Що вам — чаю, кави, молока? 6. Чи пам'ятаєте ви мене? 7. Як вас звуть? 8. Коли можна до вас звернутися?

❖ Складіть три питальні речення зі словами *як, коли, куди*. Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

❖ Складіть три питальні речення на тему «Український Інтернет». Зверніть увагу на правильність їхнього інтування.

❖ Познайомтеся з котиком Інжиром — персонажем коміксів. Якою мовою, на вашу думку, найкраще користуватися в Інтернеті? Складіть про це речення, прочитайте його, виділяючи більшою силою голосу різні слова.

Питальні речення вживають передовсім у діалогах. Питання найчастіше виражаються за допомогою слів *як, чому, коли, де, навіщо* та інших, а також за допомогою питальної інтонації.

У художній літературі, текстах виступів трапляються питальні речення, не розраховані на одержання відповіді. Мета таких речень — спонукати до роздумів над відповіддю або ж привернути увагу до якогось явища.

Запитання, не розраховане на відповідь, називають **риторичним**.

422 Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте вид кожного речення за метою висловлення. Чи є ці питання риторичними? Свою думку поясніть.

1. Хто наш народ? Яка у нього доля? Куди його коріння проросло? (В. Симоненко). 2. Хто може випити Дніпро? (М. Рильський). 3. Чиї це долини? Чиї це луки? Чию це калину гойдають вітри? (Л. Пилип'юк).

423 Кожне зі спонукальних речень прочитайте кілька разів, почергово передаючи інтонацією наказ, прохання, пораду.

1. Горіть і боріться! (В. Сосюра). 2. Не попадайся в сіть брехні (В. Черепков). 3. Віддай людині крихітку себе (Л. Костенко). 4. Стань під прапор синьо-жовтий, стяг відважних прабатьків! Доторкнися позолоти запорозьких козаків! (Н. Поклад). 5. Творіть! Не заздріть! Справжньому радійте! Талант шануйте. Даром володійте (В. Мельников).

❖ Як ви розумієте зміст останніх речень? Що автор називає *справжнім*?

424 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ

Складіть текст інформації для шкільного веб-сайта або шкільної газети про цікавий випадок із життя класу. Використайте різні за метою висловлення речення.

§ 36. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ: ОКЛИЧНІ Й НЕОКЛИЧНІ

425 Розгляньте таблицю. Доберіть самостійно приклади окличних і неокличних речень.

ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ		
Окличні	розповідні, питальні, спонукальні речення можуть бути окличними, якщо передають сильні емоції: хвилювання, захоплення, радість, страх, відчай та ін.	Прогулянка в лісі! Яка насолода! Як тішить людину велична природа! (В. Чаклош). Що може бути від трав і сонця краще?! (Т. Севернюк).
Неокличні	розповідні, питальні, спонукальні речення, якщо вони вимовляються спокійним тоном, без окличної інтонації	Листячко із дуба стукає в віконце (Г. Булах).

❖ З'ясуйте лексичне значення слів *емоція*, *емоційний* за **Тлумачним словником**.

426 Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Який розділовий знак указує на окличну інтонацію?

1. Посадіть калину в чистім полі! Хай вона освятить час! Рід наш дуже любить волю. Хай же воля любить нас! (*А. Листопад*).
 2. Трава як пахне! Як горить суніця! Яка морозна дзвонкова вода! (*І. Драч*). 3. Як до мудрості важко йти! (*Л. Клименко*). 4. Як тепло і добре хорошим словам! (*М. Сом*). 5. Як стало тепло враз у серці і навколо! (*М. Рильський*). 6. Якби в моєму серці були дверці! (*Народна творчість*).

❖ Які почуття передає кожне з окличних речень? Звертеся зі **Словником назв почуттів**.

427 Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Визначте тип кожного речення за метою висловлення та емоційним забарвленням.

1. Мене чекають в рідному вікні ласкаві очі (*О. Соловей*). 2. Ви не забудьте отчий рідний дім! (*Г. Рєкіта-Пазуханич*). 3. Де отча хата? (*Д. Луценко*).

Важливу роль для сприйняття висловлення відіграє **темп (швидкість) говоріння або читання**. Темп вимірюють кількістю вимовлених за одиницю часу (наприклад, за хвилину) слів. На думку вчених, найкращий темп мовлення (так званий середній) — 100–120 слів за хвилину.

428 Прочитайте вірш у середньому темпі, правильно інтонуючи речення. Визначте окличні речення. Прочитайте вірш удруге — у прискореному темпі, втретє — в уповільненому. Поясніть, чому найкращим для сприймання є саме середній темп мовлення.

Де живуть солов'ї?	І чого всі гаї
І чому вони в тиші ранковій	Не змовкають од щастя допізна?
Розсипають свої	Солов'ї, солов'ї,
Переливи на квіти бузкові?	Розкажіть же, про що ваша пісня!

Хай ваш голос луна
 Кожну мить над лісами й гаями!
 Щоб і в смуток для нас
 Щебетало життя солов'ями!

Дмитро Луценко

❖ Визначте вид кожного речення за метою висловлення та за інтонацією.

§ 37. ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ: ДОДАТОК, ОЗНАЧЕННЯ, ОБСТАВИНИ

429 Перепишіть. У кожному реченні визначте й підкресліть граматичну основу. Які з речень складаються тільки з головних членів? Яке, крім головних, має інші члени речення?

Тане сніг. Течуть струмки.
Ожива травичка.
І до сонця гілочки
простяга вербичка.

Катерина Перелісна

Речення, які складаються тільки з головних членів (граматичної основи), називають **непоширеними**. Наприклад: Туркоче голуб. Цвінькає синиця (О. Чекмишев).

Речення, у яких, крім головних членів, є інші члени речення, називають **поширеними**. Наприклад: *Поодинці по драбинці ходять раді голуби* (О. Журлива).

Усі члени речення, крім головних, називають **другорядними**.

430 Прочитайте. Укажіть речення непоширені та поширені. Поясніть різницю між ними. У поширених реченнях визначте головні члени речення та вкажіть другорядні.

1. Надворі розцвітав ранок (*Панас Мирний*). 2. Почався ранок. Чуєш? Ранок дише (*Н. Віргуш*). 3. Діти щебечуть. Сивіє м'ята (*А. Малишко*). 4. Пахне м'ятою вечір (*С. Українець*). 5. А дощ іде. А вітер хилить клени (*М. Луків*). 6. Лунала пісня. Плакала діброва. Об кручу хвиля хлюпала дніпрова (*Д. Павличко*).

❖ Визначте слова, вжиті в переносному значенні. Розкрийте це значення.

Другорядні члени речення уточнюють або пояснюють головні члени речення і залежать від них.

Смисловий зв'язок між головним і другорядним членами речення установлюють, поставивши від головного до другорядного члена речення **питання**.

- 431 Прочитайте. У кожному реченні визначте головні члени речення. Від головного члена речення поставте питання до другорядного члена, який пов'язаний із ним за змістом.**

1. День кладе на хмари позолоту (*В. Сосюра*). 2. Поприбігають вітреньята з поля (*П. Масенко*). 3. Мамина пісня у серці бринить (*Г. Казакова*). 4. Хтось гукнув мене упівголоса (*М. Шевченко*). 5. Війнуло сонцем і медом з доріг. Потім вийшла дівчина на поріг (*А. Малишко*).

- ✳ Укажіть односкладне речення.
- ✳ Поясніть різницю між реченнями односкладними та непоширеними.

- 432 Подані непоширені речення поширте другорядними членами. Утворені речення запишіть. До кожного другорядного члена речення усно поставте питання від головного.**

ЗРАЗОК ↴

Зима прощається.
— Зима прощається з нами.

1. Хмари насунули. 2. Дощі зашуміли. 3. Птахи прилетіли.

Другорядні члени речення поділяють на **додатки, означення та обставини**.

Додаток — це другорядний член речення, який означає предмет і відповідає на питання непрямих відмінків (тобто всіх відмінків, крім називного). Додатки підкреслюють пунктиром.

Наприклад: Пісня доводить до правди (*Народна творчість*).

Найчастіше додатки виражаються:

- **іменниками**: І квітнуть піснею уста (*Г. Соколенко*);
- **займенниками**: Я тобі дарую пісню (*В. Сосюра*).

- 433 Перепишіть. Визначте й підкресліть у кожному реченні головні члени речення та додатки.**

1. В орлят повиростали крила (*Г. Бойко*). 2. Зозуля Горлиці жалілась (*Л. Глібов*). 3. Гора підперезалася залізницею (*В. Жовнарук*). 4. На зорі задививсь хлопчина (*Б.-І. Антонич*). 5. Мене ліси здоров'ям напували (*В. Симоненко*). 6. Люби природу не для себе! Люби для неї (*М. Рильський*). 7. Безсмертників пучечок я нарвав (*Д. Луценко*).

- ✳ Визначте, якою частиною мови виражено кожен із додатків.

434 Перепишіть прислів'я, уставляючи на місці крапок дібрані з довідки слова. У записаних реченнях визначте й підкресліть додатки.

1. Кожний Іван має свій ... 2. Без нашого ... вода не освятиться. 3. Без ... порожня хата. 4. Цікавій Варварі ... одірвали. 5. Не лякай ... морем. 6. Кожна жаба своє... хвалить.

ДОВІДКА ↴

Щука, ніс, план, Гриць, болото, Кіндрат.

Службові частини мови не є членами речення.

Хоча прийменники не є членами речення, вони можуть входити до складу другорядних членів речення.

Наприклад: *Рідна мова сяє в пісні (О. Базалія). Від пісні добрішають люди (Р. Пахолок).*

435 Перепишіть, підкресліть усі члени речення. Поясніть, як і чому ви підкреслили прийменники.

1. Вітер з гаєм розмовляє (*Т. Шевченко*). 2. Співали пісню ми про Байду (*Л. Костенко*). 3. Про молодість складаю я пісні (*В. Сосюра*). 4. Розпустила пісня крила (*В. Сосюра*). 5. А шелест верб у пам'яті не тане (*М. Рильський*).

❖ Позначте у словах вивчені офрограми.

436 Перепишіть. У кожному реченні підкресліть головні члени речення та додатки. З'ясуйте, якою частиною мови виражено кожен додаток. Після кожного додатка позначте в дужках відмінок і число.

ЗРАЗОК → *Я чую шерех (Зн. в. одн.) крил (Р. в. одн.).*

Бабуся рятувала хворих від недуг. Свої знання вона перейняла від своєї баби. Тепер бабуся передавала їх онучці.

Оксанка зав'язувала бабусі очі. Потім брала жмут висушених лікарських рослин. Бабуся торкалася стебелець і листочків. Потім вона називала рослину. Далі розповідала Оксанці про приготування ліків (*За С. і А. Руденками*).

❖ З'ясуйте наголошення прикметника у словосполученні *лікарські рослини*. Звертеся із **Тлумачним словничком**.

- 437** Які ви знаєте лікарські рослини? Які з них збирали? Складіть про це 2–3 речення та запишіть їх. Визначте в записаних реченнях додатки.

- 438** Складіть і запишіть речення, додатками в яких є подані іменники, вжиті в непрямих відмінках. Визначте й підкресліть додатки.

ЗРАЗОК ↴

Я відгучуваю до книжки повалу.

Книжка. Вона. Оповідання. Рослини. Трави. Ягоди. Ліки. Ілюстрація.

- 439** Перепишіть, уставляючи на місці крапок додатки, які за змістом відповідають записаним у дужках питанням.

У день народження я одержав у подарунок (від ког о?)... книжку. У ній було кілька оповідань (про ког о?)... . Це дуже мене зацікавило, адже я захоплююсь (ч и м?)... . Тож я не просто прочитав, а проковтнув цю (щ о?)... . Вже через два дні я переказав (щ о?)... своєму (к о м у?)... . Товариш так зацікавився пригодами (к о г о?)... , що вирушив по книгарнях шукати (щ о?)... .

- ❖ У записаному тексті підкресліть усі додатки.
- ❖ Якими частинами мови їх виражено?
- ❖ Визначте відмінок кожного з додатків. Які почуття викликає у вас читання художньої літератури? Розкажіть про це. За потреби зверніться до **Словничка назв почуттів**.

Означення — це другорядний член речення, який указує на ознаку предмета і відповідає на питання **який? котрій? чий?**

Означення підкреслюють хвилястою лінією.

Наприклад: Ранкова ластівка літа (Л. Талалай). Втомилась ластівка завзята (Д. Луценко).

Найчастіше означення виражаються:

- **прикметниками:** Густий туман спадає (І. Драч);
- **займенниками:** Прийшов наш день (М. Коцюбинський);
- **іменниками** (рідше): На Уляні була спідниця (яка?) в горошок (Г. Тютюнник).

440 Прочитайте. У кожному реченні визначте головні та другорядні члени речення. Від яких членів речення ставлять питання до означення? Зробіть це.

1. Мовчить сосновий бір (М. Рильський). 2. Задумався дуб темношатий (В. Сосюра). 3. Зашумить українська тополя (Б. Олійник). 4. Хизувався дуб міцним корінням (Г. Хорташко). 5. Заснула тиха річечка (К. Дужа). 6. Я із прозорої криниці нап'юсь солодкої води (В. Сосюра).

- ❖ Визначте в реченнях епітети. Чим вони відрізняються від звичайних означень? У текстах якого стилю вживають епітети?

441 Перепишіть речення, на місці крапок уставляючи самостійно дібрані означення. Підкресліть усі члени речення.

Прийшла ... весна. Землю огорнув ... туман. ... крига пливла по річках. Дерева вбралися в ... *шати*. Кущі вкрилися ... квітками. Школярі мріють про ... канікули.

- ❖ З'ясуйте лексичне значення виділеного слова за **Тлумачним словником**.

442 Перепишіть. Визначте й підкресліть усі члени речення. Якими частинами мови виражено означення та додатки?

1. Знайому пісню вітерець співав про Україну (П. Засенко). 2. Мамина пісня у серці бринить (Г. Казакова). 3. Був у мене друг хороший (А. Малишко). 4. Високе небо над тобою гуде од вітру (О. Гончар). 5. Рукавом сірим небо сльозини втирає (Н. Харасайло). 6. Ніч підняла своє темне крило (Панас Мирний).

- ❖ Чи є членами речення службові частини мови? Як ви підкреслили прийменники? Чому?

Обставини — це другорядні члени речення, які називають різні ознаки дії — місце, час, причину, спосіб, ступінь. Обставини відповідають на питання як? де? куди? звідки? коли? чому? з якою метою?

Обставини підкреслюють крапкою й рискою.

Наприклад: Весело сонце виблискує.

Найчастіше обставини виражаються:

- **прислівниками:** *Світ мені усміхається тепло (П. Перебийніс), Знову наснилося дитинство (Д. Луценко);*
- **іменниками в непрямих відмінках із прийменниками:** *Топчи стежину на батьківщину (О. Довгий). З дитинства я закохана в слова (В. Малишко).*

443 Прочитайте речення, визначте в кожному головні члени речення та обставини.

1. Вітер пісню співа стоголосо (В. Симоненко). 2. Осика сонно шелестить (П. Тичина). 3. Літають понад вікна ластів'ята (Г. Петрук-Попик). 4. На хаті спросоння клацнув дзюбом лелека (М. Стельмах). 5. Пташка накрила крильцями пташат у гніздечку (В. Голобородько). 6. Щодня в подвір'я наше заліта упертий дятел (М. Рильський). 7. У бороду стиха всміхається дід (М. Доленго).

❖ Від якого члена речення ставлять питання до обставини?

444 Перепишіть прислів'я, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки обставини. З'ясуйте, якими частинами мови вони виражені.

1. Щирий козак ... не нападає. 2. Один козак ... не воїн. 3. Не лінуйся ... вставати та змолodu більше знати! 4. Дивиться ... , а думає вовком. 5. Око бачить ... , а розум ще далше.

ДОВІДКА ↴

Рано, заду, у полі, лисицею, далеко.

❖ Розкрийте значення останнього прислів'я. У реченнях відповіді вживайте якнайбільше обставин.

445 Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки обставини, які відповідають на зазначені в дужках питання. Підкресліть у реченнях усі члени речення.

ЗРАЗОК ↴

Надворі весною пахне.

1. Знов серце манить (к у ди?)... (М. Рильський). 2. Ми радості (к о л и?)... бажали людям (Д. Луценко). 3. Я в давню істину увірував (я к?)... (Олександр Олесь).

ДОВІДКА ↴

Завжди. У дорогу. Глибоко.

446 Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

ЗРАЗОК ↴

~~~~~ _____ ===== - - - - - .
Тихсь повітря лоскотало цюжи.

Схеми:

1. ~~~~~ _____ - - - - - ===== .
2. _____ ===== ~~~~~ - - - - - .
3. _____ - - - - - ===== ~~~~~ - - - - - .

447 Перепишіть. У кожному з речень підкресліть усі члени речення. З яким членом речення пов'язана кожна обставина? Якою частиною мови виражена?

1. І лунають на калині ніжні співи солов'їні (В. Кравчук).
2. Я вранці голос горлиці люблю (Л. Костенко).
3. Молода уперше в небі ластівка ширяє (М. Рильський).
4. А бджоли золоті так солодко гули (А. Камінчук).
5. Трави вільно підняли свої стебельця угору (В. Грінчак).

❖ Накресліть схеми двох перших речень.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Говоріння

СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ-РОЗПИТУВАНЬ

448 Складіть і розіграйте діалог між гостем міста й перехожим. Турист розпитує, як дістатися музею (назву оберіть самостійно). Мешканець міста окреслює найкоротший та найзручніший шлях. У репліках діалогу використайте в ролі обставин деякі з поданих у рамці слів (на вибір).

(Пройти) вперед, (прямувати) вулицею, (зупинитися) на площі, (повернути) праворуч, (зупинитися) біля пам'ятника, (піти) навпростець.

- 449** Складіть і розіграйте діалог між двома п'ятикласниками, які побували на організованій Кінологічною спілкою України виставці цуценят. Однокласники діляться враженнями від побаченого, кожен розповідає, яке цуценя він хотів би мати і пояснює чому. У репліках діалогу використайте в ролі означень деякі з поданих у рамці слів (на вибір).

Цікава (виставка), корисна (інформація), чудові (тварини), різні (породи), кімнатні (цуцики), мисливські (собаки), сторожові (пси), вірні (друзі), правильне (виховання), необхідне (дресування), гідні (умови), гарне (ставлення), собача (вдячність і відданість).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ❖ Для чого вживають словосполучення?
- ❖ Як поєднано слова у словосполученні?
- ❖ Як визначити головне й залежне слова у словосполученні? Покажіть це на прикладі.
- ❖ У чому різниця між словосполученням і реченням?
- ❖ Що називають *реченням*?
- ❖ Які є речення за метою висловлення? Наведіть приклади.
- ❖ Які є речення за емоційним забарвленням?
- ❖ Що становить *граматичну основу речення*?
- ❖ Які є головні члени речення? Другорядні? Покажіть на прикладах самостійно складених речень.

Виконайте тестові завдання онлайн

§ 38. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ (БЕЗ СПОЛУЧНИКІВ І ЗІ СПОЛУЧНИКАМИ *а, але, і*). КОМА МІЖ ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

- 450** Прочитайте. У кожному реченні визначте слова, які відповідають на те саме питання та відносяться до того самого члена речення. Поставте ці питання.

1. Праця сама за себе скаже й покаже. 2. Поспішай не язиком, а ділом. 3. Неробство й гультяйство до лиха призводять. 4. Терпка й гірка правда краща за солодку брехню. 5. Молоде орля вище й далі орля літає (*Народна творчість*).

Однорідні члени речення відповідають на одне й те ж питання, поставлене від одного й того ж слова в реченні.

Наприклад: *Рідну землю люблять пташка і комашка (Народна творчість).*

Однорідні члени речення не залежать одне від одного, між собою вони рівноправні і не утворюють словосполучення.

В одному реченні може бути два і більше рядів (груп) однорідних членів. Наприклад: Сидимо, веснянок та гаївок співаємо (О. Кониський); Ніжно і радісно хиляться кущі і дерева (С. Васильченко).

Речення, у яких є однорідні члени речення, називаються **ускладненими**.

451 Перепишіть. Визначте та підкресліть однорідні члени речення.

1. У моїм краю ростуть дуби, ялини (В. Зубар). 2. Подарувала щедро доля вербу, калину і тополь (Л. Коваленко). 3. А маки процвітають і білим, і сивим, і червоним квітом (Марко Вовчок). 4. Благоговію перед калиною, перед Славутичем і Україною (О. Астаф'єв). 5. Чисто, щедро, шепітливо горнеться трава! (Т. Майданович).

❖ Поясніть лексичне значення слова *благоговіти*. Звіртеся зі **Словником назв почуттів**.

452 Перепишіть. Підкресліть однорідні члени речення. Укажіть речення, у яких два і більше рядів однорідних членів.

1. *Спускалася ніч, утихомирювала людські клопоти, руки й думки (Панас Мирний).* 2. *Вечірнє сонечко гай золотило, Дніпро і поле золотом крило (Т. Шевченко).* 3. Пахощі од васильків та м'яти заповнювали хату, лоскотали чуття (Панас Мирний).

❖ Укажіть слова, ужиті в переносному значенні.

❖ Поясніть написання виділених слів.

453 Прочитайте речення. Визначте однорідні члени речення. Які з них поєднані між собою інтонацією переліку, а які — інтонацією протиставлення? Які поєднано лише інтонацією без сполучників?

1. Тут козацтво виростало, слави, волі добувало (В. Масло). 2. Козаки цінували не тільки силу, а й жарти (Л. Масенко). 3. У бою козак себе славить не на язиці пилюкою, а конем та шаблюкою (Народна творчість). 4. Людина починається з душі. Її красу формує світле слово, думки, книжки чудові і розмови (Л. Коваленко).

❖ Які розділові знаки ставлять між однорідними членами речення?

Між однорідними членами речення ставлять кому, якщо вони:

- не з'єднані сполучниками: *Звучала пісня вільно, гордо (В. Білас);*
- з'єднані сполучниками **а, але, та** (у значенні **але**): *Ми хоч бідні, але чесні (М. Коцюбинський); Проти нього стояв не пес, а вовк (М. Коцюбинський);*
- з'єднані повторюваними сполучниками **і, й, та** (у значенні **і**): *Вічно будуть у світі і відданість, і віра, і любов (С. Тельнюк);*
- однорідні члени речення з'єднані сполучниками **і (й), та** в пари (кому ставлять тільки між парами): *Дзвенять сади й гаї, поля й ліси (С. Малильо).*

Кому між однорідними членами речення не ставлять, якщо вони:

- з'єднані неповторюваним сполучником **і** або **та** (у значенні **і**): *Учися чистоти і простоти (М. Рильський); Твори добро невтомно та недремно (Т. Севернюк).*

454 Перепишіть речення. Однорідні члени речення підкресліть. Як вони поєднуються між собою? Поясніть уживання розділових знаків.

1. Рече та стогне Дніпр широкий (Т. Шевченко). 2. Шумить Дніпро, сивіє, чорніє, плескає в береги (Марко Вовчок). 3. Синіли і ревіли темнокосі хвилі (М. Рильський). 4. Під човном клекотіло, шуміло, вирувало (М. Коцюбинський). 5. Виють і плещуть, б'ють і ревуть далекі пороги (Б. Грінченко). 6. Дніпр клекоче, стогне, плаче, гриву сірую трясє (А. Метлинський).

✳ Чому в реченнях про Дніпро ужито переважно однорідні присудки? Поясніть.

✳ Складіть три речення про Дніпро:

- з однорідними підметами;
- з однорідними додатками;
- з однорідними означеннями.

455 Перепишіть, уставляючи на місці крапок пропущені сполучники. Однорідні члени речення підкресліть.

1. Багатство не в майні, ... в гідності (З Біблії). 2. Крапля довбає камінь не силою, ... частим падінням. Людина стає вченою не силою, ... читанням (Овідій). 3. Книжки слід не прочитувати, ... читати й перечитувати (Пліній Молодший). 4. Усяка школа славна не числом, ... славою своїх учнів (М. Пирогов).

456 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть їхнє вживання.

1. Я так люблю природу З нею я зливаюся і серцем і душею (В. Сосюра). 2. Люблю свій край удень і вночі вранці і ввечері (Панас Мирний). 3. На цій землі родять щедро правда і добро мудрість і розум (Є. Гуцало). 4. І даль і гай і темні кручі відбилися в лагідній воді (Є. Маланюк).

❖ Укажіть речення, ускладнені однорідними членами. Однорідні члени речення підкресліть.

457 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть речення, ускладнені однорідними членами. Однорідні члени речення підкресліть.

Сьогодні вітер панує над небом над усім містом. Він жене кучугури хмар перевертає ними. Люди на вулицях низенько схиляють перед паном вітром голови, держаться за шапки жмуряться кліпають очима. Дерева хиляться трусяться. А вітер гуде шипить свистить гасає. І ні впишу йому ні перепони немає (За В. Винниченком).

❖ Чи є висловлення текстом? Свою думку доведіть.

❖ Позначте у словах вивчені орфограми.

❖ Розкажіть (усно) про весняний день у вашому місті (селі), коли люди всміхаються лагідному вітерцю. У реченнях відповіді вживайте однорідні члени.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Читання • Письмо

ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ, ЩО МІСТИТЬ ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

458 Прочитайте. Визначте тему та головну думку тексту.

Непросто жити на світі

Корабель линує уперед, долав бурхливі хвилі. Він то громадився на гребенях, то м'яко западав униз, тоді знову піднімався й рухався далі.

Богдан пройшовся хиткою палубою, глянув за борт, зазирнув у зеленкувату безодню.

На поверхні моря гойдалися, витанцьовували прозорі парасольки. Вони були ніжні й прозорі. Красою ці морські створіння нагадували квіти. То були медузи.

Раптом недалеко від борта з води вистрибнула сіра тварина з блискучою шкірою. Вона була тупорила, мала великий, схожий на качиний дзьоб. Звірина стрімко злетіла над водою і шубовснула на хвилю. Це був дельфін.

Моряки вважають дельфінів своїми друзями. Тварини вказують кораблям безпечний шлях до берегів, іноді рятують тих, хто тоне. А от медузи отруйні. Якщо взяти таку красуню в руки, вона боляче опече шкіру.

Як же багато на світі оманливого! Де добро? Де зло? Часом ворог здається другом, а друг ввижається ворогом. Щоб не помилитися, треба судити не за зовнішністю, а за справами. Непросто жити у світі! (За Ю. Ячейкіним).

- ❖ Визначте в реченнях тексту однорідні члени. Розділові знаки між ними поясніть правилами.
- ❖ Яка роль однорідних членів речення в мовленні?
- ❖ З'ясуйте, які типи мовлення поєднано в тексті. Який тип мовлення основний? Прочитайте речення описового характеру.
- ❖ Прочитайте уривок, який є роздумом. Визначте в ньому тезу та висновок.
- ❖ Визначте стиль тексту. Відповідь обґрунтуйте прикладами з тексту.
- ❖ Складіть план тексту, запишіть його.
- ❖ За планом напишіть переказ тексту.

459

Роздивіться зображення дельфіна. Що ви знаєте про цю морську тварину? Зберіть про неї інформацію в Інтернеті. Пофантазувавши, складіть усну розповідь «Про що розповіли мені мешканці дельфінарію». Уживайте речення, ускладнені однорідними членами.

§ 39. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ

460

Прочитайте. У реченнях першої колонки визначте однорідні члени речення. У реченнях другої колонки визначте слова або словосполучення, які об'єднують ці члени речення під однією назвою.

Зібралися мати, двоє синів, дві доньки.

Бабуся дістала любисток, материнку, чорнобривці.

Зібралася родина: мати, двоє синів, дві доньки (А. Пашкевич).

Бабуся дістала зілля: любисток, материнку, чорнобривці (Г. Квітка-Основ'яненко).

При однорідних членах речення може бути узагальнювальне слово. Це слово із загальним значенням щодо перелічуваних однорідних членів речення, воно є їхньою об'єднувальною назвою.

Наприклад: *Удвір поспішають **хлопчики**: Сергійко, Іванко й Петрусь (М. Стельмах).*

Узагальнювальним може бути словосполучення. Наприклад: *Значні площі в Україні займають **баштанні культури**: кавуни, дині, кабачки, патисони (З довідника).*

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, після нього ставлять **двокрапку**.

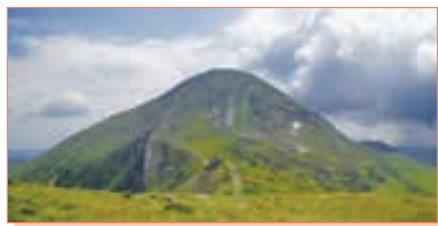
Узагальнювальне слово є тим самим членом речення, що й однорідні члени речення, яких воно стосується.

Узагальнювальні слова можуть виражатися такими частинами мови:

іменниками	<i>Шумить верхами буйний ліс: дуби, берези, буки (Марійка Підгірянка).</i>
займенниками	<i>У слові є все: злагода, спокій, надія (П. Загребельний).</i>
прикметниками	<i>Гай буває тільки листяний: березовий, вільховий, грабовий (П. Федотюк).</i>
прислівниками	<i>Дощило скрізь: над яром, над болотами, над лісом (В. Шкляр).</i>

461 Прочитайте. Визначте однорідні члени речення, вкажіть узагальнювальні слова при них. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Землею України течуть ріки: Дніпро, Дунай, Дністер, Сіверський Донець. 2. Дніпро має притоки: Прип'ять, Десну, Сулу, Псел, Ворсклу. 3. Південну частину земель України омивають моря: Чорне та Азовське. 4. Українські Карпати чарують красою своїх вершин: Говерли, Чорногори, Петроса.

Говерла

❖ Що вам відомо про гори Карпати? У відповіді вживайте узагальнювальні слова (словосполучення) при однорідних членах речення: *річки: Тиса, Дністер, Прут; ліси різні: хвойні, листяні, змішані; корисні копалини: кам'яна сіль, сірка, газ.*

❖ Роздивіться фотографічне зображення найвищої вершини Українських Карпат Говерли. Розкажіть про побачене, уживаючи узагальнювальні слова при однорідних членах речення: *дерева: смереки, буки; трави: папороть, жовтозілля, ломикамінь, сон-трава.*

462 Перепишіть, на місці крапок уставляючи самостійно дібрані й поставлені в потрібній формі узагальнювальні слова.

1. Ми читаємо твори українських... : Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного. 2. На сценах оперних театрів ідуть опери українських... : Миколи Лисенка, Георгія Майборода, Костянтина Данькевича. 3. Велике зацікавлення викликають... : бандура, цимбали, скрипка, сопілка.

- ✳ Поясніть уживання розділових знаків.
- ✳ Яким членом речення є узагальнювальне слово в кожному з речень?

463 Складіть і запишіть речення з поданими рядами однорідних членів речення та узагальнювальними словами при них.

- Каштани, тополі, клени, липи (дерева).
- Троянди, канни, жоржини, айстри (квіти).
- Червоні, рожеві, лілові, білі (різнобарвні).
- На клумбах, на газонах, на подвір'ях (скрізь).

Узагальнювальне слово, яке стоїть перед однорідними членами речення, вимовляють із підвищенням інтонації. Після узагальнювального слова роблять паузу. Однорідні члени вимовляють з інтонацією переліку.

Якщо між узагальнювальним словом і однорідними членами речення стоять інші члени речення, паузу роблять перед однорідними членами.

464 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

1. Діти рвали чудові квіти рожеві гвоздички лілові дзвіночки (Н. Кобринська). 2. У густому лісі посплітали віти дерева дуби берези сосни ялини осика вільха (О. Копиленко). 3. Турботлива бджілка з лугової веселки буде мед збирати різнобарвний жовтий оранжевий і золотий (За Є. Гуцалом).

- ✳ Які члени речення є однорідними в кожному з речень? Яким членом речення є узагальнювальне слово при них?

465 Перепишіть, розставте пропущені розділові знаки. У першому реченні підкресліть усі члени речення.

1. Усе мене тішить ліси і садки озера річки глибокі ставки (О. Василенко). 2. Просинаюся і чую пісню звідусіль з неба з повітря із землі (О. Довгон'ят). 3. Мова й музика мають дещо

спільне ритм тональність мелодію (*О. Авксентьєва*). 4. Я грав музику великих митців Верді Бетховена Шопена Чайковського Лисенка (*П. Загребельний*).

- ❖ Яких ви знаєте українських композиторів? Зібравши інформацію у довідковій літературі та Інтернеті, розкажіть про них у класі. У розповіді використайте одне-два речення з узагальнювальними словами при однорідних членах речення.

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, перед ним ставлять **тире**.

Наприклад: *Стежка, озеро, стіжок — все у падолисті* (*В. Скомаровський*).

У таких реченнях найчастіше в ролі узагальнювальних слів виступають займенники **все, всі**.

Наприклад: *Степ і лиман, озеро і море — все закуталось у чарівний тихий світ* (*І. Нечуй-Левицький*). *Ластівки, білі лебеді й шпаки, журавлі і качки сірі — всі полинули у вирій* (*О. Коваленко*).

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, перед ним роблять паузу і вимовляють його з пониженням інтонації.

466 Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них.

1. Рідні місця, знайомі хатки, садки, доріжки — все миготить в очах (*Панас Мирний*). 2. І соняшники, і кукурудза, і криниця — все вслухалося у свіжість (*Т. Осьмачка*). 3. Дід розмовляв із кінями, телятами, травами, старою грушею і дубом — усім живим (*О. Довженко*).

- ❖ Поясніть розділові знаки в реченнях.

467 Перепишіть, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки узагальнювальні слова.

1. Ручку, олівці, фломастери, гумку, лінійку — ... повинен мати кожен школяр. 2. Столи, стільці, дошка, шафи — ... в нашому класі новенькі. 3. Проектор, екран, «розумну» дошку — ... закуплять для школи найближчим часом.

ДОВІДКА ↴

Меблі. Технічні засоби. Шкільне приладдя.

468 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Білу хату червону калину луги береги все мені заповідано з роду до роду (*І. Бердник*). 2. Материна любов піклування батькове все докупи злилося переплелось (*Б. Грінченко*). 3. На землі у траві на деревах у повітрі скрізь вирує життя (*З посібника*).

❖ Позначте у словах вивчені орфограми.

§ 40. ЗВЕРТАННЯ. РОЛЬ ЗВЕРТАНЬ У РЕЧЕННІ

469 Прочитайте діалог. Укажіть слова, які називають того, до кого звертаються з мовленням.

— Сестро, прошу тебе дуже,
Виший сорочку мені!
Виший хрещатим барвінком,
Рястом землі навесні.

— Рада б я вишити, брате,
Рідного краю квітки,
Тільки в житті не навчилась
Класти хрещато нитки...

За Георгієм Петруком-Попиком

❖ Чи вміє хтось у вашій родині вишивати? Чому українці ставляться до вишиванок із глибокою пошаною?

❖ Чи можна уявити діалог без називання того, до кого звертаються? Яка роль таких слів-звертань у спілкуванні?

Звертанням називають слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються (адресата мовлення).

Звертання виражається іменником у формі кличного відмінка (дуже рідко — у формі називного).

Звертання може стояти:

- на початку речення: **Мамо**, чого зажурились? (*Д. Луценко*);
- в його середині: Розкажи мені, **мамо**, казку (*О. Хлоп'яча*);
- в кінці: Заспівай мені, **мамо!** (*Б. Списаренко*).

Звертання бувають:

- **непоширені** (при таких немає залежних слів): Подай, **брате**, руку! (*Б. Лепкий*);
- **поширені** (при таких є залежні слова): Спасибі же тобі, **мій брате**, за щирий, любий твій привіт! (*І. Франко*).

Звертання можуть бути **однорідними**: *Візьміть мене, гаї, поля, озера, ріки!* (А. Підлужний).

Звертання бувають **повторювані**: *Дощику, дощику, перестань!* (Народна творчість).

Коли звертання стоїть на початку речення, його вимовляють з окличною інтонацією. Якщо звертання стоїть у кінці речення, оклична інтонація послаблюється. У середині речення звертання вимовляють низьким тоном і в прискореному темпі, з обох боків виділяючи його паузами.

470 Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Визначте місце звертання в кожному з речень. Укажіть звертання непоширені та поширені. Визначте звертання однорідні та повторювані.

1. Вишийте, мамо, сорочку кольором неба й степів! (З. Гарник).
2. Любий тату! Нагадайте дідові пісні. Любий тату, запрягайте коника мені. Я від хати і до хати буду тих пісень співати (О. Кононенко).
3. Не розгубися, синку, у дорозі! (І. Калениченко).
4. Одягніть вишиванку, моя доне і сину, щоб красою зігріти нашу рідну країну (Л. Любарська).
5. Добридень вам, дідусю та бабусю! (П. Перебийніс).
6. Сонце, сонце, освітлюй тіні! (Л. Костенко).

- ❖ Якою частиною мови виражені звертання? У формі якого відмінка?
- ❖ Зверніть увагу на розділові знаки при звертаннях.

Якщо звертання стоїть **у середині речення**, з обох боків його виділяють **комами**. У кінці такого речення ставлять знак залежно від інтонації.

Якщо звертання стоїть **на початку речення і вимовляється з окличною інтонацією**, після нього ставлять знак **оклику**. У такому разі наступне слово пишуть з великої літери.

Якщо звертання стоїть **у кінці речення**, після нього ставлять або **знак оклику, або крапку** залежно від інтонації.

Схематично це можна зобразити так:

_____, ЗВ , _____.	<i>Вийди, Ганнусю, вийди</i> (Народна творчість).
ЗВ! _____.	<i>Серце! Спочинь на хвилину</i> (Б. Лепкий).
ЗВ , _____.	<i>Тату, скрипочку купіть</i> (Л. Забашта).
_____, ЗВ!	<i>Вище голівку, Маріє!</i> (В. Сосюра).
_____, ЗВ .	<i>Повертайся скоріше, сину</i> (В. Матвієнко).

Повторювані або однорідні звертання між собою розділяються **комою**: *Лелеко, лелеко! До осені далеко?* (Народна творчість).

471 Перепишіть. Поясніть уживання розділових знаків при звертаннях. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

1. Учїтеся, брати мої, думайте, читайте (*Т. Шевченко*). 2. Де ви, лицарі й гетьмани? Уставайте, відгукніться! (*І. Калениченко*). 3. Я знаю вас, нащадки запорожців! (*Олександр Олесь*). 4. Ти, мій хлопче, українець! (*В. Терен*). 5. Калино, калино, квітуй у долині! (*М. Верещака*). 6. Над тобою, бандуристе, небо чисте. Пригорни сестру-бандуру, бандуристе! (*П. Перебийніс*).

- ✳ Визначте звертання непоширені та поширені.
- ✳ Укажіть звертання однорідні та повторювані.

472 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Тату наш лелека прилетів! Мамо чуєш мову солов'їну? (*О. Луній*). 2. Злітай птице у чисте небо! (*Г. Гордасевич*). 3. Виростаю для правди й волі мій синочку! (*Т. Мельниченко*). 4. Стомилася сину дай одпочину (*А. Камінчук*). 5. Лебедю лебедю Ти повертаєш додому на тихії води на зорі України ясні (*Л. Забашта*). 6. Я розумію вас звірята і рослини (*Б.-І. Антонич*).

- ✳ Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.
- ✳ Позначте у словах вивчені орфограми.

473 Перепишіть, ставлячи подані в дужках слова у формі кличного відмінка. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Води Дніпрової нап'юсь, на тебе (друг) подивлюсь (*Т. Шевченко*). 2. Не ходи (козак) понад берегами не суши серденька чорними бровами (*Народна творчість*). 3. Шануй (юнак) батьківські шляхи! (*Д. Луценко*). 4. А ти ж куди мандруєш ласкавий (чоловік)? (*А. Малишко*). 5. Душа (хлопець) буває всяка. Одна глибока і бистра, як Дніпро, друга — як Десна, третя — як калюжа (*За О. Довженком*).

- ✳ Назвіть звуки, які чергуються при зміні форми іменників.
- ✳ Як ви розумієте зміст двох останніх речень? Чим вимірюється, на вашу думку, глибина людської душі?

Звертання до відсутніх людей, до предметів і явищ називають **риторичними**. Вони вживаються, щоб привернути до них увагу, виявити своє ставлення.

Наприклад: **Шевченку!** Відгук дум твоїх чи чуєш ти у нашім слові? (*М. Рильський*). Прийду до тебе, **Дніпре посивілий!** (*О. Овчаренко*).

474 Прочитайте, визначте в кожному реченні звертання. Які з них є риторичними? Свою думку поясніть.

1. Повій, вітре, на Україну! (*С. Руданський*). 2. Краю мій, люблю твої тополі (*А. Камінчук*). 3. Сонце! Я тобі вдячний (*М. Коцюбинський*). 4. Не шуми про минуле, тополе (*В. Сосюра*). 5. В розлуці з вами, солов'ї України, так ниє серце! (*М. Рильський*). 6. Розступіться, горе та біда! Дайте щастю й радості дорогу! (*М. Луків*).

475 Складіть і запишіть речення, у яких подані слова та словосполучення виступали б у ролі звертань.

Україна, рідна земля, вулиці мого дитинства.

❖ Чи є такі звертання риторичними? Чому?

476 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте звертання поширені й непоширені.

1. Скільки є в нас любі друзі для звертання ніжних слів! (*Д. Білоус*). 2. Соловейку маленький В тебе голос тоненький. 3. Де ж ти коню ходив? Де підкову загубив? 4. Не хили ти голі віти саде мій! Ще ти будеш зеленіти у красі своїй (*В. Сосюра*). 5. Ти не висни чорна хмаро над смерекою (*В. Сосюра*). 6. Школо ти мислить навчила чесною працею жить (*А. Рибачок*).

❖ Укажіть речення з риторичними звертаннями.

§ 41. ОЗНАЙОМЛЕННЯ З НАЙБІЛЬШ УЖИВАНИМИ ВСТАВНИМИ СЛОВАМИ І СПОЛУЧЕННЯМИ СЛІВ

477 Прочитайте діалог мовчки. Визначте, скільки осіб бере участь у розмові. Уголос прочитайте діалог за особами.

— Можливо, завтра не варто їхати на екскурсію до Львова. Здається, буде злива. Мабуть, краще перенести поїздку на наступний тиждень.

— Ну що ти кажеш! Безумовно, не буде ніякого дощу! За повідомленням метеоцентру, буде сонячно. Для екскурсії така погода, без сумніву, найкраща!

❖ Чи можна сказати, що перший співрозмовник упевнений у тому, що говорить? За допомогою яких слів він виражає свою невпевненість?

❖ Наскільки впевнений у висловленому другий співрозмовник? Якими словами він увиразнює свою впевненість?

478 Прочитайте. Визначте в реченнях вставні слова. На що вказує або що виражає кожне з них? Скористайтеся поданою нижче таблицею.

1. Можливо, вдома дощик не вщухає (*Д. Луценко*). 2. Ластівки низько літають, мабуть, на дощ (*В. Мордань*). 3. Прогнози, звісно, то невдячна річ (*О. Савченко-Гнатюк*). 4. Розвіються, либонь, ці тучі (*М. Пасічник*). 5. Настрій, певна річ, змінюється (*М. Полотай*). 6. Будь ласка, не дивуйтеся тому диву (*Л. Куліш-Зінків*). 7. На щастя, погода була хмарна, і ми не зазнали спеки (*П. Куліш*).

ВСТАВНІ СЛОВА МОЖУТЬ ВКАЗУВАТИ НА:	
Невпевненість	<i>може, може бути, мабуть, можливо, здається, очевидно</i>
Упевненість	<i>звичайно, певно, безперечно, без сумніву, правда, безумовно, справді, певна річ</i>
Джерело повідомлення	<i>по-моєму, як мені здається, кажіть, на думку ..., за свідченням ..., як відомо, як зазначено, за повідомленням ...</i>
Ставлення до висловлюваного	<i>на щастя, на жаль, на диво, на сором, як навмисне, дивна річ</i>
Оцінку повідомлюваного як звичайного	<i>було, бувало, як завжди, як водиться</i>
Порядок викладу думок	<i>по-перше, по-друге, отже, нарешті, таким чином, значить, виявляється, виходить</i>
Увічливість	<i>будь ласка, вибачте, прошу вас, дозвольте</i>
Привернення уваги	<i>уявіть собі, зверніть увагу, вірите, зрозумійте, знаєте, між нами кажучи</i>

479 Скориставшись таблицею, усно складіть по одному реченню зі вставними словами, які виражають:

- невпевненість у висловлюваному;
- ввічливість;
- оцінку висловлюваного;
- джерело повідомлення.

Вставні слова та словосполучення відділяють від інших слів у реченні паузами, вимовляють прискорено, зниженим голосом.

На письмі вставні слова та словосполучення **виділяють комами**.

Схематично це можна зобразити так:	
ВС, _____.	Може, вислати ліків вам? (А. Таран).
_____, ВС.(!?)	Працювать, працювать, безумовно! (В. Сосюра).
_____, ВС, _____.	Чужа душа то, кажуть, темний ліс (Л. Костенко).

480 Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації. Вкажіть вставні слова. На що вказує або що виражає кожне з них?

1. Може, зойкне в когось серце, відгукнеться на пісні? (*Л. Коваленко*). 2. Світ, на щастя, зачарований піснею (*В. Крищенко*). 3. Певне, кожне словечко треба в зіллі купати (*В. Василяшко*). 4. Дивлюсь на зорі опівнічні. На жаль, вони також не вічні (*М. Луків*). 5. Крізь ці кущі, здається, ніхто не пробереться (*Н. Забіла*). 6. Напевне, та квітка солодка була, бо меду на ній назбирала бджола (*М. Познанська*).

❖ Поясніть розділові знаки в реченнях.

481 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Прочитайте записані речення, дотримуючи правильної інтонації.

1. До словечка до слів'ятка притулися! Може так хоч мови рідної навчишся (*М. Тимчак*). 2. І мабуть молодість для того щоб кожен мав свою весну (*Б. Дегтярьов*). 3. Здається часу і не гаю а не встигаю не встигаю! (*Л. Костенко*). 4. До річ з лікувальною метою можна використовувати малину та інші рослини яблуню черешню вишню (*Н. Зубицька*). 5. Пробачте вернуса не скоро (*Б. Дегтярьов*).

❖ На що вказує або що виражає вставне слово в кожному з речень?

482 Складіть і запишіть речення, у яких подані слова виступали б у ролі вставних.

Звичайно, бувало, виявляється, будь ласка.

Речення, що містять звертання чи вставні слова, називають ускладненими.

Звертання та вставні слова не є членами речення.

483 Перепишіть речення, на місці крапок уставляючи дібрані з довідки вставні слова. Розставте потрібні розділові знаки. Що виражає або на що вказує кожне зі вставних слів?

1. Спиніться ... спиніться. Навколо ... скоріш подивіться (*А. Костецький*). 2. Співчуття є найголовніший і ... єдиний закон людського життя (*Ф. Достоевський*). 3. ... навчися гарно й привітно дивитися на людей (*М. Стельмах*). 4. ... болі минають з часом. Перемелеться пройде все (*Б. Соля*). 5. А єдиних слів ... було не сказано (*Б. Олійник*). 6. ... час знов вдарити у дзвони?! (*Ф. Руденко*).

ДОВІДКА ↴

На жаль. Кажуть. По-перше. Може. Будь ласка. Будь ласка. Мабуть.

❖ Доведіть, що словосполучення *вдарити у дзвони* може бути і вільним, і стійким.

484 Прочитайте. Визначте в реченнях слова, які в інших реченнях можуть виступати в ролі вставних. Усно складіть із такими вставними словами речення.

1. Хтось на радість людям викопав криницю (*Д. Луценко*).
2. Може зламатись тіло, але ніколи — дух (*О. Стефанович*). 3. Та ніч була на диво схожа (*Г. Коваль*). 4. Вулиця наша справді вузенька (*М. Стельмах*).

485 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте вставні слова і сполучення слів.

Пам'ятник козакові Харку в Харкові

Місто Харків стоїть при злитті трьох річок Харкова Лопані та Уди. На думку вчених у сімнадцятому столітті на цьому місці стояла фортеця.

Пояснення назви міста таке. За переказом хутір заснував козак на ім'я Харко.

Поселенцям звісно доводилося вести боротьбу з нападниками. Кажуть якось упав у бою і Харко. Пограбований хутір запустів але згодом тут знову з'явилися люди. Новий хутір зберіг стару назву.

Люди без сумніву не забули імені першого поселенця (*За І. Вихованцем*).

❖ Позначте у словах вивчені орфограми.

❖ Передайте свої враження від пам'ятника 3–4 реченнями. Уживайте вставні слова.

486 У вказаній послідовності зробіть усний синтаксичний розбір поданих речень.

1. З добра й любові приходить щастя (*А. Майсеєнко*).
2. Злим людям не заздри, не бажай їхнього товариства! (*З Біблії*).
3. Пам'ятаю, мамо, твоє тихе слово. 4. Воно мене вчило добра

і любові (Н. Талиманчук). 5. Я, чесне слово, не хотіла злого (О. Слоньовська). 6. Усміхнися всім навколо: небу, сонцю, квітам, людям (А. Костецький).

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначте вид речення за метою висловлення.
2. Визначте вид речення за емоційним забарвленням.
3. Визначте граматичну основу речення (головні члени).
4. Визначте, якими частинами мови є головні члени речення.
5. З'ясуйте, двоскладне речення чи односкладне.
6. Визначте другорядні члени речення (якщо є).
7. З'ясуйте, чи ускладнене речення однорідними членами. Назвіть їх.
8. Визначте, чи ускладнене речення звертанням або вставним словом. Назвіть їх (якщо є).

ЗРАЗОК УСНОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ ↴

Рідна Україно, ти мене до серця пригорни! (П. Перебийніс).

Речення спонукальне, окличне.

Граматична основа речення складається з підмета *ти*, вираженого займенником, та присудка *пригорни*, вираженого дієсловом.

Речення має два головні члени, отже, воно двоскладне.

У складі речення є другорядні члени речення — додатки. Додаток *мене* залежить від присудка і відповідає на питання *кого?* Додаток *до серця* теж залежить від присудка і відповідає на питання *до чого?*

Речення ускладнене поширеним звертанням *рідна Україно*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ ↴

*Рідна Україно, ти мене до серця
пригорни!*
*Речення спонук., оклич., двоскл.,
пошир., ускл. звертанням.*

487

Перепишіть, на місці крапок уставте вставні слова або сполучення слів. Поставте розділові знаки.

Як писати лист

... лист — це не просто папір і конверт. Він не лише передає зміст а й виявляє ставлення до адресата і грамотність автора.
... написане пером не виволочиш і волом.

Ніколи не надсилайте лист одразу. Перечитайте його наступного дня. ... якісь речення доведеться переписати заново.

Адресу на конверті... потрібно писати точно й охайно. Треба вказати і зворотню адресу. ... вона знадобиться адресатові для відповіді. ...лист мусить повернутися назад якщо з якоїсь причини не знайде адресата.

Писати й підписуватися... треба розбірливо.

✿ Зробіть усний синтаксичний розбір одного з речень тексту (на вибір).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ✿ Чим може бути ускладнене речення?
- ✿ Які члени речення називають однорідними?
- ✿ Як поєднуються між собою однорідні члени речення?
- ✿ З якою інтонацією вимовляють однорідні члени речення? Наведіть приклади.
- ✿ Які розділові знаки ставлять між однорідними членами речення?
- ✿ Що називається звертанням? Наведіть приклади.
- ✿ Які бувають звертання за будовою?
- ✿ Як інтонуються речення зі звертаннями?
- ✿ Які розділові знаки ставлять при звертаннях?
- ✿ Чи є звертання членами речення?
- ✿ Які слова називають вставними? Наведіть приклади.
- ✿ Яка роль вставних слів у мовленні? На що вони можуть вказувати?
- ✿ Як інтонують речення зі вставними словами?
- ✿ Чи є вставні слова членами речення?

Виконайте тестові завдання онлайн

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Говоріння • Письмо

ЛИСТ ДО РІДНОЇ ЛЮДИНИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЗВЕРТАНЬ І ВСТАВНИХ СЛІВ

488 Прочитайте текст, сформулюйте чотири запитання за його змістом. Поставте запитання одне одному. Одержані відповіді обговоріть і доповніть.

З появою Інтернету написання «паперових» листів нібито відійшло на другий план. Адже передавати інформацію значно швидше й зручніше електронною поштою. Ще простіше надсилати смс-повідомлення мобільним телефоном.

Усе так. Однак власноруч написаний лист — це словесний автопортрет і вияв характеру дописувача, яскраве відображення

його поглядів і смаків. Засобами електронної пошти такого не досягти.

І ще одне. Якщо зміст телефонної розмови за день-два забувається, електронний лист опиняється в кошику, то «паперовий» лист можна зберігати, перечитувати, згадуючи людину, з якою листувався, та свої до неї почуття. Недарма колись у формі листування писали художні твори: романи й повісті.

Листування може перетворитися на справжнє мистецтво, найвищий рівень духовного спілкування. Розумно і красиво написаний, сповнений тепла лист цілком може стати променем світла серед сірих буднів. Такий лист буде очікуваним, бажаним, омріяним. Такий лист захочеться зберегти, щоб перечитувати знов і знов.

Зате найменша нетактовність, недбалість у висловленнях можуть залишити на серці адресата глибокий рубець. Не дарма кажуть: «Що написано пером...»

Але листи треба вміти не лише писати, а й... читати! Для цього мало бути уважним, потрібно вміти читати між рядками.

Взаємна повага тих, хто листується, виявляється не лише в чемності, а й у вчасності надання відповіді (*З Інтернету*).

- ❖ Кому пишуть листи і поштівки члени вашої родини?
- ❖ Як ви розумієте вираз *читати між рядками*? Поясніть.
- ❖ Що таке *духовне спілкування*? Звертеся з **Тлумачним словником**.
- ❖ Поясніть рядки Ліни Костенко: «*Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати*». Яке слово ви вважаєте в цьому вислові ключовим (головним)?

Листування — один із видів писемного спілкування.

Лист — це писаний текст, мета якого — повідомлення про щось адресата.

Листи бувають **ділові (службові)** та **особисті (приватні)**.

Ділове листування відбувається між установами або працівником і установою. Такі листи складаються за певними зразками в офіційно-діловому стилі.

Особисті листи — це листи до рідної та близької людини, до друга чи знайомого, до улюбленого письменника або актора. Такі листи не відзначаються усталеністю форми. Мовлення приватного листування невимушене. У текстах особистих листів поєднуються ознаки різних стилів, зокрема розмовного та художнього.

489 Прочитайте лист. До службового чи приватного (особистого) листування слід його віднести? Укажіть звертання та етикетні формули.

Люба бабусю!

Ми всі дуже за Вами скучили. Турбуємося за Ваше здоров'я. Дуже переживаємо за Ваше самопочуття.

Ми всі здорові. Тато заповзаявся нас з Оленкою загартовувати. Він стежить, щоб ми не надто кутались у теплі речі, наполягає, щоб умивалися холодною водою і спали в добре провітреній кімнаті.

За одержану татом премію Оленці купили комп'ютер. Вона опановує комп'ютерну грамоту. Сподіваюсь, навчить і мене. Адже сестри мають допомагати одна одній!

Мама готується до відпустки, яка цього року припадає, певно, на весну. Хоче поїхати в село до бабусі Наталки. Якщо вийде, то й ми з татом й Оленкою на якийсь тиждень до неї приїдемо. До Вас, бабусю Тетяно, усією родиною обов'язково приїдемо влітку.

Тато з мамою накупили зо два десятки книжок, які ми з Оленою маємо влітку прочитати. Без сумніву, і Вам вони будуть цікаві.

Напишіть, як Вам живеться, як минає Ваш день. Головне — як Ви почуваетесь. Коли Вас востаннє оглядав лікар? Які ліки Вам прописав? Обов'язково надішлемо їх Вам поштою.

Будь ласка, бабусю, не хворійте! Будьте здорові і щасливі! На все добре! До побачення.

20. 03. 2018 р.   З любов'ю і повагою — Ваша онука Іринка.

- ❖ Чому займенник *ви* написано в листі з великої літери? Які почуття до адресата це увиразнює?
- ❖ Як ви ставитеся до своєї бабусі? До інших старших родичів? Які почуття до них висловлюєте усно і в писемній формі?
- ❖ Чи знаєте ви правила електронного листування? Наскільки важливо їх дотримувати? Чому?

490 Прочитайте традиційні для листування звертання. Які з них використовують у приватному листуванні?

Пане! (Пані! Панове!) Дорогий друже! Шановне товариство! Мої дорогенькі! Мої найдорожчі! Родинонько моя! Роде наш красний! Мої дорогі батьки! Шановні громадяни! Рідненька матусю! Колеги! Моя дорога сестричко!

- ❖ З двома-трьома звертаннями складіть речення. Вимовте їх, дотримуючи правильної інтонації.

491 Прочитайте побажання, які для листів є традиційними. З якої нагоди використовують кожне з них?

Щасти Вам! Хай щастить! Доброго Вам здоров'я! Зичу здоров'я! Бажаю усього найкращого! На все добре! Бажаю успіхів! Бажаю Вам добре провести свята!

- ❖ Що ви знаєте про історію поштових марок? Розкажіть про це, уживаючи вставні слова.

492 Напишіть лист бабусі й дідусеві, які живуть в іншому місті або селі. Скористайтеся пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА ↘

Як написати лист

Передусім обміркуйте:

- тему свого листа: що саме ви хочете сповістити і наскільки детально;
- головну думку листа: до чого ви хочете спонукати, у чому переконати адресата.

Текст листа запишіть на чернетці за таким планом:

1. Звертання (передає ваше ставлення до адресата). Привітання (засвідчує вашу ввічливість).

2. Початок листа виявляє вашу зацікавленість станом здоров'я, настроєм адресата, його справами, успіхами, а також здоров'ям та справами його родини, найближчих родичів. Після цього слід пояснити причину, що спонукала до написання листа (бажання щось з'ясувати або повідомити, про щось домовитися).

3. Основна частина. Слід повідомити про себе, не вихваляючись, але не забуваючи підкреслити свої успіхи. Писати потрібно про те, що цікаве або корисне адресатові.

4. Завершення. Побажання та прощання. Дата. Підпис.

Уважно перечитайте чорновий варіант листа — краще зробити це наступного дня. Передовсім зверніть увагу на зміст написаного. Можливо, слід дещо додати або скоротити. По-друге, переконайтеся, що тон листа засвідчує повагу до адресата. Повагу й увагу передають обов'язкові в листуванні етикетні формули. Перевірте грамотність викладу: виправте допущені помилки. Особливу увагу зверніть на написання займенника Ви з великої літери. Перепишіть лист розбірливим акуратним почерком на якісному папері. Грамотно надпишіть конверт.

493 Напишіть лист до одного з адресатів:

- матері, яка затрималась у відрядженні;
- дідуся, який лікується в санаторії;
- старшої сестри, яка навчається в іншому місті;

- старшого брата, який служить у війську;
- відомого дитячого письменника, книжки якого вам подобаються.

494 За поданим зразком напишіть на конверті адресу.

Адреса відправника, індекс <i>Волинець Наталія Григорівна</i> <i>вул. Лисенка, буд. 8, с. Глибоке,</i> <i>Броварський район,</i> <i>Київська область,</i> <i>Україна 08350</i>	Адреса одержувача, індекс <i>Луценко Олександр Петрович</i> <i>вул. Бринського, буд. 5, кв. 10,</i> <i>м. Луцьк,</i> <i>Волинська область,</i> <i>Україна</i> <table border="1" style="margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td>4</td> <td>3</td> <td>0</td> <td>1</td> <td>8</td> </tr> </table>	4	3	0	1	8
4	3	0	1	8		

- ❖ Поясніть, що означає цифровий індекс, яке його значення.
- ❖ Назвіть слова, які в записі адреси скорочують.
- ❖ Де і в якій формі записують на конверті прізвище, ім'я та по батькові адресата?
- ❖ Де і як записують на конверті зворотну адресу? Навіщо це роблять?

495 Складіть текст вітальної листівки з нагоди Дня матері. Використайте звертання, які увиразнюють любов і повагу до адресата.

- ❖ Створіть ескіз вітальної листівки. Скористайтеся кольоровими олівцями, фарбами або графічним редактором AdobePhotoshop.

§ 42. СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З БЕЗСПОЛУЧНИКОВИМ І СПОЛУЧНИКОВИМ ЗВ'ЯЗКОМ

496 Прочитайте речення мовчки, визначте в кожному граматичну основу. Прочитайте вголос лише ті речення, які мають дві і більше граматичних основ. Зі скількох простих речень складається кожне таке речення?

1. Щире слово, добре діло душу й серце обіграло. 2. Шабля ранило тіло, а слово калічить душу. 3. Очі без душі сліпі, вуха без серця глухі, руки без бажання безсилі. 4. Бідна душа не має гроша. 5. Як ти не маєш душі, то не допоможуть і книжки (*Народна творчість*).

За будовою речення бувають **прості** та **складні**.

Просте речення має одну граматичну основу.

Наприклад: Мати вийшла на ганок (Б. Олійник). Чорнобривців насіяла мати (М. Сингаївський).

Складним реченням називають речення, яке складається з двох або кількох простих речень, кожне з яких має свою граматичну основу.

Наприклад: Мати сіяла сон під моїм вікном, а зійшов соняшник (Б. Олійник). Де мати посіє, там сходить добро (В. Крищенко).

Прості речення у складному об'єднані між собою **за змістом та за інтонацією**.

Між простими реченнями у складному робиться невелика пауза. У кінці кожного простого речення, крім останнього, інтонація підвищується. Наприкінці складного речення інтонація знижується.

Частини складного речення можуть поєднуватися сполучниками *і, та, але, а, що, як, щоб, бо, тому що* або сполучними словами *який, що, коли, де*.

Наприклад: Зустрічають мене чорнобривці, і сміється батьківська земля (В. Беля). Айстри вранці сумували, що дощі на них не впали (В. Кравчук).

Частини складного речення можуть поєднуватися без сполучників.

Наприклад: Гримить Дніпро, шумить Сула, озвались голосом Карпати (М. Рильський).

497 Перепишіть складні речення, визначте й підкресліть у кожному граматичні основи.

1. Душа душу чує, а серце серцю вість подає. 2. Око бачить далеко, серце чує глибоко. 3. Ти дорогу показав, якщо ти прислів'я сказав. 4. Коли чистий будинок, і душа чистішає. 5. Серце співає, душа радіє (*Народна творчість*).

- ❖ Прочитайте записані речення, дотримуючи правильної інтонації.
- ❖ Частини яких складних речень поєднано сполучниками? Прочитайте ці речення та назвіть сполучники.
- ❖ Прочитайте речення, частини яких поєднано без сполучників, лише інтонацією.
- ❖ Поясніть вислів: *Прислів'я — скарбниця народної душі*.

На письмі між простими реченнями у складному ставлять кому.

Кому ставлять і тоді, коли прості речення в складному з'єднуються сполучниками або сполучними словами.

498 Перепишіть прислів'я, замість крапок додаючи дібране з довідки завершення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Правда і з дна моря виринає, а ... 2. Язык діє, та ... 3. Недруг підтакує, а ... 4. Праця додає здоров'я, а ...

ДОВІДКА ↴

... друг сперечається. ...неправда потопає. ... лінь добавляє хвороб. ...рука не вміє.

499 Перепишіть, розставляючи пропущені коми. Визначте та підкресліть у реченнях граматичні основи. Поясніть наявність і відсутність коми перед сполучником *і*.

1. Дуби гойдалися, і тремтіли клени (*М. Вінграновський*). 2. Несу в душі цвіт вишні і калини (*Т. Севернюк*). 3. Грім гуркоче, і руда хмара лівим крилом обійма небо (*М. Коцюбинський*). 4. Люблю я день і поклоняюсь грому (*А. Малишко*). 5. Срібен дощик проливається іскристо, і веселка обіймає небокрай (*П. Перемийніс*). 6. Веселка весельця в ставок опустила і сонячні скельця в ставку намочила. (*В. Кравчук*).

✳ Позначте у словах вивчені орфограми.

✳ Роздивіться фотоілюстрацію. Розкажіть про побачене, уживаючи складні речення.

500 Перепишіть. У кожному реченні визначте й підкресліть граматичні основи. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Пишається калинонька, явір молодіє, кругом їх верболози й лози зеленіють (*Т. Шевченко*). 2. Прийшла весна весела, верба зазеленіла, вишні цвітом укрилися (*Б. Грінченко*). 3. Красно гріє весняне сонце, весело стрибає його проміння в повітрі, теплий вітер віє над землею (*За Панасом Мирним*). 4. Одцвіли задумливі кашта-

ни, поскидали пух легкий тополі (*О. Іваненко*). 5. Надходив вечір, тьохкав соловейко, цвіла груша, одцвітали вишні (*Остан Вишня*).

❖ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи.

501 Подані пари простих речень об'єднайте у складні — за допомогою сполучників або без них. Утворені складні речення запишіть, поясніть уживання розділових знаків.

1. Ніч минула швидко. Настав сонячний весняний ранок.

2. Першими прокинулися птахи. Вони зацвірінькали, засвистіли, заспівали.

3. Люди заворушилися. На них чекав довгий і відповідальний трудовий день.

❖ Чи утворюють записані речення текст? Свою думку поясніть.

502 Накресліть схеми поданих речень.

ЗРАЗОК ↘

Вітер віє і не знає, що погоду він міняє (Народна творчість).

, що .

1. Грім гогоче, а блискавка хмару роздирає (*Т. Шевченко*).

2. Грім креснув, і дощ полився (*Л. Боровиковський*). 3. Дніпро реве, тремтить підмита круча (*Б. Грінченко*).

❖ Поясніть уживання розділових знаків.

503 Перепишіть, підкресліть у реченнях граматичні основи. Розставте пропущені розділові знаки.

Ми йдемо і темніє над нами небо. Дзвенить земля а я слухаю. Слухаю небо слухаю землю і слухаю дідові слова. У серце моє вливається якась незрима сила що на віки вічні прив'яже вона мене до цієї землі до співучої тихої мови.

Чим більше дід любив мене тим більше і щедріше розкривав він свою душевну скарбницю (*За В. Симоненком*).

❖ Поясніть, як ви розумієте вислів *душевна скарбниця*? Чи в кожній людини вона є? Що б ви хотіли мати у своїй душевній скарбниці? Обговоріть.

504 У вказаній послідовності зробіть синтаксичний розбір поданих складних речень (усно та письмово).

1. Пісня до правди доводить, а правда до пісні горнеться (*Народна творчість*). 2. Пісню ту візьму собі на спомин, пісня буде

поміж нас (*В. Івасюк*). 3. У мене вмить заб'ється в грудях серце, коли десть наша рідна пісня розіллється (*За Д. Луценком*). 4. Вилив душу в пісні український народ, і живе мій народ у пісенному слові! (*В. Василяшко*). 5. Допоки слово житиме в мені, тобі я даруватиму пісні, мій краю рідний (*В. Мозговий*).

ПОСЛІДОВНІСТЬ СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

1. Визначте вид речення за метою висловлювання.
2. Визначте вид речення за емоційним забарвленням.
3. Укажіть прості речення в складному. Визначте граматичну основу кожного з них.
4. З'ясуйте, якими частинами мови виражені головні члени речення.
5. Визначте другорядні члени речення в кожній частині складного речення.
6. У складному реченні вкажіть прості речення, ускладнені однорідними членами речення, звертанням або вставним словом (якщо такі є).

ЗРАЗОК УСНОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ ↴

Я їду у парку весняному, і привітно листя шелестить.

Речення розповідне, неокличне.

Складається з двох простих речень.

У першому реченні граматична основа *я їду* (підмет виражений займенником, присудок — дієсловом); у другому — *листя шелестить* (підмет виражений іменником, присудок — дієсловом).

В обох простих реченнях є другорядні члени речення: у першому — обставина *у парку* та означення *весняному*, у другому — обставина *привітно*.

ЗРАЗОК ПИСЬМОВОГО СИНТАКСИЧНОГО РОЗБОРУ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ ↴

*Я їду у парку весняному, і
привітно листя шелестить.
Речення розпов., неоклич., складне.*

505 У вказаній послідовності зробіть письмовий синтаксичний розбір поданих речень.

1. Зоре моя вечірняя, зійди над горою! (*Т. Шевченко*). 2. Скоро, може, побачу я степ той широкий (*Б. Грінченко*). 3. В Україні ростуть широколисті дерева: дуб, липа, в'яз, береза (*З підручника*). 4. Дрімучі ліси, птахи, змії, комахи — усе милувалося сонцем (*З журналу*).

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ❖ Які речення називають складними? Наведіть приклади.
- ❖ Як об'єднуються між собою прості речення у складному?
- ❖ Як інтонуються складні речення? Наведіть приклади.
- ❖ Якими сполучниками (сполучними словами) можуть з'єднуватися прості речення у складному?
- ❖ Які розділові знаки ставлять між частинами складного речення?

Виконайте тестові
завдання онлайн

§ 43. ПРЯМА МОВА. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ

- 506** Прочитайте вірш мовчки. Визначте слова особи, які передані дослівно, прочитайте їх уголос. Визначте слова, які вказують, кому ці слова належать, прочитайте їх.

Солов'ї розливаються ніжно
У зеленім веснянім гаю.
Син до матері каже: «Ця пісня
Дуже схожа на мову твою».

Посміхається мати до сина:
«Пам'ятай, моє миле дитя,
Рідна мова завжди солов'їна,
Зігріває людей все життя».

Володимир Кленц

- ❖ Прочитайте вірш за особами.

Прямою мовою називають висловлення якоїсь особи, передане дослівно, без змін.

Пряма мова супроводжується **словами автора**, які вказують, кому вона належить.

Наприклад: Я крикнув журавлю: «Візьми мою журу!» (Л. Горlach).
«Добрий ранок, непосидо», — посміхається мати (М. Стельмах).

- 507** Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. У кожному з речень укажіть пряму мову та слова автора. Зверніть увагу на вживання розділових знаків.

1. Ми спитали соловейка навесні: «Ти для кого так виспіваєш пісні?» І затьохкав соловейко на калині: «Я пісні складаю Україні» (Н. Мельниченко). 2. «Чи ти Вкраїни син?» — питає синь Дніпрова (Д. Пилипчук). 3. Дід казав: «Бережися ганьби! Ми козацького чесного роду!» (С. Литвин). 4. «Козацькому роду нема переводу!» —

співають в народі давно (*В. Дворецька*). Іду і людей питаю: «Де тут дорога до рідного краю?» (*За В. Симоненком*). «Земле мила, чи даси мені крила?» — питаю (*Л. Прачева*).

- ✱ Що уособлює для українця соловей? Які казки, байки, прислів'я про нього ви знаєте? У відповіді використайте речення з прямою мовою.

Пряму мову записують з великої літери і беруть з обох боків у лапки. У кінці прямої мови знак оклику, знак питання і три крапки ставлять перед лапками. Крапку й кому ставлять після лапок.

Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставлять двокрапку.

Схематично це можна зобразити так:

Са: «Пм».	<i>Я прийду і вимовлю: «Спасибі» (А. Малишко).</i>
Са: «Пм!»	<i>Кожній травинці шепочу: «Рости!» (З. Живка).</i>
Са: «Пм?»	<i>На уроці вчитель каже: «Хто задачку цю розв'яже?» (І. Сварник).</i>

Якщо слова автора стоять після прямої мови, то після неї ставлять кому, знак питання чи знак оклику, а перед ними — **тире**. Слова автора після прямої мови записують з малої літери.

Схематично це можна зобразити так:

«Пм», — са.	<i>«Буде добра каша», — каже бабця наша (А. Камінчук).</i>
«Пм!» — са.	<i>«Наталочко, Наталочко!» — гукає мама з ґаночка (К. Вишинська).</i>
«Пм?» — са.	<i>«Куди ти йдеш?» — журилась мати (А. Семенюк).</i>

508 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Соловей щебече в лузі Добрий ранок всім вам друзі 2. Із гнізда свого лелека обізвався недалеко Добрий ранок Зустрічаємо світанок (*В. Забава*). 3. Жабка зелена зустріла коня Доброго дня Ми здається рідня. 4. Кінь засміявся й спитав *басовито* Де ж це ви сестро згубили копито (*Н. Поклад*).

- ✱ Значення виділеного слова з'ясуйте за **Тлумачним словником**.
- ✱ Поясніть уживання розділових знаків при прямій мові.
- ✱ Вкажіть у реченнях звертання та вставні слова.
- ✱ Прочитайте речення, правильно їх інтонуючи. Чи допомогли вам у цьому розділові знаки?

509 Перепишіть речення в такій послідовності: 1) речення, у яких пряма мова стоїть після слів автора; 2) речення з прямою мовою перед словами автора. Розставте пропущені розділові знаки.

1. Казав їжак Хай буде так 2. Я з возом горшки побила жалілася кобила 3. Попалася лисиця в пастку і каже Хоч іще рано а доведеться заночувати. 4. Якось воно буде сказала миша в котячих зубах (*Народна творчість*). 5. Я не попадуся в сітку в'юн верткий хвалився рибкам (*В. Івченко*). 6. Равлик каже до сови із високої трави Мудра тітонько сова в тебе світла голова (*П. Сорока*).

- ❖ Поясніть значення стійких словосполучень *побити горшки, світла голова*.
- ❖ Чи вживають ваші старші родичі у своєму мовленні прислів'я? Яким роблять мовлення прислів'я?
- ❖ Наведіть два-три приклади часто вживаних вами прислів'їв. Розкрийте значення одного з них.

510 Перепишіть речення з прямою мовою, розставляючи пропущені розділові знаки.

Бабуся й онучка сидять на кухні У наш час музика була набагато мелодійніша пригадує бабуся Онучка спочатку дивується а потім пояснює Бабусю це ж міксер працює

- ❖ Складіть розповідь «Казки моєї бабусі» (усно). Використайте речення з прямою мовою.

511 ПОПРАЦЮЙТЕ В ГРУПАХ

Складіть розповідь «Мудрі батькові поради» з використанням речень, що містять пряму мову. Складену розповідь запишіть, розставте розділові знаки.

512 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Три синиці щебетали одна в одній питали Хто це там сестриці так співає у пшениці (*О. Пархоменко*). 2. Узав олівець я із пенала і записав в календарі Сьогодні вперше прилетіли до нас у гості снігурі (*А. Качан*). 3. Ось я йду обізвалась зима (*Леся Українка*). 4. Ананаси й апельсини нудьгували в магазині Якби ноги в нас були ми б у Африку втекли (*Д. Гордійко*). 5. Слон казав своєму сину Від застуди їж малину (*Л. Коваль*).

- ❖ Визначте речення, ускладнені однорідними членами. Накресліть схему першого речення.

§ 44. ДІАЛОГ. ТИРЕ ПРИ ДІАЛОЗІ

513 Прочитайте вірш мовчки. Скільки осіб бере участь у спілкуванні? Як ви це визначили? Прочитайте вірш уголос за особами.

- Скажи мені, мати, де йде сонце спати?
- За високу гору, в золоту комору.
- Хто ж його колише усе тихше й тихше?
- Соловей піснями, тиха нічка снами.
- А хто його збудить, як світати буде?
- Пташечки веселі збудять із постелі.
- А на що, як встане, то найперше гляне?
- На тебе, серденько, як встанеш раненько.

Марійка Підгірянка

Діалог передає розмову двох або кількох осіб.

Слова кожного зі співрозмовників називають **реплікою**.

Кожну репліку діалогу записують з нового рядка, **перед реплікою ставлять тире**.

Схематично це можна зобразити так:

Са:	<i>Парубок мовив:</i>
— Рд. (!?)	<i>— Добровечір тобі, дівчино! (І. Нечуй-Левицький).</i>

Якщо слова автора стоять після репліки, то після репліки ставлять **кому або знак оклику чи знак питання**, а після них — **тире**.

Слова автора після репліки записують з малої літери.

Схематично це можна зобразити так:

— Рд? — са.	<i>— Чи тут живе Марко? — спитав я в бабусі.</i>
— Рд, — са.	<i>— Ось його світличка, — мовила вона.</i>
— Рд! — са.	<i>— Ми шукаємо знайомого! — сказав товариш. (За О. Кониським).</i>

514 Прочитайте висловлення вголос за особами. Укажіть репліки та слова автора. Поясніть уживання розділових знаків.

Зійшлися якось люди й засперечалися, що в житті найдорожче.
— Найдорожче здоров'я, — сказав хворий.
— Хіба не молодість за все найдорожча? — здивувався старий.
— Ніхто й ніде не проживе без хліба! — вигукнув бідняк.
— А яке життя без волі? — здивувався козак.
— Найцінніше в світі — правда, — виголосив мудрець.
Проходила мимо дитина, почула слова дорослих і каже:
— Найдорожча в світі мама! (*Народна творчість*).

❖ Прочитайте діалог ще раз, звертаючи увагу на правильність інтонації.

515 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки.

Одного разу зустрілися три Старі Прислів'я і посварилися:
Добрий початок — половина роботи мовило перше.
Е ні заперечило друге найкраще — золота середина.
Нічого ви не тямите заявило третє. Кінець діло хвалить.
І почали вони битися, аж чуби тріщали. Ще й досі не вгамувалися (*Дж. Родарі*).

❖ Яке з названих у тексті прислів'їв ви вживаєте найчастіше? Чому?

516 Перепишіть народну усмішку, поділяючи тексти на репліки та розставляючи пропущені розділові знаки. Вкажіть репліки та слова автора. Поясніть уживання розділових знаків.

Сергійку що таке пряма мова Це коли людина про щось говорить прямо й відверто Наприклад Я на сьогодні не вивчив правила про пряму мову.

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Говоріння

УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ДІАЛОГ

517 Прочитайте виразно казку за особами. Визначте її тему й головну думку.

Ішов чоловік лісом, зустрів незнайомого пана. Той питає:
— Чому такий сумний?
— Ходив роботи шукати, але не щастить мені, — відказує чоловік.
— Я тобі дам роботу. Сядь на пеньок і висиди ніч. Але не засни, бо роботи не побачиш!

А той пан — то був чорт, що на людину обернувся. Чоловік сів на пеньок, а чорт підглядає, щоб той не заснув.

А спати чоловікові хочеться! Голова тільки хляп — упала на груди. А чорт тут як тут.

- Спиш? — чоловіка питає.
- Думаю.
- Про що думаєш?
- Яких грибів у лісі більше: отруйних чи їстівних...
- А ти як гадаєш?
- Мені здається, отруйних більше...
- Побачимо, — каже чорт. І подався перевіряти.

Поки пан-чорт бігав лісом, чоловік поспав солодко. На ранок прибігає чорт — захекався, аж язика висолопив. Каже чоловікові:

- Геть змучився! Які ж отруйні? Які їстівні?
- Дуже просто, — відповідає чоловік: отруйні — мухомор, поганка, несправжні опеньки... У хвойних лісах ростуть такі їстівні гриби: боровики, масляки, рижики...
- Так це ж ліс мішаний! — обурився чорт.
- Запам'ятай їстівні гриби мішаного лісу, — почав чоловік.
- За науку дякую! — перебив його чорт. — Ти мене перехитрив, змусив усю ніч лісом бігати. Ось тобі за кмітливість торбинка золота (*За народною казкою*).

- ❖ Складіть і запишіть план тексту. Усно перекажіть текст казки за особами. Дотримуйте властивої діалогу інтонації.
- ❖ Чи є слова **кмітливість** і **хитрість** абсолютними синонімами? Звертеся із **Тлумачним словником**.
- ❖ Чи лише кмітливістю переміг чоловік чорта? Як згодилися йому знання?
- ❖ Чому стосовно «дарів природи» потрібно бути обережними? Поцікайтесь у Вікіпедії грибами: їстівними та отруйними.

ХОЧУ І МОЖУ! ЗНАЮ І ВІДПОВІДАЮ!

- ❖ Що таке пряма мова і слова автора?
- ❖ Як ставлять розділові знаки при прямій мові?
- ❖ Як називається розмова двох або кількох осіб?
- ❖ Як називається висловлення кожного із співрозмовників?
- ❖ Як ставлять розділові знаки при діалозі?
- ❖ Чи можна сказати, що діалог є різновидом прямої мови? Поясніть.

Виконайте тестові завдання онлайн

§ 45. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО ВПРОДОВЖ РОКУ

- 518** Виберіть із дужок слово, з яким подані прикметники вживаються в переносному значенні. Утворені словосполучення запишіть. Розкрийте переносне значення слів.

Чиста (криниця, тарілка, душа), колюче (дерево, пір'я, слово), сухий (кущ, рушник, виступ).

- 519** Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Визначте слова, вжиті в переносному значенні, розкрийте це значення. Визначте лексичне й граматичне значення виділених слів.

1. Под..влюсь, котра година. Бачу я, що час іде. За вікном ясніє ранок, сонце вес..ло встає (*Н. Забіла*). 2. У небо встромився дз..об колодязного журавля (*О. Сенчик*). 3. Золоті в бабусі руки, люблят.. всі її онуки (*В. Дворецька*). 4. Рукавом сірим небо сл..озини вт..рає (*Н. Харсайло*).

- 520** До поданих слів доберіть синоніми. В утворених синонімічних рядах підкресліть ключове слово. Дібрані синоніми введіть до самостійно складеного висловлення на тему «Весняний настрій».

Гарний, радісний, прикрашати, пестити.

- 521** Прочитайте. Випишіть групи спільнокоренових слів. Поясніть різницю між спільнокореновими словами та синонімами.

Сонце, сонячний, сонечко; сонячний, ясний, світлий; праця, працювати, працюватий; праця, труд, робота; ввічливий, привітний, приязний; ввічливий, ввічливість, ввічливо; дорога, подорожній, доріженька; дорога, шлях, путь.

- 522** До поданих слів доберіть спільнокореневі. Уведіть їх до самостійно складеного висловлення на тему «На деревах хліб не росте».

Сонце, земля, наполегливий, працювати.

- 523** До поданих слів доберіть якнайбільше спільнокоренових слів, виділіть у них суфікси та префікси.

Україна, мова, казати, освіта, майбутнє, працювати, наполегливість.

524 Подані слова передайте звукописом. У кожному слові визначте кількість звуків і букв.

Веснянка, єдність, щирість, буйнотрав'я, яскравість, з'ясування.

525 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. У виділених словах визначте орфограми. Передайте ці слова звукописом.

1. Як зелені списи з *вогкої* землі виткнулися в лісі проліски малі (*Н. Забіла*). 2. Важко *джміль* гойда..ться на айстрі, птах галузку до гнізда н..се (*С. Бурлаков*). 3. Ластівки щ..бечуть попід стріхою, білим пір'ям гнізда пер..в'ють (*А. Малишко*). 4. Ліс відділяє чорноземний степ від прирічкової долини (*І. Сенченко*). 5. Роз..олочене поле *бе..крас* пер..ливами синіми грає (*Д. Луценко*).

526 Перепишіть, уставляючи на місці крапок, де потрібно, апостроф.

Духм..яний, рум..яний, трав..яний, бур..ян, бур..як, пів..яру, повітр..я, сузір..я, тьм..яний, львів..янка, моркв..яний, під..яремний, комп..ютер, м..юзикл, б..юро, п..юпітр, В..ячеслав, Св..ятослав, Лук..ян, Валер..ян, Із..яслав, Вороб..йов.

527 Уставляючи, де це потрібно, апостроф, слова з апострофом і без нього запишіть у дві колонки.

Слов..янин, різдв..яний, кав..ярня, рутв..яний, узгір..я, р..ясний, тім..я, риб..ячий, жираф..ячий, п..юре, інтерв..ю, заозер..я, сер..йозний, дзв..якнути, в..язати, ін..екція, б..юджет, від..їздити, розв..язати, без..язикий, прислів..я, дит..ясла, узгір..я, мор..ячка.

528 Перепишіть, уставляючи, де потрібно, знак м'якшення. Виділені слова передайте звукописом. Позначте в словах вивчені орфограми.

1. Від серця до серця мелодія *ллет..ся* (*П. Перебийніс*). 2. Червона калино, чого в лузі *гнеш..ся*? (*І. Франко*). 3. Добрий ранок, Придніпров'я, що готуеш.. ти мені? (*М. Стельмах*). 4. Змалку ще пам'ятаю всі купал..с..кі обряди (*Д. Білоус*). 5. Хвилі не вір.. ти мінливій! (*Б. Грінченко*). 6. Плюскоче хвил..ка тепла і жива, на камін..ці пісочок налива (*Л. Костенко*). 7. Цілий міх гостин..ців нашій господин..ці! (*Є. Гуцало*).

529 Перепишіть, уставляючи пропущені літери. Виділені слова розберіть за будовою.

1. Зоряна нічка пр..мчала на конях, землю туманами вкрила (Д. Луценко). 2. Люблю дорогу, що вперед веде, і *подорожніх* бережу людей (О. Довгий). 3. Плакав жайвір наді мною у пр..рві голубої висоти (П. Перебийніс). 4. Горі і лихо поборем, книгу пр..красну ро..горнем (М. Рильський). 5. А пр..звисько пр..липло, пр..клеїлося, невідомо яким побитом стало відоме всім (В. Гужва).

530 Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Визначте та підкресліть однорідні члени речення.

1. Земля молодіє від рясту від сонця від цвіту (С. Пушик). 2. Чуєш як шумить і шелестить травнева злива? (М. Луків). 3. Вийшов травень з гаю нивам усміхнувся потім на стежинці весело роззувся (М. Сингаївський). 4. Барвінково волошково в небі світиться зоря (А. Камінчук). 5. Серед білих жовтих червоних квіток ліловіють дзвіночки (О. Іваненко).

❖ Зробіть усний синтаксичний розбір останнього речення.

531 Перебудуйте речення так, щоб підмети стали звертаннями. Перебудовані речення запишіть, підкресліть у них усі члени речення. Прочитайте речення, дотримуючи правильної інтонації.

1. Зацвіла калина біля круч Дніпра (А. Камінчук). 2. Хмарка грайлива пливе щаслива (За І. Гнатюком). 3. Обізвалась приспана струна (С. Грицук). 4. Прибув із мандрів чорногуз до нашого барвінкового двору (П. Воронько).

532 Складіть речення з поданими словами, використавши їх у ролі вставних. Запишіть речення, поясніть розділові знаки.

Можливо, напевно, отже, будь ласка.

❖ Прочитайте складені речення, дотримуючи правильної інтонації.

533 У поданих реченнях визначте граматичні основи. Поширте речення другорядними членами й запишіть. Підкресліть у записаних реченнях усі члени речення.

Наближаються канікули. Море кличе. Школярі мріють.

❖ Прочитайте утворені речення. Розкажіть, що ви плануєте на літні канікули.

❖ Побажайте однокласникам і вчителям гарного відпочинку влітку.

ДОВІДКОВЕ БЮРО

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИЧОК

Аванпóст — передовий військовий пост, який виставляють для охорони від несподіваного нападу ворога.

Аванпóстний — пов'язаний із передовим військовим сторожовим постом.

Авто́ (невідм.) — самохідна машина з двигуном для перевезення пасажирів і вантажів по безрейкових дорогах; автомобіль.

Байра́к — ліс у яру або яр, схили якого поросли лісом.

Бала́ст — вантаж для регулювання підйомної здатності повітроплавальних апаратів або мореплавних якостей судна. *Перен.* непотрібна, зайва річ.

Бала́стний — 1. Пов'язаний із додатковим вантажем (піском, каменем і т. ін.) на судні або повітроплавальному апараті для регулювання підйомної здатності та потрібної стійкості. 2. *Перен.* Зайвий, непотрібний.

Басові́то (звучати) — про низьке звучання (голосу, звука).

Бісер — дрібне різнокольорове скляне намисто, яке використовують у вишиванні.

Булава́ — старовинна зброя у вигляді палиці з кулястим потовщенням на кінці.

Вза́ємини — взаємні стосунки між кимось, взаємозв'язок, взаємовплив.

Ви́слів — сполучення слів, що виражає закінчену думку; мовний зворот.

Візеру́нок — малюнок із ліній, кольорів, тіней тощо.

Вікіпе́дія — спільно створювана користувачами Інтернету електронна енциклопедія, що містить понад 40 мільйонів статей, написаних понад 300 мовами.

Ві́ко — верхня частина скрині, діжки і т. ін., якою їх закривають.

Водола́з I — людина, що виконує певні роботи під водою (переважно в спеціальному костюмі та спорядженні).

Водола́з II — особливої породи навчений собака, що добре плаває та витягає з води тих, хто тоне.

ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я) — спеціалізована міжнародна установа, яка опікується проблемами охорони здоров'я людей. До складу ВООЗ на 2016 рік входить близько 200 країн.

Вча́сний — який відбувається, робиться у відповідний час.

Га́ятися — затримуватися, баритися.

Геро́й — 1. Людина, що виявляє відвагу, мужність, самовідданість у бою або виконанні певних завдань. 2. Головна дійова особа літературного твору.

Герої́чний — 1. Відважний, доблесний. 2. Який здійснює подвиги, здатний до подвигів, героїзму.

Глі́пнути (очима, поглядом) — подивитися, поглянути, зиркнути.

Горо́дина — городні плоди та зелень, які є продуктами харчування (капуста, огірки, морква і т. ін.); овочі.

Гофре́ (невідм.) — ряди паралельних хвилястих складок на чому-небудь (тканині, волоссі).

Гумор — доброзичливо-глузливе ставлення до чогось, уміння зобразити щось у комічному вигляді.

Гуртува́ти — об'єднувати когось однією метою; організовувати щось ціле з окремих, самостійних частин.

Дóтеп — влучний вислів із жартівливим відтінком.

Духо́вний — пов'язаний із внутрішнім психічним життям людини, моральним світом її; нетілесний.

Духо́вне спілкува́ння — спілкування, через яке виявляється внутрішній світ співрозмовників, яке призводить до взаєморозуміння та сприяє вдосконаленню особистостей.

Духо́вність — пов'язаність із внутрішнім світом людини, її поглядами й почуттями.

Еколо́гія — 1. Взаємовідношення між організмом і навколишнім середовищем. 2. Розділ біології, що займається вивченням взаємовідношення між організмом і навколишнім середовищем.

Експона́т — предмет, виставлений для огляду в музеї або на виставці.

Емоці́йний — 1. Який виражає емоції, сповнений ними. 2. Який легко збуджується, швидко реагує на що-небудь; нестриманий.

Емо́ція — переживання людиною свого ставлення до дійсності, особистого й навколишнього життя; душевне переживання, почуття людини.

Жалю́зі — складені з вузьких дощечок або металевих пластинок віконниці або штори для регулювання світла й повітряного потоку в приміщенні.

Жебо́ніти — 1. Говорити неясно, невиразно, нерозбірливо; бубоніти, белькотати. 2. *Перен.* Створювати тихі, одноманітні звуки (шелест, дзюркотіння і т. ін.).

Жест — рух тіла чи рук, який супроводжує людське мовлення або замінює його.

За́вжди — у будь-який час, повсякчас, постійно; упродовж віків; споконвіку.

Зб́лижува́ти — 1. Переміщаючи, зменшувати відстань між чимсь, наближати що-небудь одне до одного. 2. Встановлювати тісніший зв'язок, взаємодію. 3. Створювати взаєморозуміння, дружні стосунки.

Ініціа́тива — перший крок у якійсь справі; почин.

Інтерв'ю́ (*невідм.*) — розмова, призначена для опублікування в Інтернеті, на телебаченні чи радіо; журнальна (газетна) стаття або телепередача, що містить виклад такої розмови.

Інфо́рмація — нові відомості, повідомлення про щось, знання.

Кана́л I — наповнене водою штучне річище для судноплавного сполучення між водоймищами, зрошування ґрунтів, осушування боліт, стоку води.

Кана́л II — засіб поширення інформації. *Канал телебачення.*

Ключ — 1. Знаряддя для замикання та відмикання замка, засува та ін. *Ключ від кімнати.* 2. Знаряддя для загвинчування або відгвинчування гайок, болтів і т. ін., для накручування завідних механізмів тощо. *Гайковий ключ.* 3. Ряд однорідних предметів або живих істот, які рухаються один за одним, утворюючи кут. *Журавлиний ключ.*

Кмітлі́вий — здатний добре та швидко міркувати, розмірковувати; тямущий.

Книш — білий хліб із загорнутими всередину краями, змащений олією або салом.

Комп'ю́тер — електронний пристрій для опрацювання інформації, що діє автоматично за заздалегідь складеною програмою або послідовністю команд.

Контра́ст — гостро виражена протилежність, різка відмінність у яскравості або кольорі предметів.

Корáлі — намисто (намистини) з коралів — червоних, рожевих або білих вапнистих відкладень деяких видів морських тварин, які після обробки використовують як прикраси.

Край I — 1. Те саме, що країна. Рідний край. 2. Лінія, що обмежує поверхню чого-небудь, а також те, що прилягає до цієї лінії; кінець. Край землі. 3. Закінчення, припинення якоїсь дії, стану.

Край II — *прийм.* з *Р.в.* Уживається при вказуванні на місцезнаходження предмета поблизу іншого; біля, коло. *Хата стояла край садочка.*

Круп — задня частина тулуба тварини (зазвичай коня).

Культу́ра — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії. *Європейська культура.*

Лимáн — затока з морською водою в гирлі річки або озера поблизу моря.

Лист I — писаний текст, призначений для повідомлення про що-небудь, спілкування з комось на відстані.

Лист II — орган повітряного живлення й газообміну рослин у вигляді тонкої зеленої пластинки, те саме, що листя. *Лист тополі.*

Лібрéто — 1. Словесний текст великого музично-вокального твору (опери, оперети і т. ін.). 2. План сценарію балету або кінофільму.

Лікарський — пов'язаний з працею лікаря або належний лікареві, лікарям. *Лікарський обхід. Лікарський халат.*

Ліка́рський — який має лікувальні властивості. *Ліка́рські рослини.*

Маéстро (*невідм.*) — шаноблива назва видатного музиканта, композитора, художника.

Малюва́ти — зображувати кого-, що-небудь на площині олівцем, пером, фарбами тощо. *Перен.* Зображувати словами; описувати.

Мас-ме́діа — засоби масової інформації (газети, журнали, радіо, телебачення, Інтернет та ін.).

Меню́ (*невідм.*) — 1. Набір страв для сніданку, обіду, вечері. 2. Аркуш із переліком страв і напоїв у закладах громадського харчування.

Мимохі́д — 1. Проходячи мимо кого-, чого-небудь; по дорозі. 2. *Перен.* Не зосереджуючись на чому-небудь; між іншим.

Мимохі́ть — 1. Без певного наміру; ненароком; мимоволі. 2. Без участі свідомості; несвідомо.

Міміка — рухи м'язів обличчя, які виражають внутрішній душевний стан людини.

Мора́ль — 1. Система норм і принципів поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства. 2. Повчальний висновок із чогось. *Мораль байки.*

Мора́льний — 1. Який відповідає вимогам моралі. 2. Пов'язаний із духовним життям людини.

Моральне здоро́в'я — повна узгодженість поведінки людини з уявленнями суспільства про доброчесність, порядність.

Мрі́яти — думати про здійснення чогось бажаного; прагнути в думках до чогось.

Музе́й — культурно-освітній та науково-дослідний заклад, що збирає, вивчає, експонує та зберігає пам'ятки матеріальної й духовної культури, природничо-наукові колекції тощо; приміщення такого закладу.

Мур — 1. Висока кам'яна або цегляна стіна. 2. Загорожа з каменю.

Нарód — 1. Населення держави, країни. 2. Група людей, об'єднаних спільними ознаками (мовою, культурою тощо). 3. Взагалі люди, переважно у великій кількості.

На́тяк — слово або вислів, що не повністю щось розкриває, а лише створює умови для догадування, нагадує про когось або щось.

Ноутбúк — невеликий персональний комп'ютер вагою 2-3 кг.

Обері́г — предмет, наділений здатністю оберігати його власника від усіляких лих.

Орна́мент — візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів.

Піа́ніно (*невідм.*) — ударно-клавішний музичний інструмент, що має форму високого ящика з вертикально натягнутими струнами всередині і горизонтально розташованою клавіатурою на виступі спереду; різновид фортепіано.

Почуття́ — здатність відчувати, сприймати навколишнє середовище.

При́крощі — неприємні події, невдачі, лихі пригоди.

Прискрі́нок — невеликий ящик для дрібних речей у верхній частині бокової стінки скрині.

Ра́діо (*невідм.*) — 1. Передавання на відстань без дротів інформації за допомогою радіохвиль. 2. *Розм.* Те саме, що радіоприймач.

Репроду́кція — фотографічне відтворення творів живопису, карт, фотознімків і т. ін.

Сéрце — 1. Центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг (у людини — з лівого боку грудної порожнини). 2. Цей орган людини як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань. 3. *Перен.* Внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття. *Відчувати серцем.*

Сíмвол — умовне позначення якогось предмета, поняття або явища.

Скульпту́ра — 1. Вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну або рельєфну форму і виконуються способом витісування, виливання, різьблення, ліплення з твердих чи пластичних матеріалів (каменю, металу, дерева, глини і т. ін.). 2. Твір цього виду мистецтва (статуя, бюст, барельєф і т. ін.)

Слу́шний — найбільш прийнятний, зручний, вигідний за даних обставин, у даному випадку.

Сма́йлик — зображення людського обличчя, яке використовують для вираження емоцій і почуттів.

Со́ло (*невідм.*) — 1. Музичний твір, які виконує один інструмент або один співак. 2. Без участі інших, окремо від інших (про виконання музичних творів, танців).

Сто́рожо — насторожено, тривожно, зосереджено, напружено.

Тво́рчість — діяльність людини, спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей.

Тенді́тний — 1. Ніжний своєю будовою, витончений. 2. Слабкий, неміцний.

ТЕЦ (Теплоелектроцентрально) — тепла електростанція, що виробляє не лише електричну енергію, а й тепло, що відпускається споживачам у вигляді пари і гарячої води.

Трюмо́ (*невідм.*) — високе дзеркало, що найчастіше встановлюється в простінку.

Файл — окремий набір даних, записаний у пам'яті комп'ютера.

Фойе́ (*невідм.*) — приміщення в театрі, кінотеатрі і т. ін. біля глядачевого залу, призначене для перебування глядачів перед початком вистави, сеансу та для відпочинку під час перерви, антракту.

Фортеця — призначений для тривалої оборони укріплений пункт із міцними капітальними спорудами, постійним гарнізоном, озброєнням та різними запасами. *Образно.* Захист, оборона.

Фрагмент — окрема частина твору мистецтва, уривок тексту.

Химерний — незвичайний, чудернацький.

Хірлявий — ослаблений, виснажений; кволий, немічний, худий.

Цунамі (*невідм.*) — великі хвилі, які виникають на поверхні океану під час підводних землетрусів і викликають руйнівні спустошення на низьких берегах.

Чайка I — морський водоплавний птах.

Чайка II — бойовий човен запорізьких козаків із втірилами та веслами, обшитий зовні дошками чи очеретом для кращої плавучості та захисту від ворога.

Чепурний — такий, що відзначається чистотою, охайністю, акуратністю.

Шати — 1. Багате, розкішне святкове вбрання. 2. Те, що прикрашає, огортає собою когось або щось (про листя, сніг і т. ін.).

Шедєвр — витвір, що є найвищим досягненням мистецтва, майстерності.

Шпаркій — швидкий, меткий, спритний, хвацький.

Щірий — 1. Який прямо, безкорисливо, чистосердечно виражає свої почуття, думки; відвертий, правдивий. 2. Який охоче приймає кого-небудь, наділяє чимсь від душі; приятний, гостинний.

СЛОВНИЧОК ЮНОГО МОВОЗНАВЦЯ

Адресат — той, хто надсилає комусь інформацію (листа, телеграму тощо).

Адресант — той, кому призначено усну або писемну інформацію.

Ввічливість — дотримання правил пристойності, уважність до співрозмовника, люб'язність, чемність.

Граматічна помилка — помилка, допущена у творенні форм слів (наприклад, у відмінюванні змінних частин мови), а також у будові словосполучень і речень. При перевірці письмових робіт позначається літерою Г.

Етикет — сукупність правил поведінки, що регулюють відносини між людьми.

Етикетна формула — передбачений правилами поведінки сталий вислів, який використовують для привітання, прощання, вибачення, прохання, поздоровлення, запрошення та ін.

Каламбур — жарт, заснований на комічному використанні слів, що подібно звучать, але мають різне значення.

Лексична помилка — помилка, допущена в доборі слова (слово вжите в невласливому йому лексичному значенні), невиправдане повторення одного й того слова або спільнокоренових слів в одному реченні або в сусідніх реченнях.

Милозвучність мови — приємність для слуху, співучість, мелодійність.

Мова державна — мова, визначена законом як обов'язкова для використання у державних, освітніх і культурних закладах. У Статті 10 Конституції України сказано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».

Мова жестів — сукупність рухів тіла, здебільшого рук, що мають значення сигналу, знака (запрошення, схвалення, заперечення тощо) і використовують як допоміжний засіб спілкування.

Мова рідна — 1. Мова народу, мова предків, що пов'язує людину з попередніми поколіннями. 2. Перша мова, яку людина засвоїла з дитинства (ін. назва — материнська мова). 3. Мова, якою людина володіє найкраще, якою їй легше, простіше і швидше мислити та спілкуватися.

Мовець — той, хто вступає в мовне спілкування: говорить або пише.

Образність мовлення — спосіб сприйняття й змалювання певних предметів, явищ, їхніх ознак і дій через художні образи, які викликають ті чи інші емоції, почуття, оцінки. Найповніше образне мовлення реалізується в художньому стилі мови.

Пунктуаційна помилка — помилка, пов'язана з порушеннями правил пунктуації. Це може бути пропуск розділового знака, зайвий розділовий знак або неправильний вибір знака. При перевірці письмових робіт пунктуаційну помилку позначають знаком ✓. Головна причина допущення пунктуаційних помилок полягає в незнанні синтаксису. Сприяти уникненню пунктуаційних помилок може й виразне читання речення, його правильне інтонування.

Ситуація спілкування — умови, які впливають на перебіг спілкування і його результат.

Суржик — елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова.

СЛОВНИЧОК НАЗВ ПОЧУТТІВ

Байдужість — відсутність інтересу та уваги до людей, їхніх справ і почуттів; нечуйність, брак співчутливості. Синоніми: *нечулість, незворушність, незацікавленість, апатія*. *Моя хата скраю: нічого не знаю. Не моє просо, не мої горобці, не буду відганяти. Моє діло теляче: наївся — і в хлів.*

Безпека — почуття захищеності, відсутності загрози. Антонім: *небезпека*. *Небезпека — сусідка безпеки. Береженого Бог береже.*

Благоговіння — найбільша, найщиріша повага, шана; безмежна любов.

Вдячність — почуття поваги до іншої людини за надану нею допомогу, підтримку чи послугу. *Вдячністю серце прикрашається. Вдячність і пшениця родять лише на доброму ґрунті.*

Вина — усвідомлення причетності, відповідальності за негідний вчинок або злочин. Синонім: *провина*. *Винен ведмідь, що з'їв корову, винна корова, що в ліс пішла.*

Ворожість — почуття недоброзичливості, ворожнечі, ненависті до когось або чогось. Синоніми: *неприязнь, нелюб'язність, антипатія*. *Ліпше мати сто приятелів, ніж одного ворога. Як ми до людей, так і люди до нас.*

Гідність — усвідомлення людиною своєї потрібності, корисності іншим людям. Синоніми: *самоповага, достоїнство, гордість*.

Гнів — почуття обурення, роздратування у відповідь на зло (образу, несправедливість), заподіяне людині, її близьким, або спрямоване проти того, що людина вважає для себе особливо цінним. Синоніми: *злість, лють*. *Гнів людину сушить. Свій гнів запирай у хлів.*

Гордість — 1. Почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, підтвердження своїх переваг у чомусь. 2. Почуття особистої гідності, самоповаги. Синоніми: *гордощі, гонор*. *Стоїш високо — не будь гордим, стоїш низько — не гнися. Горді та вперті — нічого не варті.*

Го́ре — душевні переживання, страждання, печаль, смуток. Синоніми: *біда, лихо, нещастя*. Антонім: *радість*. *Горе гартує чоловіка, як вода залізо. Горем го-
руй, а руками воюй.*

Дові́ра — почуття, спричинене упевненістю в чийсь правоті, чесності, щирості, порядності, доброзичливості. Антоніми: *недовіра, сумніви*. *Не довіряй воді, бо втопишся. Не вір, бо то звір, як не вкусить, то налякає.*

Доса́да — почуття незадоволення, гіркоти. Синоніми: *прикрість, невдоволення*. *Досада серце їсть, як їржа залізо. Сушить не робота, а досада і турбота.*

Жа́лість — співчуття до чужого горя; жаль, жалощі. Антонім: *безсердечність*. *Матері кожної дитини жаль: бо котрий палець не вріж, все болить; так і в матері діти — усіх однаково жалко. Хто любить ревне, жаліє певне.*

Жах — почуття, переживання надзвичайного переляку, страху. Синоніми: *переляк, страх*. *Добре того лякати, хто боїться. Страх має великі очі.*

Журба́ — почуття глибокого жалю, спричинені невдачею, горем. Синоніми: *печаль, смуток, зажура, сум, туга*. Антонім: *радість*.

Задо́вolenня — приємне почуття, спричинене чим-небудь: досягненням мети, забезпеченням потреби і т. ін. Синоніми: *втіха, насолода*. *Сопілка — вівчареві втіха. Своя хата — своя правда, своя стріха — своя втіха.*

За́здрість — почуття досади або гіркоти, що виникає від усвідомлення того, що інша людина успішніша, володіє моральними або матеріальними цінностями чи майном, які відсутні в заздрісника, що супроводжується бажанням, аби суперник їх позбувся. *Заздрісний від чужого щастя сохне. Беруть зазидки на чужі пожитки. У заздрості нема радості.*

Захо́плення — переживання радісних почуттів як вияву найбільшого задоволення, замилювання кимось або чимось; відчуття великого інтересу до когось або чогось. Синоніми: *захват, зачарування*. *Мудрість народних прислів'їв ви-
кликає захоплення.*

Здивува́ння — почуття, спричинене чимось незвичайним, несподіваним, незрозумілим, дивним. Синоніми: *подив, зачудовання, дивовижа*. *Багатий дивується, як убогий годується.*

Злі́сть — почуття недоброзичливості, роздратування, ворожнечі до когось. Синоніми: *злоба, розлюченість, лют, шаленство*. *Злості повні кості. Злий чоловік зліший за вовка. Людина сердита, що посудина розбита.*

Зневі́ра — стан глибокої безнадії, викликаний невдачами, стражданнями, розчаруваннями. Синоніми: *недовіра, розчарування*. *Вуха вірять іншим людям, очі вірять тільки собі.*

Зніякові́лість — почуття збентеження, розгубленості, засоромленості. Синоніми: *збентеженість, замішання, сум'яття, конфуз*. Антонім: *розв'язність, нахабство*. *Як овечка: не мовить ні словечка.*

Кая́ття — почуття жалю з приводу здійсненого вчинку, сказаного слова. Синоніми: *розкаяння, спокута*. *Буде каяття, та не буде вороття. Не кайся рано встати, а кайся довго спати.*

Любо́в — почуття глибокої сердечної прихильності, прив'язаності до когось або чогось. *Любов матері і на відстані гріє. Де любов, там і щастя. Життя без любові — як ріка без води.*

Натхне́ння — відчуття піднесеності творчих сил, бажання творити. Синоніми: *наснага, окрилення*.

Нена́висть — почуття великої неприхильності, ворожості до когось або чогось, що характеризується відчуттям гніву, огидою, бажанням заподіяти йому біль чи шкоду або знищити. Антонім: *любов*. *Любов із ненавистю дружи не має.*

Ні́жність — тепле почуття, сердечність у ставленні до кого-небудь. Синоніми: *лагідність, ласкавість*. Антонім: *грубість*. *Легідні слова роблять приятелів, а грубі слова — завзятих ворогів. У нашої Параски ні серця, ні ласки.*

Нудьга́ — гнітюче почуття, спричинене одноманітністю життя, відсутністю інтересу до оточення, бездіяльністю. *Нудьгу годую, журбу сповиваю, а сум колишу.*

Обра́за — почуття гіркоти, досади, душевного болю, викликане чийось зневажливим словом, негарним вчинком і т. ін. *На ображених воду возять.*

Обу́рення — почуття невдоволення, роздратування. Синоніми: *гнів, злість*. *Добро будує, злість руйнує. Злість — зброя слабких.*

Прези́рство — почуття повної неповаги до когось або чогось. Синоніми: *зневага, неповага*. *Не будь тією людиною, що догори щетиною! Ось де шапка, он де двері!*

Пова́га — почуття пошани, прихильне й поважливе ставлення до когось або чогось, що ґрунтується на визнанні позитивних якостей або заслуг. *Кого почитають, того й величають. Добрий чоловік — надійніше кам'яного мосту. Добре ім'я — найкраще багатство.*

Ра́дість — почуття задоволеності своїми діями або спільними діями групи людей, посилюється схваленням з боку інших осіб. Синоніми: *втіха, приємність*. *Не переживши горя, не знатимеш радості. Радість красить, а печаль палить.*

Ревно́щі — 1. Почуття недовіри, підозра в зраді, сумнів у прихильності та вірності. Виникненню ревнощів сприяють такі риси характеру, як нездатність прощати, невміння поважати іншого. 2. Заздрість до успіхів іншої людини. *Бачать очі ревниві далі, ніж орлині.*

Розгубле́ність — втрата спокою, рівноваги, рішучості від хвилювання, страху, сорому і т. ін. Синонім: *приголомшеність*. Антоніми: *холоднокровність, рішучість*. *Підкосило, як косою. Ускочив, як жаба в жар.*

Розчарува́ння — почуття невдоволення, зневіра в комусь, чомусь. Синонім: *зневіра*. *Не так сталося, як гадалося. Не все теє зробиться, що на думці зродиться.*

Самовдо́влення — почуття повного задоволення самим собою. Синоніми: *самовпевненість, апломб*. *Ніс вище губи носить. Не чванься, не хвались, а в дзеркало подивися. Самолюб — всякому не люб.*

Симпа́тія — почуття приязні, прихильності, доброзичливості до когось, чогось. Синоніми: *прихильність, приязнь*. Антонім: *антипатія*.

Співпережива́ння — переймання почуттями й думками інших людей, ставлення до життя іншої людини як до свого, бажання зрозуміти, допомогти й підтримати. *Той добре серце має, хто слабшого захищає. Поміч у свій час — як дощ у засуху. Живи для людей, поживуть люди і для тебе.*

Со́ром — почуття сильного збентеження, незадоволення, зніяковіння через свою або інших людей негідну поведінку, недостойні дії, вчинки, які не відповідають прийнятим у суспільстві нормам і звичаям. Синонім: *безчестя, безслав'я, стид*. *У кого совісті нема — нема й сорому. Стид хоч і не дим, а очі виїсть. Поганому виду нема стида. Крайній вияв цього почуття — ганьба.*

Стра́х — почуття, спричинене загрозою людині, її здоров'ю і життю; очікування можливого майбутнього зла, побоювання непередбаченого. *Страх не такий страшний, як про нього кажуть. Хто боїться, у того в очах двоїться.*

Сум — смуток, спричинений розчаруванням, втратою чи іншою бідою. Синоніми: *смуток, журба*. Антонім: *радість*. *Міль їсть одежу, а смуток серце. Не по-турай журбі: вона тебе ножем під серце, а ти їй під ніс перцю!*

Сумнів — невпевненість щодо можливості або вірогідності чогось. Синонім: *невпевненість, вагання, підозра*.

Триво́га — почуття неспокою, збентеження, хвилювання, викликані передчуттям чогось неприємного, небезпечного, страхом перед чимось. Поєднується з почуттям безпомічності, безсилля, незахищеності. *Щоб не було тривоги, спитай в людей про дорогу.*

Упе́вненість — відсутність сумнівів, почуття переконаності в правильності своїх вчинків, у своїх можливостях і силах. Синонім: *переконаність*. *Наш Тарас не гірший за вас. Терпи, козаче, горе, будеш пити мед.*

Ціка́вість (інтерес) — бажання дізнатися про щось; увага до когось або чогось; допитливість. *Якби ми знали, то б вас не питали. Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі біжить. Цікавій Варварі ніс відірвали.*

Ща́стя — стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення й безмежної радості. Антонім: *горе*. *Щастя в повітрі не в'ється — воно в боротьбі дістається. Зі щастя та горя скувалася доля.*

СЛОВНИЧОК ПРАВИЛЬНОЇ ВИМОВИ СЛІВ

Алфа́віт
Апо́стрóf
Ара́хіс
Асиметрі́я
А́тлас (збірник карт)
Атла́с (тканина)

Ба́йдуже

Ведмеді́ця
Вимóва
Ви́падок
Ви́разний
Воро́та

Де́ревце́
Дефі́с
Дефі́с
Докуме́нт
До́нька
Дочка́
Дро́ва

Жи́вопис

Завда́ння
Зага́дка
Запита́ння

Инструме́нт

Катало́г
Кіломе́тр
Ко́лесо
Котрий
Куліна́рія

Нена́висть

Лапки́
Листопа́д
Ліка́рський
Ліка́рський (про рослини)

Обіця́нка
Одина́дцять
Оле́нь

Пере́пустка
По́друга
По́милка
Поня́ття
Предме́т
Прия́тель

Спи́на
Сто́ляр

Фарту́х

Цеме́нт
Це́нтнер

Че́ргá
Черговий
Чита́ння

Шофе́р

Щедро́ти

ЗМІСТ

Юні громадяни інформаційного суспільства!	4

ВСТУП

§ 1. Значення мови в житті людини й суспільства. Українська мова — державна мова України	6

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ. ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

§ 2. Усні й письмові висловлення, текст. Інтонація речень, різних за метою висловлення. Розділові знаки в кінці речення.....	20
§ 3. Лексичне значення слова. Слово як частина мови	23

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 4. Лексичне значення слова	36
§ 5. Однозначні і багатозначні слова	41
§ 6. Використання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях....	48
§ 7. Групи слів за значенням. Синоніми.....	53
§ 8. Антоніми	57
§ 9. Омоніми	61
§ 10. Пароніми.....	65

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 11. Основа слова і закінчення — значущі частини слова. Форми слова й спільнокореневі слова.....	72
§ 12. Змінювані й незмінювані слова	74
§ 13. Спільнокореневі слова. Префікс, суфікс	77
§ 14. Вимова та написання префіксів <i>пре-, при-, прі-</i>	83

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 15. Звуки мови й звуки мовлення	89
§ 16. Звуки голосні й приголосні, дзвінки та глухі, тверді й м'які (повторення)	92
§ 17. Позначення звуків мовлення на письмі. Алфавіт	99
§ 18. Співвідношення звуків і букв. Звукове значення букв <i>я, ю, є, ї</i> та <i>щ</i> (повторення). Вимова звуків, що позначаються буквами <i>г і ґ</i>	102
§ 19. Склад. Правила переносу слів. Наголос.....	105
§ 20. Орфоепічна помилка	110

§ 21. Орфограма. Орфографічне правило. Орфографічна помилка. Вимова наголошених і ненаголошених голосних	111
§ 22. Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних.....	117
§ 23. Вимова і правопис префіксів <i>роз-</i> , <i>без-</i>	121
§ 24. Спрощення у групах приголосних.....	123
§ 25. Найпоширеніші випадки чергування голосних і приголосних звуків.....	128
§ 26. Основні випадки чергування <i>у—в</i> , <i>і—й</i>	144
§ 27. Вимова і правопис префіксів <i>з-</i> (<i>зі-</i> , <i>с-</i>).....	146
§ 28. Вимова і правопис префіксів <i>роз-</i> (<i>розі-</i>).....	149
§ 29. Позначення м'якості приголосних на письмі. Букви <i>ь</i> , <i>і</i> , <i>є</i> , <i>ю</i> , <i>я</i> . Сполучення літер <i>ьо</i> , <i>йо</i>	153
§ 30. Правила вживання знака м'якшення	156
§ 31. Правила вживання апострофа.....	162
§ 32. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних звуків та подовжених м'яких приголосних звуків.....	166

ВІДОМОСТІ З СИНТАКСИСУ Й ПУНКТУАЦІЇ

§ 33. Словосполучення. Головне й залежне слова у словосполученні.....	175
§ 34. Речення. Граматична основа речення. Речення з одним головним членом.	180
§ 35. Види речень за метою висловлення: розповідні, питальні, спонукальні	183
§ 36. Види речень за емоційним забарвленням: окличні й неокличні.....	185
§ 37. Другорядні члени речення: додаток, означення, обставини.....	187
§ 38. Речення з однорідними членами (без сполучників і зі сполучниками <i>а</i> , <i>але</i> , <i>і</i>). Кома між однорідними членами	194
§ 39. Узагальнювальне слово при однорідних членах речення.....	198
§ 40. Звертання. Роль звертань у реченні.....	202
§ 41. Ознайомлення з найбільш уживаними вставними словами і сполученнями слів	205
§ 42. Складні речення з безсполучниковим і сполучниковим зв'язком	214
§ 43. Пряма мова. Розділові знаки при прямій мові	219
§ 44. Діалог. Тире при діалозі	222
§ 45. Повторення вивченого впродовж року.....	225

РОЗВИТОК МОВЛЕННЯ

Мова і мовлення. Види мовленнєвої діяльності. Різновиди мовленнєвого спілкування	10
Складання й розігрування діалогів відповідно до запропонованої ситуації спілкування, пов'язаної з життєвим досвідом учнів	13
Текст і його ознаки. Тема і головна думка тексту.	
Поділ тексту на мікротеми й абзаци.....	16

Типи мовлення. Особливості будови розповіді. Усний переказ тексту розповідного характеру	30
Стилі мовлення.....	39
Особливості будови опису предмета	43
Усний переказ розповідного тексту, що містить опис тварини	51
Докладний усний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису тварини, що містить синоніми й антоніми	60
Складання й розігрування діалогів	61
Докладний письмовий переказ тексту розповідного характеру з елементами опису предмета або тварини, що містить синоніми й антоніми	68
Письмовий твір-опис тварини в художньому стилі з використанням слів із суфіксами та префіксами, що надають тексту емоційного забарвлення	82
Письмовий докладний переказ розповідного тексту, що містить опис тварини	85
Особливості будови роздуму	97
Усний переказ із завданням	109
Усний докладний переказ тексту, що містить роздум.....	115
Усний твір-роздум на тему, пов'язану з життєвим досвідом учнів	125
Написання есе (розмірковування в довільній формі).....	151
Інформація до веб-сайта про цікавий випадок із життя класу	164
Письмовий переказ розповідного тексту з елементами роздуму	172
Складання діалогів-розпитувань.....	193
Письмовий докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму, що містить однорідні члени речення	197
Лист до рідної людини з використанням звертань і вставних слів.....	210
Усний переказ художнього тексту, що містить діалог	223

ДОВІДКОВЕ БЮРО

Тлумачний словничок	228
Словничок юного мовознавця.....	233
Словничок назв почуттів	234
Словничок правильної вимови слів	237

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ГЛАЗОВА Олександра Павлівна

УКРАЇНСЬКА МОВА

5 клас

Підручник для закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видання друге, доопрацьоване

Редактор Т. Єресько

Технічний редактор Л. Аленіна

Коректор Л. Еско

Комп'ютерна верстка І. Сога

В оформленні підручника використано фрагменти картин Л. Моравської-Шебалкової; малюнки В. Хайдурової; світлини О. Гордієвича, О. Жарія, А. Жихаревої, С. Ковальчука, В. Кошмала, І. Красуцького, А. Мартищенко, Ю. Олійник, Г. Познякова, В. Соловйова, Arve Bettum, In Green, Lisa F.Young, Valua Vitaly, G-stockstudio; плакати і візуальні матеріали із сайтів Українська Вікіпедія, етнохата, Up Town, indragop, litcentr.

Формат 70×100¹/₁₆. Ум. друк. арк. 19,44 + 0,324 форзац.

Обл.-вид. арк. 19,0 + 0,55 форзац.

Наклад 4 030 пр. Зам. №

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25

www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»

61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.

Свідцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.

www.globus-book.com